

NÉMETH ZSOLT

A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai

Északkelet és a Tisza völgye

NÉMETH ZSOLT

A KÁRPÁT-MEDENCE
LEGKÜLÖNLEGESEBB
ÁRPÁD-KORI TEMPLOMAI

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 6.

NÉMETH ZSOLT

A KÁRPÁT-MEDENCE
LEGKÜLÖNLEGESEBB
ÁRPÁD-KORI TEMPLOMAI

Északkelet és a Tisza völgye

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2019

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Lektorálta: Murányi Tibor

Nyelvi lektor: Tóth Attila

A képek, ábrák készítői: Bárdossy László, Buza László, Buzás Gergely, Busics György, Ángel M. Felicísimo, Gazdag László, Horváth Zoltán György, Jeney János, Radu Lupescu, Mészáros József, Mészáros Magor, Nemes Zsuzsa, Németh Zsolt, Pintér János, Mariluz Rodriguez, Joanna Sidorczak, Simon Attila, Thaler Tamás, Váry István; Civertan Kft., Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Katona József Álmos, Pomozi Péter, Szovák Kornél, Virág István

© Németh Zsolt, 2019

Illusztrációk © 2019

ISBN 978-615-6117-03-8

ISSN 2677-0261

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BEVEZETŐ	11
SZALONNA KÖRTEPLOMA.....	20
RAKACASZEND IKERTEPLOMA	30
TORNASZENTANDRÁS IKERSZENTÉLYES TEMPLOMA.....	40
TARNASZENTMÁRIA „KAUKÁZUSI” TEMPLOMA	56
LENGYELTÓTI TIZENNYOLC FALFÜLKÉS TEMPLOMA.....	74
A HANGOK TEMPLOMI HASZNÁLATÁRÓL	84
SÜVÉTE ÉS KISPERLÁSZ KÖRTEPLOMAI.....	94
KARCSA TÜNDÉREK ÉPÍTETTE TEMPLOMA.....	106
KISZOMBOR HATKARÉJOS KÖRTEPLOMA.....	118
HÁROM MÁSIK HATKARÉJOS ROTUNDA.....	130
AZ ALMÁDI MONOSTOR TEMPLOMAI	138
A HATKARÉJOS KÖRTEPLOMOK ÉPÍTÉSI IDEJE.....	152
KÖRTEPLOM A MÁGOR-HALMI KOLOSTORKERTBEN	162
ÖSSZEGZÉS.....	172
RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA.....	176
IRODALOM.....	177

ELŐSZÓ

Az Árpád-kori templomokról szóló könyveim sorát most Magyarország északkeleti és keleti részén álló különleges épületekkel foglalkozó munkával folytatom, amelyekhez két gömőri körtemplom is kapcsolódik. Öt fejezetben tárgyalom a Kárpát-medence hatkaréjos rotundáit, nem csekély mértékben azért, mert meglátásom szerint az eddigi kutatások nem találták meg a kulcsot hozzájuk. Ehhez a körhöz két más tájon álló épület is tartozik: egy erdélyi és egy dunántúli: ezekkel is részletesen foglalkozom. Egy másik dunántúli templom szintén helyet követelt magának, amely a kötetben lévő három másikhoz kapcsolódik különféle szálakon, és saját maga is különleges.

Kizárólag emberléptékű templomokkal foglalkozom, ahogy korábbi könyveimben is. Számomra ezek a szakrálisan „intim” terek Isten valódi házai, nem a gótikus katedrálisok vagy a még későbbi korok hivalkodó alkotásai. Kisfalusi templomainkat – ez a hivatalos megnevezésük – akkorára építették, hogy a hívek betöltsék őket.

Valamennyi tárgyalta épületet többször meglátogattam (a gerényit kivéve),

méréseket végeztem bennük. Irodalmuk feldolgozásakor nem csupán a szakpublikációkat tekintettem át, hanem, amelyeknél lehetséges volt, elolvastam az ásatási naplókat és jelentéseket is. Ezekben gyakran olyan lényeges adatokra bukkantam, amelyek kimaradtak a közleményekből. A kiindulási alap számomra minden templomnál a régészeti feltárás eredménye, illetve a saját helyszíni tapasztalataim. Ezekre támaszkodva vonom le a következtetéseimet, amelyek esetenként nem egyeznek meg az ásató régészekével, mert több szempontot veszek figyelembe, mint ők. Tekintettel vagyok a történeti, egyházi és -kormányzati aspektusokra, az épületben működő fény szerepére, a tájolására, a szakrális geometriai építési elvek alkalmazására. Gyakran olyan kérdéseket fogalmazok meg, amelyek az ásatók, illetve az adott épület korábbi vizsgálói számára föl sem merültek, holott a templomok működésrendjének értelmezéséhez elengedhetetlen a rájuk adandó válaszok megtalálása. Igyekszem kimozdítani Árpád-kori templomaink kutatását abból a szűk mederből, ahol a magyar régészet jelenleg tartja.

Dávid Katalin művészettörténész elveszett gazdagságról, hatalmas pusztulásról ír Csanád vármegye Árpád-kori emlékeit áttekintő munkájában (Dávid 1974a, 7). Mindez változó mértékben az ország egészére igaz. Épített emlékeinkből nagyon sok megsemmisült, súlyosan megrongálódott vagy átalakították. Az Árpád-kor első fele meglehetősen forráshiányos, és ami megmaradt, az is jelentős részben interpoláltan, azaz manipulált átíratban. Elvesztettük a saját történelmünk megismerésének biztos pontjait, aminek az eredményeként kialakulhatott egy olyan változat, amely teljesen szellemtelen és számos sebből vérzik. Kitartó munkával, az épített örökségre az eddiginél sokkal jobban támaszkodva kell felderítenünk a valódi történelmünket, annak minden síkján, hiszen a műalkotások még csonkítottan is „több dimenzióban” képesek szólni, mint a „lineáris” szövegek. Tekintettel kell lennünk arra, hogy az Árpád-kor emberének mentalitása és világlátása jelentősen eltért a miénktől, tehát motivációi egészen mások lehettek, mint amit neki tulajdonítunk.

Folyamatosan szem előtt tartom, hogy a kiadvány szakrális épületekről szól, tehát ha kellő mélységben kívánok velük foglalkozni, akkor nem maradhatok meg az anyag és az öt érzékszerv birodalmán belül. Egy szakrális alkotás közvetítő a fizikai és a metafizikai világ között, így szükségszerűen kilép a racionális világunkból; materialista szemlélettel és eszköztárral csak korlátozottan értelmezhető. Bár a választott templo-

mok leírását a megfigyelhető tényekből és a mérhető adatokból indítom, a működésrend tárgyalásánál mindig kiütöközik, hogy szűk a matéria zubbonya. A könyv egyik fejezete a templomok olyan vizsgálatáról szól, amely kívül esik a mérhető tapasztalatok körén. Dőlt betűs szedése jelzi, hogy a benne foglaltak nem eshetnek tudományos elbírálás alá, mert szubjektív tapasztalatokról számol be. Az ebben leírt megélések éppen olyan valóságosak, mint a tudományos megfigyelések, csak a világhoz való kapcsolódás más szegmenséből valók, mint az utóbbiak. Emlékeztetnék rá, hogy a tudomány, ahogy ma értjük a fogalmat a maga racionalizmusával, mindössze kb. 250 éves múltra tekint vissza. Régebbi korok kiemelkedő tudósai egyszerre műveltek olyan diszciplínákat, amelyeket a ma tudománya elfogad, illetve elutasít. Kepler és Regiomontanus asztrológiával is foglalkoztak, Newton alkimista volt. Ha föl akarjuk fogni az Árpád-kor emberének alkotásait, akkor tisztában kell lennünk azokkal a diszciplínákkal, amelyek figyelembe vételével megtervezte és kivitelezte azokat, függetlenül attól, hogy korunk tudománya kellően tudományosnak tartja-e azokat vagy sem. Az akkoriban az egyház által is nagyra értékelt számmisztika legalább elemi szintű ismerete nélkül reménytelen próbálkozás megérteni a kor templomainak milyenségét.

E kötetben, ahogy a korábbiakban is, az a törekvés vezérel, hogy megtaláljam a benne szereplő eredeti (értsd átépítetlen) templomok emelésének és működésrendjének értelmét; nem érem be szűk-

látókörű ál-magyarázatokkal. Alapos vizsgálatuk felfedi, hogy az Árpád-kor első felének történelme, és főként vallástörténete mennyire ingatag lábakon áll: elemi kérdésekre nincsenek válaszaink. Csak akkor követem a vizsgált templomok történetét az Árpád-kor után, ha az elengedhetetlen annak megértéséhez, hogy ma miért olyan az épület, amilyen. Látni fogjuk, hogy az átalakítások nem váltak a hasznukra... Nagy örömmel időzöm „tipikus” Árpád-kori templomokban, amelyekben a megszokott szertartások zajlottak, átélem és megcsodálom szépségüket, erejüket, de a kötetben különleges alaprajzú templomok szerepelnek. Ezek többet tudnak elmondani a kor kereszténységéről és keresztény embe-rének világlátásáról, mint a „tipikusak”, ha megfejtjük, hogy miért építették őket „különlegesnek”. Már a tapogatódzás, a válasz keresése is beavatási út, hatalmas szellemi kaland, melyre örömmel invitá-lom a kedves Olvasókat! A könyv megírásakor a céljaim között szerepelt az is, hogy felhívjam a figyelmet ezekre a kevésbé ismert, ám annál érdekesebb szakrális épü-letekre, és meglátogatásukra, a velük való fizikai, lelki és szellemi kapcsolódásra bátorítsam Önöket.

A munkámat nagyon sokan segí-tették. Köszönettel tartozom nyelvi-, illetve szaklektoromnak: Tóth Attilának és Murányi Tibornak alapos és gondos munkájukért, hasznos javaslataikért, Püspöki Nagy Péternek, a történettu-dományok kandidátusának (Pozsony) a vele folytatott hasznos eszmecsere-kért, különösen az egyházjogi kérdések

kapcsán, valamint Mészáros József épí-tésmérnöknek, aki számos jó helyszí-ni megfigyeléssel és mérnöki rajzokkal segítette a munkámat. Köszönöm Pin-tér János akusztikus mérnöknek, hogy kérésemre két templomban is hangtani méréseket végzett. Felbecsülhetetlen ér-tékű segítséget nyújtott Fister Magdolna, Cseuz Anett és Winkler József, akik cseh, szlovák és olasz nyelvű szakpublikációkat fordítottak le a részemre. A német és angol nyelvű közleményekből a saját for-dításomban idézek.

Köszönöm dr. Horváth-Lugossy Gábornak, a Magyarságkutató Intézet fő-igazgatójának, hogy vállalta e kötet meg-jelentését és erőforrásokat adott hozzá. Hálás vagyok Busics György földmérő mérnök címzetes egyetemi tanárnak és Teresa Rodzińska-Choraży művészet-történész professzornak (Krakkó), akik általuk felvett alaprajzok reprodukálásá-hoz járultak hozzá, valamint Jeney János számítógépes grafikusnak, aki több áb-rát is készített a kiadvány számára. Kö-szönöm Bakó Zsuzsannának, a Forster Központ (ma Magyar Építészeti Múze-um – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ) Tervtára gyűjteményi referen-sének a kutatásaimhoz nyújtott segít-ségét és dr. Kőszegi Gézának, a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ vezetőjének Huszka Józsefnek a gerényi templomról készült akvarellmásolatai reprodukálásá-nak engedélyezését.

Köszönettel tartozom Nemes Zsu-zsának, Joanna Sidorczaknak, Bárdossy Lászlónak, Buza Lászlónak, Angel M.

Felicísimonak, dr. Gazdag Lászlónak, Horváth Zoltán Györgynek, Mészáros Józsefnek, Mészáros Magornak, Simon Attilának és Váry Istvánnak, hogy fényképfelvételeiket e kötet rendelkezésére bocsátották, illetve Scheffer Miklósnak a tarnaszentmáriai oszlopokról készült fel-

vételek tablóba rendezéséért. Végül, de nem utolsó sorban feleségemnek, Ibo-lyának mondok köszönetet, amiért kutatásaimhoz és a könyv megírásához megteremtette a zavartalan háttérrel, részese volt az útjaimnak, és találó megjegyzésekkel segítette a munkámat.

2019. október 19.

A szerző

BEVEZETŐ

„Ha nincs minden kő a helyén, akkor nincs templom. És ha minden kő a helyén van, és a templomot szolgálja, akkor meg csupán a belőlük születő csend s a templomban születő imádság számít.”

Antoine de Saint-Exupéry: *Citadella*

A korábbi könyveimben részletesen szoltam a Kárpát-medence X–XI. századi történelmének „hivatalos” változatával szembeni kételyeimről, különös tekintettel a kereszténység itteni helyzetével kapcsolatosakra. Megállapításaim régészeti és építészeti tényeken, valamint dokumentumokon nyugszanak, nem pusztá teóriák. Bár hosszan

folytathatók lennének, ebben a kötetben már eltekintek attól, hogy külön fejezetet szánjak nekik. E bevezetőben annak a szellemi háttérét vázolom fel, miként értelmezhető a tárgyalt templomok a szakralitásukat alapul véve.

Az 1963-ban orvosi Nobel-díjjal kitüntetett John Eccles szerint „A tudósok túlnyomó többsége ismereteit, képzettsé-

„A reneszánsz korának világképében az isteni abszolút volt és minden érzékelhető dologban benne foglaltatott: Istent az anyag minden darabkájában meg lehetett találni. A Mindenség, melynek szerkezete számokon és szférákon alapult, makrokozmosz volt, harmóniában az isteni arányok mikrokozmoszával, az Emberrel. Abban az időben nem volt ellentmondás az intellektuális spekuláció és a szakrális között, nem volt hasadás a világ és a hit között. [...] A XVI. század felfedezései fölborították ezt az egyensúlyt. Az elme fokozatosan megtanulta a racionális világ eszményét, amelyben az isteni megtapasztalása többé már nem bírt ugyanazzal a közvetlenséggel [ti. mint korábban] és az égi harmónia többé nem volt az érzékszervi tapasztalás része” (Dumestre 2000, 21). Vincent Dumestre szavai a reneszánszt megelőző Árpád-kor világlátására legalább annyira érvényesek.

gét olyan iskolákban szerezte, ahol tisztán materializmust oktattak nekik. Ennek következtében kiindulási pontként meglehetősen merev világképet kaptak, mely sulykolt dogmák sorozatából áll. Ezek közül nagyon sokat soha nem bizonyítottak be, értelmezésük, magyarázatuk is csupán feltételezésen alapszik. Ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy életünk és létezésünk nem más, mint pusztán biológiai folyamatok összjátéka, s meg sem kísérlük megérteni mindazt, ami nem illik bele az eddigi felfogásba. Elutasítják azzal, hogy »ez nem tudományos«. Így ez nem csak dogma, még annál is veszedelmesebb: vak hiedelem! A modern tudomány tele van mindenféle hiedelemmel és prekoncepcióval. De talán még megrázóbb az a tény, hogy az emberek elhiszik, hogy a tudomány tévedhetetlen, s mindenre van magyarázata.” E kötetben (is) követjük az Eccles által képviselt szellemiséget, és az anyag szintjénél magasabbról tekintünk templomainkra. Keressük a választ arra a kérdésre, hogy milyen szellemiség hatására készítették a vizsgált különleges templomokat, azokat hogyan működtették, miként kapcsolódtak segítségükkel az öt érzékszerven túli világhoz. Elkerüljük a materialista gondolkodásmódból származó leegyszerűsítő, „kész” válaszokat. Mindehhez olyan kérdéseket teszünk föl, amelyeket tudomásunk szerint még nem tettek föl, hogy

közelebb juthassunk a kor szent helyei „működésének” valódi megértéséhez.

Az Árpád-kor alkotásainak megértéséhez bele kell tudnunk helyezkedni a korszakba. Az embere egy évezreddel közelebb élt a kereszténység forrásához, mint mi, ami kétségtelenül tisztább kapcsolódást tett lehetővé a számára.

Ez azonban még nem minden, amire szükségünk van. A „látomásosnak” mondott festőművész, William Blake (1757–1827) alkotásainak elemzője, Robert Gleckner írta ezt: „Ahhoz, hogy a maga teljességében lássunk egy székot, egy házat vagy a napkeltét, érzékelésünk erejét fel kell fokoznunk imaginatív¹ szintre” (Gleckner 1956, 364). Blake azért volt „látomásos” művész, mert képes volt fokozottabb erővel érzékelni a világot, mint az átlagember, és ezt meg tudta festeni. Adottságával, „devianciájával” fölfelé lógott ki a sorból, miként Csontváry Kosztka Tivadar (1853–1919) is, aki *A taorminai görög színház romjai* készüléséről azt írta, hogy „ellentmondást nem tűrő révületben” festette, tehát amit „látott”, az a racionalitás világán túlmutató, felfokozott érzékelésből származott.

A templomok esetében számunkra ugyanez a teendő, ha az Árpád-kor emberének szemével akarjuk látni azokat: fokoznunk kell az érzékelésünk erejét és elkerülni azt, hogy racionalizáljuk a tapasztalásainkat.² Így válhatunk képessé

1 Az *imaginative* szót sokrétű értelme miatt szándékosan nem fordítottam le: olvasatomban itt képekben gazdagot jelent, viszont semmiképpen sem képzelődőt.

2 A lélektan már régóta felismerte, hogy a racionalizálás kifinomult védekező mechanizmusaink egyike (Rudas 2016, 100).

arra, hogy „az égi harmónia” érzékszervi tapasztalásunk része lehessen, és visszatérjen annak Dumestre által említett közvetlensége. Nem természetfölötti dolgok vizionálásáról van szó, hanem valami olyasmiről, amit szürkehályog-műtét után tapasztalnak sokan: visszanyerik tisztánlátásukat, mert „leesett a hályog a szemükről”.

A teljesebb, nem csupán analitikus világlátás egy fontos további összetevőjét Caroline Spurgeon művészettörténész fogalmazta meg frappánsan: „a szimbolizmus használata szükségszerűen integráns része az egységben való hitnek” (Spurgeon 1907, 431). Egy szellemi szint fölött a Mindenség már nem ragadható meg racionálisan: jelképek használatára van szükség, hogy a rációt meghaladó összefüggésekre is fény derüljön. Kérem a kedves Olvasót, hogy emlékezzen mindezekre, mert az alábbiakban „teljesebb világlátású” kutatók szavait fogom idézni, akik megértéséhez elkerülhetetlen, hogy megfelelő „látászöveget” vegyünk föl.

Minden szent helyen az Ég és Föld közötti kapcsolat megnyitása, helyreállítása volt a cél, függetlenül attól, hogy keresztény vagy „pogány”, illetve épített vagy természeti helyről van-e szó. Az eszköztár nyilvánvalóan eltérő volt annak függvényében, hogy mennyire tiszta vagy elhomályosult „látású”, illetve erkölcsi szintű korban használták. Az ókori luxori templom kutatásával évekig foglalkozó Lucie Lamy szerint, amikor a fény besüt egy templomablakon, az „a fény kozmikus visszatérése”, azaz misz-

tériumjáték terének tekinti az épületet (idézi: West 1993, 174). John Anthony West szerint „a (luxori) templom él. Bár nyilvánvalóan nem képes szaporodásra és testi autonómiával sem rendelkezik, a mi érzékszerveink számára folyamatos mozgásban van”: kifinomult tájolási beállásai és többszörös aszimmetriái keltik ezt a benyomást. „Ezt a titkot vagy megörökölték, vagy újra fölfedezték a gótikus katedrálisok építői, akik hasonló aszimmetriákkal dolgoztak” (West 1993, 186). Alább más példáját is adom annak, hogy egy álló alkotás mozgás látszatát kelti a szemlélőben.

Ebben a kötetben Árpád-kori épített szakrális helyekkel foglalkozom, így itt ezek használatának, működésrendjének kérdései kerülnek az előtérbe. Lamy és West megállapításai természetesen nem csak ókori templomokra vonatkoznak, hiszen minden Árpád-kori templom alaprajza aszimmetrikus. Saját és kutatótársaim tapasztalatai szerint is egyértelműen élő minőségek a kor szakrális épületei. Erről leginkább az adaptivitásuk győzött meg minket, amelyről a terekkel való hangkapcsolatteremtéssel foglalkozó fejezetben még szó lesz. Egy kő- vagy téglapépület adaptivitásáról beszélni talán paradox, de „nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy minden hierophánia [a szentség megnyilvánulása] – még a legelemibb is – paradoxon” – írja Mircea Eliade (Eliade 1996, 8). A XX. század egyik legkiemelkedőbb valláskutatója azt is hangsúlyozza, hogy „a vallásos ember számára a tér nem homogén. Törések és szakadások talál-

hatók benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől. [...] Létezik tehát egyfajta szent, vagyis »erővel feltöltött«, jelentőségelteli tér, és léteznek más, nem szent terek” (Eliade 1996, 15).³

E „jelentőségelteli terek”, esetünkben Árpád-kori templomépületek alakja, alaprajza – azaz a képi üzenetük – természetesen kulcsfontosságú. Olof Brandt szerint „ésszerű azt állítani, hogy az épületeknek kell alkalmazkodniuk a [bennük zajló] nagy mozgásokhoz, míg a kisebb mozgások alkalmazkodnak az épületekhez. Annak megértése, hogy milyen mozgások határozták meg egy épület alakját, segíthet megérteni, hogy milyen [benne zajló] mozgások és cselekmények minősültek »nagyoknak«, illetve kiemelkedően fontosnak a liturgikus szertartás komplex kifejeződése során, és melyek voltak kevésbé lényegesek. Ez a megközelítés a [templom]terekről szóló vita középpontjába nem a falakat mint kifejező műalkotásokat helyezi, hanem a [bennük mozgó] emberi testeket és tevékenységeiket” (Brandt 2011, 1603).

A régész meglátása különösen hasznos a számunkra, amikor a körtemplomokban zajló szertartásokat kíséreljük meg azonosítani, hiszen a forma egyértelműen jelzi, hogy azokban a római vagy bizánci rítusú mise csak egy lehetett közülük. Könnyen belátható, hogy a rotundák körmozgásoknak és/vagy körben állásoknak/üléseknek adtak te-

ret. Ez egészen más kapcsolatrendszerrel tételez föl a résztvevők között, mint a miséknek a frontális oktatás jegyeit magán viselő liturgiája. Figyelemre méltó, hogy a középkori zenét megszólaltató legjelentősebb énekegyüttesek közül több, mint például a Huelgas Ensemble, a Graindelavoix vagy az Organum tagjai nyilvános fellépéseik során is zárt körben állva énekelnek, nem a közönség felé fordulva. Bár mindegyiknek van vezetője, akire figyelnek, s aki a két utóbbiban maga is szólamot énekel, a tagok egyenrangúsága a művészi alkotó folyamatban nyilvánvaló. Amit és ahogy tesznek, az adekvát módon képezi le a körtemplomokban hajdan zajlott (egyik) szertartástípust: vokális kapcsolatteremtést az épület terével.

Ez a megközelítés nálunk még új, holott a nyugat-európai régészet és művészettörténet már megindult abba az irányba, hogy elszakadjon attól, hogy a középkori templomokat kizárólag miséknek és vecsernyéknek otthont adó épületeknek tekintse. Caroline Goodson szerint „túl kevés figyelem szentelődik a betöltött funkciónak, a (felhasznált) anyagoknak és, legfőképpen, a különféle szertartási tevékenységeknek, amelyek egyidejűleg kaptak helyet a középkori templomokban, és ahogy ezek értelmet adtak az építészeti formáknak. Az elmúlt évtizedekben [...] az építészettörténet már figyelmet fordít a sokféle kultikus funkció azonosítására, amelyek egyide-

3 Amikor Eliade a vallásosságról beszél, akkor a religiót érti alatta, ami visszakötést, visszakapcsolódást jelent az istenihez, nem pedig pusztán hittételek követését.

júleg léteztek az épületekben, és azokra az utakra-módokra, ahogyan ezek különböző személyi összetételű csoportok által megnyilvánulhattak” (Goodson 2007, 6). A régész megalapozottan mutat rá, hogy a középkori templomokban többféle, egymást kiegészítő kultikus tevékenység zajlott. Nem tesz mást, mint levonja az ésszerű következtetést abból, amit az épületformák mutatnak.

Brandt és Goodson megállapításai megerősítik azt, amit a könyvsorozat korábbi kötetében már felvettem: a körtemplomokban a miséktől eltérő keresztény szertartások (is) zajlottak. Ez nem tekinthető meglepőnek, hiszen *szent egyházatyák nyilatkoztak arról, hogy a kereszténységben olyan beavatási rendek is léteztek, amelyek nem voltak elérhetőek mindenki számára, s a beavatottak értelemszerűen más szertartásoknak is szereplői voltak, mint az avatatlanok.* Alexandriai Szent Kelemen (150 körül – 216/220) a Stromatáiban erre több helyen utal (lásd szövegdoboz). Mindezek összegzése Michael Válsan érdeme (Válsan 2017, 448–449). Új Teológus Szent Simeonnak (949–1022), az Ortodox Egyház tanítójának életművében is megjelenik ugyanez, kiemelten hangsúlyozva a kézzrátételes beavatás fontosságát a „kegyelmek adományozóitól”, amely nyomán a beavatott „attól fogva, a magasból jövő erővel felruházva, keresztényhez méltó életet élhet” (Válsan 2017, 452). Ő az Árpád-kor elején élt, tehát amiről beszélt, az eleven beavatási gyakorlat volt első uralkodóházunk idején. Nyilvánvaló, hogy e két egyházatya munkáiból

„Néhány választott számára, akik jogosultak áttérni a hitről a gnózisra, fenntartottak a parabolákba rejtett próféciaik szent misztériumai.” (VI. 15. 126.) „És a kiválasztottak közül az első egy elit, mely birtokolja a tökéletes gnózist, Egyházon belül kiválasztott és a legragyogóbb dicsfényvel övezett.” (VI. 107. 2.) „A gnózist az apostoloktól kezdve mesterek során keresztül és íratlanul adták át keveseknek.” (VI. 7. 61.) „Az Úr beleegyezett abba, hogy értesíti az isteni misztériumokról és e szent fényről »azokat, akik képesek felfogni«. Így tehát nem a többség számára nyilatkoztatta ki azt, ami nem a többségnek szól, hanem keveseknek, akikről tudta, hogy e tanítás megfelelő számukra, azoknak, akik alkalmasak voltak arra, hogy megkapják és képesek voltak általuk formálódni. Mivel a kimondhatatlan titkokat, mint Isten maga, szóban és nem írásban közlik.” (I. 1. 11.) A zárójelkben Alexandriai Kelemen Stromatái idézett sorainak sorszámái szerepelnek.

a hajdan létezett „magasabb” beavatási rendeknek csak a töredékéről értesülünk, tehát sokkal több volt belőlük. A Johannes Cassianus (380 körül – 435 körül) által meglátogatott egyiptomi szerzetesek között is kétségtelenül számos beavatott élt, amelyről tanításaik mélysége és sugárzó életszentségük győz meg minket (Cassianus 1998).

Az egyházatyáktól származó fenti idézetek egy „racionális” olvasói kör számára bizonyára súlytalanok. René Guénon viszont már 1945-ben rámutatott arra, hogy „A racionalizmust lé-

nyegében és minden formájában az ész felsőbbrendűségébe vetett hit határozza meg, amelyet valósággal »dogmaként« hirdetnek, és tulajdonképpen magába foglalja mindannak a tagadását, ami egy szupraindividuális rendből ered, nevezetesen a tiszta intellektuális intuíciót, és ezzel törvényszerűen együtt jár minden metafizikai megismerés kiiktatása. Ugyanennek a tagadásnak egy másik konzekvenciája (csak éppen más területen) minden – szükségképpen »emberfeletti« forrásból származó – spirituális autoritás elvetése” (Guénon 2006, 103). Törekvésem a könyvsorozattal éppen a templomok működésrendje metafizikai aspektusainak látótérbe vonása, tehát a racionalizmus keretek között tartása.

A régebbi korok emberének tudásával megfelelő mélységben foglalkozó kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy eleink sokkal fejlettebb intuíciós képességgel rendelkeztek, mint mi, nyitottabbak voltak olyan tapasztalatok számára, amelyek túlnyúlnak időn és téren, és érzékszervi tapasztalásaikat valódi – értsd a mainál alacsonyabb – értékükön kezelték. Érzésszerveink működésének sebessége alapvetően befolyásolja a világlátásunkat: ha szemünk lassabban működne, akkor folyamatos mozgásban látnánk az égen a Napot és Holdat, ha gyorsabban, akkor pedig a hőmozgásokat is meg tudnánk figyelni. Oscar Marcel Hinze gyűjtötte össze számos példáját annak, hogy primitívnek bélyegzett népcsoportok tagjai kiemelkedő, korunk »fejlett» embere számára utolérhetetlen emlékezőtehetséggel és térlátással ren-

delkeznek (Hinze 1976, 26). Az ok nyilvánvaló: egészen máshogy működtették a tudatukat, mint mi. E képességekben a tizenkét éven aluli gyermekek lényegesen fölülmúlják a felnőtteket (Hinze 1976, 22), ami nem meglepő, hiszen még úgy működtetik a tudatukat, mint a „primitívek”, s csak tartós iskolai képzés hatására veszítik el ezt a természetes adottságukat.

Bár egy keresztény templom funkcionális épület, kétségtelenül műalkotás is, ami további műalkotásoknak (pl. freskók, szobrok, mozaikok) szintén otthona. „A művészetnek nem az a feladata, hogy elkészítse a valóság másolatát, mert ha ezt tenné, akkor műve rossz utánzata lenne csupán annak az utánzatnak, ami az érzékeink előtt feltáruló valóság. Igazi funkciója »heurisztikus«: a művészet segítségével felfedezzük, »feltaláljuk« az örök modellt, az ideát, amelynek az érzéki valóság képmása csupán, és amelyet a művészi valóság utánozni kíván” (Hadot 2013, 16). Pierre Hadot megalapozottan mutat rá arra, hogy a művészet segítségével tudunk a legkönnyebben kapcsolódni a transzcendens valósághoz. A művészi alkotás még a legelkülönültebben élő népcsoportok esetében is kötelező volt (lásd szövegdoboz), éppen azért, hogy a metafizikaihoz való kapcsolatukat elevenen tartsa.

A templomhoz kötődő szertartási funkciók és művészi aspektusok mellett szükségszerűen bukkan föl egy tudományos vonulat is, persze nem a mai értelemben. A dalmáciai Nin IX. századi templomának „sok apró ablakát úgy alakították ki, hogy a beszűrődő napsuga-

rak beesési szöge óráként és az egyházi ünnepek egyfajta naptáraként szolgálhasson” (Kósa 2018, 41; Stipančić-Klaić et al. 2015, 8). Ehhez nyilvánvalóan csillogászati ismeretekre volt szükség. Ez persze csak apró adalék ahhoz, hogy az egész templomépítés – a legkisebbé is – komoly „tudományos” teljesítmény.

A művészi hatások eléréséhez, illetve fokozásához is szükség volt „tudományos” ismeretekre. Bente Kiilerich mutatta ki, hogy a szaloniki Rotunda I. Theodosius-kori mozaikdíszítésének alkotói úgy válogatták össze a mozaikdarabok színeit és rendezték azokat mintázatokba, hogy egy ott nem lévő színnek – a kor által nagyra becsült bíborénak – látszatát keltse a távoli szemlélőben (Kiilerich 2011, 184). A hatás eléréséhez ugyanazt a technikát alkalmazták, amit a francia impresszionizmus Georges Seurat (1859–1891) által fémjelzett pontilista irányzata fedezett föl újra másfél ezer évvel később. A mozaikművészek által alkalmazott fogásnak már akkor megvolt az elméleti alapvetése Arisztotelész műveiben és Ptolemaiosz *Optikájában* (Kiilerich 2011, 178). Kiilerich arra is kitér, hogy a szaloniki mozaikművészek képesek voltak a fények villódzásának és az alakok mozgásának látszatát kelteni (Kiilerich 2011, 187), azaz művük megfelel az hadot-i kritériumoknak: nem érték be a valóság (érzékszerveinken át torzított) másolásával, hanem, éppen a szem „becsapása” segítségével, azt teljesebben, „ideálisabban” voltak képesek ábrázolni.

A kötetben tárgyalt templomok, ahogy a korábbiakban szereplők is, egy

„A még ma is a Labrador-félsziget erdeiben élő naszkapi indiánok [...] olyan vadászok, akik elkülönült családokban élnek, olyan messze egymástól, hogy sem törzsi szokások, sem közös vallási hiedelmek és ceremóniák nem tudtak kialakulni a körükben. Ebben az életre szóló magányosságban a naszkapi vadász saját belső hangjaira és tudattalan revelációira kénytelen támaszkodni... Életszemléletében az ember lelke egyszerűen »belső társ«, akit »barátomnak«, vagy Mista-peó-nak, »Nagy Embernek« nevez. [...] A naszkapi legfőbb kötelessége, hogy kövesse álmait utasításait, majd azok tartalmait művészi formába öntse” (Franz 1950, 158).

évezreddel ezelőtt készültek egy egészen más szellemiségű korban, mint a miénk. Amikor értelmezni kívánjuk őket, erre tekintettel kell lennünk. Súlyos hibát követnénk el, ha a mai gondolkodásmódot, racionalizálási hajlamot, erkölcsi szintet, szellemiséget és vallásosságot visszavetítetnénk az Árpád-korra. Elég baj, hogy a materialista tudomány ezt elköveti: „bármely korszakról is legyen szó, e (profán) tudomány olyan világot fest magának, amelyben a viszonyokat a mai viszonyokhoz hasonlónak képzei. Láthattuk, hogy a pszichológusok is ugyanígy gondolják, tudniillik, hogy az ember a múltban is pontosan olyan mentalitással rendelkezett, mint ma; és ami igaz a pszichológusok vonatkozásában, az nem kevésbé igaz a történészekkel kapcsolatban, akik pontosan úgy ítélik meg az antikvitás emberének tetteit, mint saját kortársai-

két, az előbbieknél is és az utóbbiaknál is ugyanazokat az indítékokat és szándékokat tulajdonítva. Ezek szerint akár az emberről van szó, akár a környezetéről, a jelenkori tendenciákkal maradéktalanul összehangzó szimplifikált és uniformizáló koncepciókat léptetik életbe” (Guénon 2006, 146). Ma olyan dolgok váltanak ki felhorkanást a tudomány embereiben, amelyek néhány száz éve még magától értetődőnek minősültek volna.

Guénon azt is észrevette nyolc évtizeddel ezelőtt, hogy „A materialisztikus attitűd, akár nyílt és tételes materializmusról legyen szó, akár egy egyszerű »praktikus« materializmusról, az emberi lény pszichofiziológiai alkatának egészen tényleges és nagyon fontos változásokat idéz elő. Nincs ebben semmi meglepő, és valóban, csak körül kell néznünk ahhoz, hogy észrevegyük: a modern ember teljesen immunissá vált minden olyan befolyás számára, ami nem ütközik az érzékeibe; nemcsak felfogóképessége válik egyre korlátozottabbá, hanem – ezzel párhuzamosan érzékelésének területe is fokozatosan beszűkül. Ennek eredménye a profán nézőpont egyfajta megerősödése, ugyanis ez a nézőpont a felfogóképesség defektusából született, vagyis egy korlátozottságból, és ez a korlátozottság – egyre hangsúlyosabbá válva és egyre nagyobb területre kiterjedve – maga látszik igazolni a szóban forgó nézőpontot, legalábbis azok szemében, akikre hatással van. Valóban, ezek után vajon még mi indokolhatná a modern ember számára egy olyanfajta létezés elfogadását, amelyet sem érzékelni, sem elgondolni

nem képes, vagyis mindazét, amely leleplezhetné előtte magának a profán szempontnak az elégtelen és téves voltát” (Guénon 2006, 116). Amiről akkor írt, jóval kifejtettebb formájában látható ma. Mihelyt az lesz a közmegegyezés, hogy „a valóság kizárólag abból áll, ami az értekek számára megjelenik, egészen természetes lesz, hogy minden egyes dolog értékét bizonyos fokig az fogja meghatározni, hogy milyen hatást képes kifejteni az észleleti világban” (Guénon 2006, 120). Tudomásul kell vennünk, hogy a régebbi korok emberéhez képest elbutultak, eltompultak vagyunk a metafizikaihoz való kapcsolódás képessége terén. „Az ember azért tud a szentéről, mert az megnyilatkozik, és a profántól tökéletesen különbözőnek bizonyul.” (Eliade 1996, 7). Korunk legtöbb embere ezt a két „tökéletesen különböző” minőséget már képtelen megkülönböztetni.

Összhangban Brandt, Goodson és Spurgeon fenti megjegyzéseivel, és egyetértve Guénonnal, én is úgy gondolom, hogy „pontosan a dolgok szimbolikus értéke az, amely mélyebb értelmüket adja, mert szimbolikus értékük révén valósul meg összhangjuk egy magasabb rend valóságaival; viszont csak akkor lehet ténylegesen meghatározni ezt az összhangot, ha az ember így vagy úgy érzékelni képes az említett valóságok visszatükröződését magukban a dolgokban. Így lehetséges az, hogy bizonyos helyek kifejezetten alkalmasak »támaszként« szolgálni a »spirituális befolyások« számára, és elsődlegesen vagy másodlagosan mindig is erre a tényre alapozták a tradicionális »köz-

pontok« alapítását” (Guénon 2006, 153). Ilyen központok az Árpád-kor szakrális létesítményei, melyek közül számosról ásatások igazolták, hogy régebbi korok embere is használta azt a helyet.

Látható, hogy erőfeszítéseket kell tennünk az elveszett „spirituális” képességek visszaszerzésére, valamint arra, hogy minél inkább képessé váljunk az Árpád-kor emberének mentalitására való hangolódásra, ha fel akarjuk fogni alkotásaikat. (Szándékosan nem a *megérteni* szót használtam!) Ez egyrészt „lehetetlen küldetés”, hiszen érzékelésünk lefokozott az övékéhez képest, másrészt viszont korántsem reménytelen, hiszen a metafizikaival való kapcsolódások „útvonalai” nem változtak: fényvel, hanggal,

meditációval, mozgással, szertartással, illetve ezek kombinációival tehetjük ezt meg mi is.

A metafizikaival való kapcsolatteremtés a szervezett vallások fölött áll, azoknál sokkalta ősbibb, és annak csak egyik lehetséges módja az, amit a keresztény egyházak gyakorolnak, és ami egyébként lényegesen változott az idők folyamán. Ugyanakkor nekünk a saját időnkben és kultúrkörünkben kell tudnunk a legjobban meg- vagy újrateremteti ezt a kapcsolatot, korunk spirituális eszköztárával, mert itt és most ez – a kereszténység – a miénk. Ezért tartom kiemelkedően fontosnak, hogy megértsük és megéljük, eleink miként használták szakrális épületeiket, és nem kívánom konvencionális látszatválaszokkal beérni.

1. KÉP. A szalonai Árpád-kori templom délkeletről. *Mészáros Magor drónos felvétele.*

SZALONNA KÖRTEPLOMA

Miskolctól 40 km-re északra, a Bódva völgyében található Szalonna község. A település neve állítólag ósláv eredetű: Borovszky Samu a zelenna=zöld szóra vezeti vissza. Az észak-borsodi térség korabeli majdnem száz százalékos erdőszűrségét tekintve ez aligha lenne fantáziadús önelnevezés a település lakói részéről, így nem is tarthatjuk hihetőnek. Története a távoli múltban kezdődik, hiszen a lelkészi kertből és a templomból is őskori cserépdarabok kerültek elő (Dénes 1973, 65; M. Kozák 1975, 4–5).

A település legfőbb büszkesége hazánk egyik legépebben megmaradt körtemploma (1. kép). A fennálló épület jól

láthatóan több építési fázis eredménye (1. ábra). Ezek sorrendjét az 1972-es falikutatás, illetve az 1974-es régészeti ásatások tisztázták (M. Kozák 1981; Schönerné 1981). Az első építési fázisban a rotunda készült el, amely kő alapozásra emelt téglapépület. Igényes kivitelezését valamennyi méltatója megemlíti. Felmenő falait 30×14,5×5 cm-es téglákból rakták (M. Kozák 1981, 14). Előkerült a 6,2 m átmérőjű hajó eredeti téglalaburkolata is, amely 28×14×5 cm-es darabokból áll (M. Kozák 1981, 17). A faltéglák és a padlótéglák csekély méreteltérése felveti annak lehetőségét, hogy nem egy időben készültek. A nagyobbik („hajó”) és a ki-

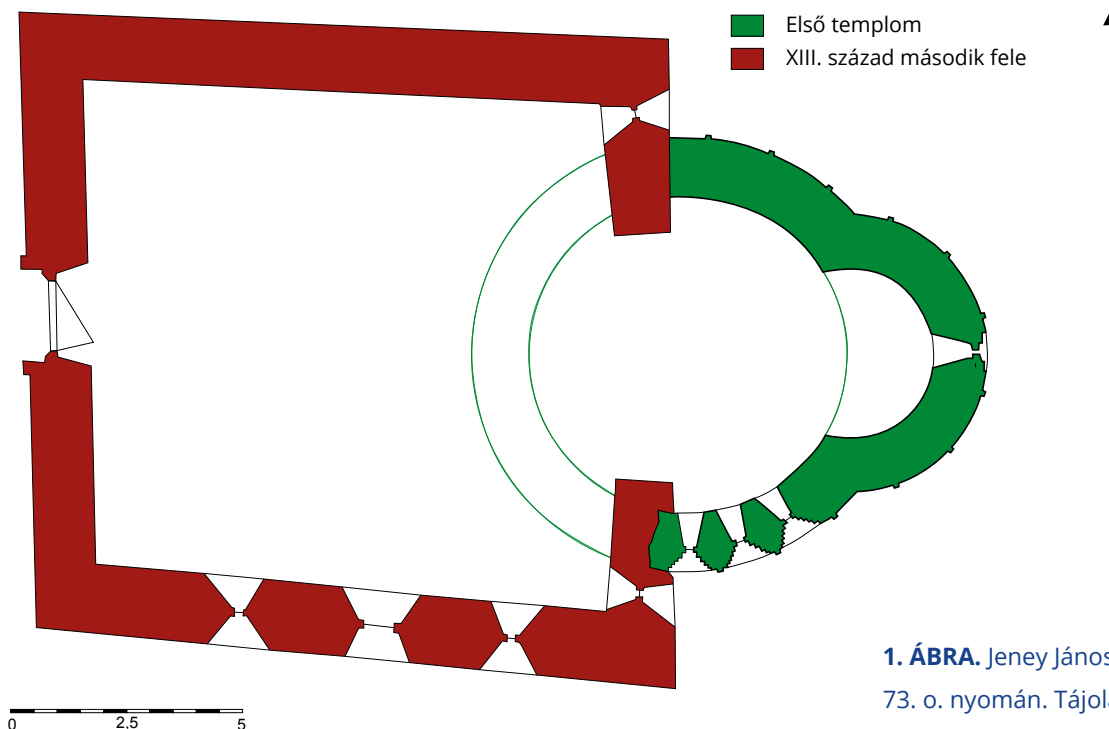
sebbik („apszis”) kerek tér belső sugarának aránya 2:1.

„A kerek templom kő alapfalára 50 cm magas, szépen faragott quadersort építettek a külső részen, és erre került rá a 30 cm magas téglalábazat, mely legömbölyítéssel zárul. A körtemplom felmenő fala 100 cm széles, alul kiszélesedett 130-140 cm-re az alapozás” (M. Kozák 1981, 20). Kozák Éva megtalálta a rotunda később elbontott nyugati falának maradványait is 114 cm mélységben. Az épület bejárata délen nem lehetett, délnyugaton leromlott a fal, így nem megállapítható, hogy ott volt-e.

Szalonna az egyik honfoglaló törzs vezetőjének, az Örsuraknak volt a köz-

pontja, így bízást a mai értelemben vett megyeszékhely-rangú településnek tekinthető. Ez a nemzetség a közeli Sályon is központot alakított ki magának és osztatlan egyterű körtemplomot emeltetett, amely sajnos már csak az alapjaiban maradt fenn (Gádor–Hellebrandt 1973, 605; Szilágyi 2009, 218). Úgy tűnik, hogy az Örsurak előszeretettel emeltettek rotundákat, melyek nem a legmegfelelőbb formát jelentik a római rítusú liturgia számára (Németh 2013, 19), szemben a római rítusú kereszténység mellett elköteleződött Árpád-házi királyainkkal, akik közül egyikük esetében sem igazolható, hogy körtemplomot építtetett volna.

A szalonnai Árpád-kori templom alaprajza

1. ÁBRA. Jeney János munkája Dénes 73. o. nyomán. Tájékozás Keszthelyi – Keszthelyiné mérése alapján [#172].

2. KÉP. A szalonnai körtemplom „hajójának” ablakai. A baloldali eredeti, ez alapján állították helyre a másik kettőt 1974-ben, amelyeket egy későbbi, nagyobb méretű ablak kialakítása megsemmisített.
Mészáros József felvétele.

Dénes György szerint „a szalonnai rotunda építésekor példaként talán a közeli sárospataki királyi udvarház kerek temploma szolgált, amelyhez alaprajza és méretei is hasonlóak” (Dénes 1973, 80). Az utóbbi királyi udvarházhoz tartozott

birtokon állt a királyi vár közelében, és exempt státuszt élvezett. Abból, hogy a körtemplom királyi birtokon állt, nem következik, hogy az államalapítás kora, a X. század vége után emelték. Éppen ellenkezőleg: Sárospatakot Árpád Ke-

telnek adományozta Anonymus szerint, és csak I. András (1046–1060) szerezte meg a birtokot csere útján. Ásató régésze az ő építkezésének véli (Gervers-Molnár 1972, 30). Pedig Sárospatak éppen azon a területen van, ahol a honfoglalók Vereckénél átjött, vélhetően legnagyobb, a vezértörzset is magában foglaló csoportjának leletei sorakoznak. Mivel nem bizonyított, hogy Szent István és Árpád-házi királyutódai közül bárki körtemplomot emeltetett volna, csakis hosszházast, így logikusabbnak tűnik a pataki rotunda keletkezési idejét a Ketel-utódok birtokosságának idején keresni. A pataki és a szalonnai rotunda alaprajzi hasonlóságai pedig időben nem túl távoli építkezést valószínűsítene. A körtemplom korának meghatározására alább visszatérek.

Miután a vesztt muhi csatából (1241) a Bódva völgyén át görgői udvarháza felé menekülő IV. Bélát üldöző tatárok kirabolták és felgyújtották Szalonnát, az Örsúr-leszármazottak számára jelentőségét veszítette. 1249-ben eladták Tekus sárosi ispánnak és rokonainak (CD III/1, 50). Az új tulajdonosok a templomot átalakították: lerombolták a rotunda nyugati falát, ennek anyagából 50 cm-rel megemelték a járósíntjét, és új, hosszházas hajót alakítottak ki még a XIII. század második felében. A rotunda megmaradt része lett az átalakított templom szenté-

3. KÉP. A szalonnai körtemplom főpárkányának részlete a déli oldalon. A gyémántmetszéses kősor sem anyagában, sem stílusában nem illik a téglaeépülethez.

Mészáros József felvétele.

4. KÉP. A váraszói Árpád-kori templom gyémántmetszéses főpárkányának részlete. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

lye. „Az építkezés tömegében jelentősen bővítette a templom befogadóképességét, de minőségben messze elmarad a rotunda igényes épülete mögött” (M. Kozák 1981, 33). A hosszázassá vált templom 1332-ben már biztosan plébánia, hiszen Solana néven szerepel a pápai tizedjegyzékben az egri püspökség borsodi főesperessége tizedet fizető templomai között (Ortvay 1891, 1:181).

Az alaprajzon észrevehető az is, hogy a kőből készült, szokatlanul ferde hajó tájolása kb. 7 fokkal eltér a ro-

tundáétól. Ebben én, szemben az ásató régésszel, nem „rossz kitűzést” látok, hanem tudatos tájolásváltást, amelyre a középkori hazai templomépítészetben is számos példa van.

Visszatérve a rotunda építési idejének meghatározásához, Kozák szerint „nem sok adat kínálkozik összehasonlításként. A régészeti kutatásunk kevés helyre korlátozódott, csak úgyszólván a templom belsejére. Datálható sírnyagunk nincs, leletanyagunk minimális” (M. Kozák 1981, 26), így közvetett mód-

szerekhez kellett folyamodni. „A templom építészeti kiképzésének kiemelkedő értékű részletei az egyedi megoldású lépcsőzetes bélletes ablakok és az érdekes párkányzat (2. kép). A kerek templom hajójának déli oldalán, a téglalízénák [ti. fej és lábazat nélküli faloszlopok] közeiben mezőnként egy-egy, összesen három ablak nyílik, melyek lépcsőzetes bélletükkel szinte teljesen kitöltik a lizénák közötti falmezőt. [...] Ennek az ablaktípusnak az analógiáját a magyar anyagban nem találjuk [...] A bolgár, román és macedón területek anyagát vizsgálva nagyon korai (IX. század) anyagban feltűnik ez a forma, és a XIX. század végéig nyomon követhető. Bulgáriában, Neszobarban több templomon is találunk hasonló ablakmegoldást, vagy például Ohridban, mely a bolgárok ősi városa volt” (M. Kozák 1981, 28–29). A régész szavait ki kell egészítenünk azzal, hogy a három ablak közül csupán a nyugati az eredeti. Mindez jól látható egy 1901-es vázlaton, illetve az 1974-es helyreállítás előtt készült fényképfelvételén (M. Kozák 1981, 11 és 30; Schönerné 1981, 41). „A másik két ablakot és a köztük futó lizénaszakaszt a nagy gótikus ablak építésekör elbontották. Az előkerült kávamaradványokból azonban egyértelműen rekonstruálható volt a körtemplom homlokzati rendszere” (Schönerné 1981, 44), amit a műemlékvédelmi helyreállítás meg is tett.

A rotunda díszítésének másik, hazánkban viszonylag ritka, színvonalasan kivitelezett eleme a párkányzat gyémántmetszéses díszítése (3. kép), mely Kozák szerint együtt készült a templom építésé-

vel, és „nemcsak kőanyagával, de a mintha érdekességével is kiemelkedik a téglapárkányzatból. Ennek a motívumnak számos példáját találjuk Franciaország területén XII. századi templomokon”, pl. Cunault, Aulnay, Gassicourt, Falaise, Oulchy-le-Château. „Magyarországon először a motívum az esztergomi királyi kápolnán tűnik fel, mely a XII. század utolsó negyedében, III. Béla uralkodása idején épült. [...] Váraszón a templom gyémántmetszéses párkányeleme (4. kép) áll talán legközelebb a szalonnaihoz a magyar anyagban” (M. Kozák 1981, 29).

A régész nem veszteget szót arra a stíluskeveredésre, hogy a szalonnai építőművész az észak-balkáni eredetű, lépcsős bélletű ablakkiképzések fölött fél méterrel a távoli Galliából származó frízmintát alkalmazott, amit legalábbis szokatlannak kell tartanunk. Ennyire világlátott mester dolgozott volna Szalonnán?

Ha alaposan megvizsgáljuk a felső falszakaszokat, akkor láthatjuk, hogy a hajófal tetején húzódó fűrészfog-díszítés és a fölötte lévő hat téglasor kielégítő főpárkányt jelent, így érthetetlen, hogy miért került fölé az anyagában idegen, gyémántmetszéses díszítésű kősor. Nyilvánvaló, hogy az épület korának meghatározásában döntő tényező, hogy a kősor egykorú-e vele. Kozák Éva szerint a kősort „ugyanabba a habarcsba helyezték, mint a párkány többi elemét” (M. Kozák 1981, 29).

Hálátlan feladat egy ásató régész megállapítását kétségbe vonni, de most ezt kell tennem. Ha gondolatban levesz-

szük a sem anyagában, sem stílusában oda nem illő gyémántmetszéses kősort a rotunda falának tetejéről, akkor egy, az észak-balkáni téglapítészeti jellegzetességeit mutató templomot látunk, amely akár a X-XI. századra is keltezhető, és minden bizonnyal bizánci rítusú szertartásoknak volt az otthona. Ha ez így van, akkor megtaláltuk a Gyula 950 körüli megkeresztelkedése után a Kárpát-medencében (ismét) megjelenő bizánci egyház egyik templomát, amelyekből kirívóan keveset ismerünk teljes bizonyossággal. Ezt más megfontolások alapján már Szarka János parochus [ti. a görög rítusú egyházban a plébános meg-

felelője] is fölvetette (Szarka 2009), bár meggyőzően bizonyítani nem tudta. Az általam javasolt keltezéssel olyan időbe kerül a rotunda, amikor emelésük gyakorisága megközelítette a hosszaház templomokét (Gyurkó 2016, 27; Németh 2013, 16). Elvégezve az ellenpróbát, látható, hogy Váraszón a gyémántmetszéses fríz egyanyagú, sőt egybeszerkesztett a körbefutó fűrészfog-mintával. Ezek képezik a főpárkányt, nincs más alatta, ami főpárkányt képezhetne. Az épület kőből készült, tehát a fríz anyagában is illeszkedik hozzá.

A kősort másodlagossága melletti további érv, hogy a déli oldalon egy eredeti, egész kővel indul a díszítés. Az elhelyezés eredetiségét a fent említett, helyreállítás előtti felvételek igazolják. E pontos indí-

5. KÉP. Szokatlan alakú falfülke a szalonnai körtemplom „hajójában”. *Mészáros József felvétele.*

tás arra utal, hogy a kósr akkor került az épületre, amikor a nyugati felét lebontották és a hosszházat illesztették hozzá. A rotunda félbevágásakor bizonyára nem volt szempont, hogy a gyémántmetszéses kósr legkevesebb elemét kelljen tönkretenni. A minta szalonnai megjelenése így természetes módon kerül a XIII. századba, annak közepére – második felére, és nem vág elébe a XII. század végi esztergomi felbukkanásának. Valószínűtlennek tekinthető, hogy egy galliai eredetű minta a Kárpát-medence északkeleti felén bukkanna föl először, megkerülve a királyi és egyházi központot.

„Az ősfoglaló (Örsúr) nemzetség Géza és István uralkodása alatt és azt követően inkább birtokot veszített, mintsem szerzett” (Dénes 1973, 66; Györffy 1966, 740). A Kozák Éva által 1200 körülre, illetve a Schönerné Pusztai Ilona által a XII. század végére adott datálás (Schönerné 1981, 44) azt a kérdést veti föl, hogy a szegényedő és csökkenő befolyású Örsurak miért éppen akkor emeltek reprezentatív templomot, és az miért kerek, amely ebben a korban már „kifutó” alaprajzi forma. Az általam javasolt X-XI. századi készülési idő ezt az ellentmondást is feloldja.

A hajó déli falában, közvetlenül az apszisnál különös kialakítású falfülke található (5. kép). Kozák Éva megállapította róla, hogy „a körtemplom készítésekor, eredetileg így építették”, és beleülve „a lábunk a padozaton nyugszik, kényelmes ülést eredményez (M. Kozák 1981, 18). A régész papi ülőfülkének tartja. Ha igaza van, akkor a rotunda nagyobbik

6. KÉP. A szalonnai Árpád-kori templom belső tere. *Mészáros József felvétele.*

tere nem hajó, hanem azt (vagy az egész teret) kell szentélynek tekinteni. Ez viszont ellentétben áll a római szertartásrendű miseliturgiával. A fülke szerepének értelmezését tovább bonyolítja, hogy nem az apszis felé néz, ahová a latin rítusú liturgia rendszerében gondolkodva tekintenie kellene. Mivel a falfülke formája eltér a szokványostól, amely jellemzően félhenger alakú, negyedgömb záródással a tetején, más szerepe is elképzelhető.

A templom védőszentjének, Antiochiai Szent Margitnak a tisztelete bi-

7. KÉP. Antiochiai Szent Margit legendája a szalonnai körtemplom déli falán. *Mészáros József felvétele.*

záncai területéről indult el. Megléte Magyarországon a XI. század második felében már igazolható, hiszen említik a Szelepchényi- és a Hahóti-kódexben (Orbán 2001, 105). Álmos herceg, Könyves Kálmán testvére az ő tiszteletére alapította a meszei és a dömösi monostorokat, és lehetséges, hogy a margittaié is a nevéhez fűződik. A herceg kötődése Margit iránt minden bizonnyal 1107-es szentföldi zarándokútja alatt, Kis-Ázsiában alakult ki vagy erősödött meg, ám ebből nem következik, hogy ezek voltak a szűz mártírnak szentelt első templomok a Kárpát-medencében. Látható, hogy a védőszent személye sem áll ellentétben az általam javasolt korábbi keltezéssel.

A körtemplom kifestésének vizsgálata sem szolgált perdöntő bizonyítékkal az épület keletkezési idejének meghatározásához. A Schönerné Pusztai Ilona vezetésével zajlott falkutatás öt kifestési réteget tudott megkülönböztetni az épületben (6. kép). Az elsőt „közvetlenül az első vakolatra, alapozás nélkül festett felszentelési keresztek” jelentik. A következő, amely már meszelt alapra került (Bécsi-Pintér 1981, 64), hordozza a Szent Margit-legenda ábrázolását (7. kép), valamint egy okkersárga-vörös szőnyegmotívumot (Hokkyné 1981, 54). Hokkyné Sallay Mariann a XII. század vége és 1240 közé datálja a legenda megfestését (Hokkyné 1981, 57), és túl későinek tartja Tóth Melindának még a régészeti kutatások

előtt adott 1270–1280-as keltezését (Tóth M. 1974, 88). Egyértelmű, hogy a legenda a körtemplom átalakítása előtt készült, mert az ásatáskor a színeivel és festéstechnikájával megegyező töredékek sokasága került elő, amely az elbontott nyugati fal részét képezte.

A templom 1426-ban új kifestést kapott, melynek készítője a fennmaradt felirat alapján Szepesi András. Az ő alkotásai a diadalív hevederén látható próféták és az Isten Báránya. 1598-ban a reformátusok kezébe került az épület, akik azóta is folyamatosan használják. A középkori kifestéseknek a reformáció korában történt lemeszelése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a mai napig számottevő részük megmaradt. A reformációkori kifestésből a hajdani sekrestyeajtó fölötti falszakaszon kapunk ízelítőt (8. kép). A pompás szószék-korona 1801-ben készült.

Összefoglalva: abból, hogy a Tekus ispán által 1250 után kialakított hossz-házás templom kétségtelenül már római rítusú liturgia számára készült, nem következik, hogy a korábbi rotunda is azt szolgálta ki. Éppen ellenkezőleg: a forma ellene szól, ahogy a magyar anyagban teljesen egyedi, az észak-balkáni mintákat követő ablakkiképzés a bizánci kultúrkörbe utalja. A másodlagosan kialakított gyémántmetszéses párkányon alapuló téves kormeghatározás túlságosan ké-

sőre keltezi a rotunda készülési idejét, amely előrehozható a X-XI. századra, összhangban azzal, hogy a később elszegényedő tulajdonos Örsurak akkor még anyagi erejük teljében voltak, és képesek lehettek egy ennyire színvonalas körtemplom létrehozására. Az építéssel és a működésrenddel kapcsolatos legfontosabb kérdésekre mindazonáltal még nem rendelkezünk biztos válaszokkal...

8. KÉP. Különböző időszakokból származó kifestés maradványai a hajdani sekrestyeajtó fölötti falszakaszon:

fönt a gótika, lent a reformáció korából.

Mészáros József felvétele.

RAKACASZEND IKERTEMPLOMA

Rakacaszend Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Cserehát északkeleti oldalában, a Rakaca patak völgyében fekszik. A környék bővelkedik kiemelkedő jelentőségű középkori szakrális építményekben, hiszen légvonalban csak néhány kilométerre van a szalonnai körtemplomtól, a tornaszentandrási ikerszentélyes Árpád-kori templomtól és a martonyi pálos kolostorromtól (2. ábra).

A település első okleveles említése (Possessio Zenth) 1273-ból való, amikor is IV. (Kun) László király Tekus fiainak juttatja azt vissza. Hajdan Szűz Mária

tiszteletére szentelt temploma (9. kép) az 1500-as évek közepén a reformátusok kezébe került, akik a mai napig is a birtokosai. Az 1964-ben műemlékké nyilvánított épületben 1970-ben és 1973-ban folyt régészeti kutatás Pálóczi-Horváth András vezetésével, majd 1973-ban került sor a helyreállítására.

Az ásatások egy régebbi templom létezésére is fényt derítettek. A jelenlegi kőtemplomtól közvetlenül északra egy másik, kisebb téglapépület állt, mely nyújtott patkóíves szentélyű volt, déli hajófalja pedig azonos volt a jelenlegi északi

9. KÉP. A rakacaszendi Árpád-kori ikertemplom nyugatról. A lebontott első templom a fennállótól balra látható. *Mészáros Magor drónos felvétele.*

fal egy szakaszával (10. kép, 3. ábra). A kutatás megtalálta a hajó befalazott déli ablakait is a fennálló templom északi falában (11. kép). A nyugati fala közelében előkerült egy – Pálóczi-Horváth szerint karzattartó – pillér 110×95 cm-es alapozása. (Ha az, akkor vajon miért téglalap – és nem négyzet – alakú?) Ez a templom épült korábban, és Pálóczi-Horváth szerint „a XII. század közepénél későbbre nem keltezhetjük” (Pálóczi-Horváth 1970, 3), a szakpublikációjában viszont már a XII. század közepére datálta (Pálóczi-Horváth 1975, 149). Az épületet a XVI. században nyugat felé bővítették.

A jelenleg is fennálló, eredetileg négyszögletes szentélyzáródású templomot, melynek hajdani nyugati falának alapozását teljes egészében megtalálták, az ásató régész szerint a XIII. század végén emelték. Ebben a XIV. század elejére keltezett freskómaradványok is előkerültek. A kettős templom egészen 1820-ig létezett, amikor is a már rossz állapotban lévő korábbi épületet lebontották, kövei felhasználásával az újabbat nyugat felé bővítették: ott félköríves szentélyt alakítottak ki, s ezzel megfordították a templom tájolását.

Pálóczi-Horváth András ásatai szerint tehát az általam korábban már tárgyalt felsődörgicsei (Németh 2013, 65) mellett Rakacaszenden is legalább 500 évig fennállt egy ikertemplom. Bár

2. ÁBRA. A könyvben tárgyalt három észak-borsodi Árpád-kori templom földrajzi elhelyezkedése.

10. KÉP. A lebontott téglatemplom felmenő falainak helyreállított indítása. Mészáros Magor drónos felvétele.

mindkettő szokatlansága miatt bizvást szenzációnak tekinthető, nem örvendnek megfelelő ismertségnek. Ennek oka egyértelmű: a régész-történész-művészettörténész szakma bajban van az értelmezésükkel.

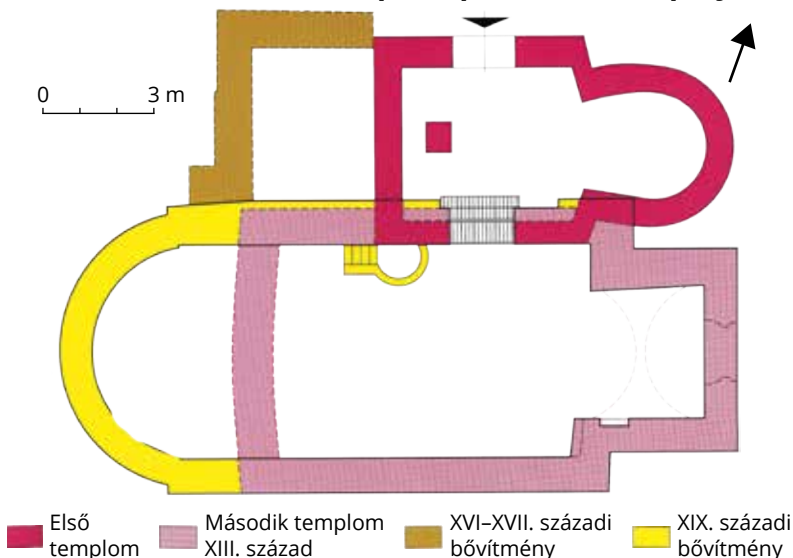
Pálóczi-Horváth kereste a kőtemplom bejáratát, de azt sem délen, sem nyugaton nem találta. Így egyedüli lehető-

ségként az maradt, hogy a régi templom hajdani déli kapuján át, melynek helyét az alaprajz feltünteti, északról léptek be. Mindez megerősíti, hogy – a felsődörgicseihez hasonlóan – a két templom együtt működött több mint félezer éven keresztül, tehát helytelen megközelítés „szétzedni” őket. Mivel az *épületegyüttesnek* – hasonlóan a felsődörgicseihez – egyetlen

bejárata volt, az, rendhagyó módon, csak a régi templom északi falában lehetett, másol megtalálták volna azt az ásatások során. A bejárat szokatlan, az északi oldalon történt nyitásának okát a terep adottságai indokolják.

A patkóíves szentélyzáródású első templom párhu-

A rakacaszendi ikertemplom periodizált alaprajza

3. ÁBRA. Jeney János munkája H. Vladár 17. o. nyomán. A tájolást javítottam Keszthelyi és Keszthelyiné mérése alapján [#156].

zamaiktól Pálóczi-Horváth a Nyitra völgyében vélte meglelni, szerinte „az alaprajzi és méretbeli hasonlóság a zobordarászi (Dražovce) templommal a legnagyobb, egyedül ennél találunk déli bejáratot és nyugati karzatot” (Pálóczi-Horváth 1975, 149). Úgy vélem, hogy ezzel a megjegyzéssel a többi Nyitra-völgyi templommal való analógiát saját maga cáfolta. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy a zobordarászi templomnak szabályos félkör alakú szentélye van, melyhez egy vonalban lévő keleti hajófal csatlakozik, karzata pedig három kisebb oszlopon nyugszik, és csak az Árpád-kor végén készült (Németh 2017, 75), szemben a rakacaszendi *nyújtott* patkóíves szentélyével, az ahhoz egymással jelentős szöveget bezár-

va csatlakozó keleti hajófal-szakaszokkal, továbbá, ha volt karzata, annak súlyát egyetlen hatalmas oszlop tartotta, bízást megállapíthatjuk: az ásató régész nem a megfelelő helyen kereste az analógiákat.⁴ Az épület egyedisége a szokatlanul nagy szentély-hajó alapterület arány, amely szintén nem jellemzője a Nyitra-völgyi templomoknak, ám ennek alapján kell keresni az analógiákat. A hasonló alaprajzú, patkóíves szentélyzáródású falusi templomok körében több is akad, ám főleg Kelet-Magyarországon: Kisbucsnán

4 A régész a Nyitra-völgyi templomokkal vélt analógiákra tekintettel változtatta a publikációjában a XII. század közepére az épület datálását a korábbi „a XII. század közepe előtt”-ről.

11. KÉP. Az első templom déli hajójának befalazott ablakai a második templom északi falában. Mészáros József felvétele.

12. KÉP. Az első templom alapjai fölülről. Jól látszik a szokatlanul nagy szentély/hajó területarány, illetve a hajó nyugati vége közelében lévő „oszlopalapozás” túlméretezettsége, valamint a mellette elvesző tér. *Mészáros Magor drónos felvétele.*

(Valter 2005, 240), Gellértegyházán (Zalotay 1957, 57), Bercsényegyházán (Szatmári 2004, 196), Gyulán (Szatmári 2004, 200), Orosházán a Hatablaki-kápolna (Méri 1964, 6), illetve Hajdúhadház-Demeteren (Mesterházy 1968, 155). Az utóbbi ásató régésze hívta föl a figyelmet arra, hogy a kisméretű falusi templomoknál „ezt a rendkívüli túlméretezettséget semmiféle építészeti arány nem írja elő. Okát tehát máshol kell keresni”, s azt a bizánci egyházhoz való tartozásukban vélte felfedezni (Mesterházy 1968, 175), amit a hadházi templom patrocíniuma egyértelműen támogat, hiszen Demeter a bizánci egyház egyik legkedveltebb szentje volt, akinek tisztelete a nyugati egyház területén szerény maradt. Ugyanakkor Tóth Péter kutatásaiból tudjuk, hogy Demeter már a XI. század elején magyarországi tiszteletnek örvendett (Tóth P. 2001, 19).

A rakacszendi első templom hajójának belmérete 455×400 cm, tehát kevesebb, mint húsz fő befogadására lehetett alkalmas. Ez valószínűtlenné teszi, hogy a falu plébániatemplomának készült volna. A „pilléralapozás” és a mögötte lévő fél méter széles sáv tartózkodásra alkalmatlan, elveszett tér. Mindez jól látszik a drónnal készült felvételen (12. kép). A vélelmezett karzatra vezető lépcső is terepvenne el. Az alapozás a maga 1 m²-es alapterületével erősen túlméretezett lenne egy oszlop megtartásához, így komoly kétségeink lehetnek az iránt, hogy valóban e célra készült.

A falusi templomok körében nem szokatlan a rakacszendihez hasonló kicsiny hajó, ám az ehhez képest nagy, 320 cm hosszú és 280 cm széles apszis (a szerző mérései) már igen. A hajóhoz képest nagyméretű szentély kialakítá-

sának legvalószínűbb magyarázata az, hogy szerzetesi közösség használta a templomot, és nekik joguk volt a misét a szentélyben hallgatni. Mivel a településről és templomáról a XIII. század vége előtt nem rendelkezünk írott dokumentumokkal, a felvetés jelenleg nem igazolható. A hasonló alaprajzú, csak alapjaiban megmaradt kisbucsbai templomról Ortvy Tivadar szerint „itt a Bold. Szűz Máriáról elnevezett benzés apátság létezett, a mint azt XXII. János pápának az ezen monostor apátjához intézett irata igazolja” (Ortvay 1892, 2:813), a szerzetesi használat tehát dokumentált. Az említett délkelet-magyarországi templomok esetében Mesterházy nyomán bizánci szerzetesekre is gondolhatunk. Ez Rakacaszend vonatkozásában is elképzelhető, már csak azért is, mert a tőle csak 10 km-re lévő, észak-balkáni építészeti elemeket mutató szalonnai rotunda esetében szintén fölmerült, hogy eredetileg a keleti kereszténység szakrális épülete volt.

Pálóczi-Horváth 1970-ben 18 sírt is talált a rakacaszendi ásatási területen. Kettő, köztük a legjelentősebb mellékletet, egy pártaövet tartalmazó, az első templomból került elő, s a XIV. századra keltezhető (Pálóczi-Horváth 1970, 5), a többi viszont az új templomból. Az utóbbiakat tekinthetjük a *régi épület körüli* temetkezésnek, míg a másik kettő már a kőtemplom fennállásának idejére tehető, amikor a régi épület szerepe

szükségszerűen átalakult. 1973-ban az első templom XVI. századi bővítésében további kilenc sírra bukkant a régész, ezek közül kettő tartozott a temetkezések legkorábbi rétegéhez. Az összes eltemetett között két gyermek és legalább hat nő is volt, ami gyengíti az előző bekezdésben tett felvetést.

Az új templom fala három sírt átvág (Pálóczi-Horváth 1970, 3), igazolva, hogy azok régebbiek az épületnél. Meglátásom szerint ez arra mutat, hogy a két templom építése között több idő telt el, mint a régész által vélelmezett bő száz év. Az átvágott sírokban nyugvók leszármazottai aligha vették volna jó néven, hogy felmenőik sírjaival így bánjanak a

13. KÉP. A második templom szentélye.

Mészáros József felvétele.

14. KÉP. A szalonnai második templom szentélyének déli fala. *Mészáros József felvétele.*

templomépítők alig néhány évtizeddel az elhantolásuk után. A temetők szent helyeknek minősültek a középkorban, a halottak nyugalmanak zavarása szigorúan tiltott volt. A késő Árpád-kori templom építése során jóval korábbi sírokat kellett, hogy átvágjanak, s vélhetően azt sem szándékosan. A kisszámú, tizenharc temetkezés az első templom köré szórványosnak minősíthető, és semmiképpen sem támasztja alá, hogy az római katolikus plébániaként működött volna. Ez csak akkor lenne bizonyítható, ha igazolódna, hogy a második templom építése viszonylag hamar, két nemzedéken belül követte az elsőét, és a 18 fő kiteszi a teljes falu elhaltjainak számát. Tény, hogy a rakacaszendi plébánia az 1330-as években már szerepel a pápai tizedjegyzékben (Ortvay 1891, 1:165), de az már a Tekusok által emeltetett kőtemplom volt, amely nagyobb hívőlétszámról tanúskodik és méltó a funkció betöltésére.

Arról sem feledkezhetünk el, hogy a római rítusú templomok körében az Árpád-korban kiemelkedően gyakori Szűz Mária-titulus a második templomé volt, hacsak nem tekintjük azt a téglatemplom bővítésének, mely esetben az épületegyüttes hordozhatta az eredeti patrocíniumot. Ha viszont a második templom külön védőszentet kapott, akkor az első nem maradt fenn.

Az új templom sincs híján a meg nem válaszolt, sőt eddig fel sem tett kér-

déseknek. Bár Árpád-kori templomaink alaprajza szinte kivétel nélkül szabálytalan, ennek mértéke itt kirívó. Párját ritkítja, hogy a dongaboltozatos szentélye kelet felé tágul (13. kép), illetve hogy a hajó eredeti nyugati fala enyhén, de egyértelműen görbült. Elfogadhatatlannak tartom, hogy ennek oka kivitelezésbeli ügyetlenség lenne, különösen annak fényében, hogy máshol viszont gondos megmunkálásnak találjuk jelét. A szentély déli ablakának (14. kép) – sajnos eddig közöletlenül maradt – metszetráján megfigyelhetjük „precíziós” kialakítását: a napfény belépésének, illetve kiszorulásának irányát a templomtérből a rézsűk külső szélé, az ablak

legkeskenyebb része és a belső rézsűk belső széle jelöli ki (4. ábra).

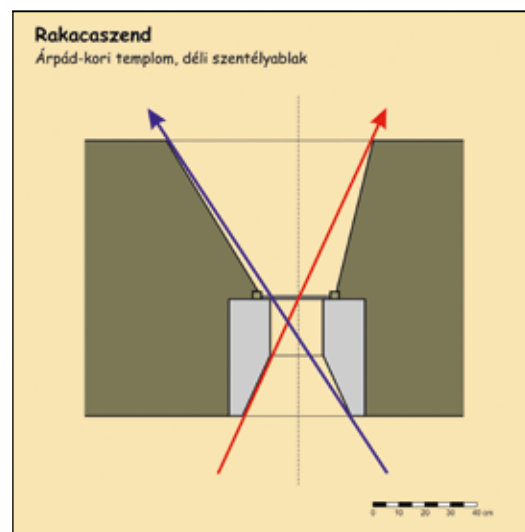
A két irányt sikerült kiszámítanom. (Az ablak előtt tornyosuló fa egyelőre lehetetlenné tesz minden közvetlen mérést.) A Keszthelyi-házaspár 71 foknak határozta meg a kőtemplom tájolását (Keszthelyi–Keszthelyiné 2012, 156), de mint megtudtam tőlük, az északi fal azimutját – a földrajzi északkal bezárt szögét – mérték meg. A déli falé 2 fokkal kisebb. A templomtérbe belépni képes, illetve onnan kiszoruló direkt napfény iránya a déli fal síkjával 57, illetve 115 fokos szöget zár be, azaz a 126, illetve 184 fokos azimut felé mutatnak, 3 fok pontossággal. Az előbbi értékben a téli napforduló irányát ismerhetjük fel a vízszintesnél 1-2 fokkal magasabb látóhatárt figyelembe véve, egyezésben a tényleges rakacaszendi környezettel. Az utóbbi néhány fokkal haladja meg az álló dél irányát, azt számításaim szerint az ezen az ablakon keresztül a szentély északkeleti sarkába vetülő fény iránya jelöli ki, nem a kiszoruló fény határhelyzete.

A keleti szentélyablakról nem áll rendelkezésemre a délihez hasonló pontosságú metszetrajz, így csak szerényebb pontossággal tudtam meghatározni az azon a templomtérbe belépő,

illetve onnan kiszoruló fény irányát. A határhelyzetek számításaim szerint a 44 és 94 fokos azimutok 4 fok hibával. Az utóbbi érték a napéjegyenlőségi napkelte irányával egyezik, 2-3 fokkal a vízszintes fölött lévő látóhatár esetén. A 10. képen láthatjuk, hogy a keleti horizont valóban ennyivel van a vízszintes fölött. A 44 fokos azimut 10 fokkal kisebb, mint a nyári napfordulás napkeltéé. Ez az irány tehát nem a napjáráshoz kötődik.

Ellentétben a déli szentélyablakkal, amelynek a belső rézsűi lényegesen elérő szöget zárnak be az ablak szimmetriatengelyével, a keleti ablakéi közel szimmetrikusak. Az építők valószínűleg lemondtak arról, hogy a nyári napforduló irányát ezzel az ablakkal jelezzék – lehet például, hogy azt az első templom keleti ablaka megtette –, az északi rézsűt pedig szimmetrikusan állították be ahhoz az irányhoz képest, amelyet a déli jelölt ki. A falkutatás a 8 méter hosszú, 5,5 m széles hajó déli falában megtalálta annak

4. ÁBRA. A rakacaszendi templom szentélyének déli ablakának metszetrajza. A nyílak a napfény belépésének (kék), illetve kiszorulásának (vörös) határhelyzeteit jelölik. Mészáros József munkája a Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában 15521 számon őrzött 1972-es rajz nyomán.

15. KÉP. Szent Miklós püspök képmása a rakacaszendi templom hajójának keleti falán. *Mészáros József felvétele.*

két befalazott és azóta kibontott ablakát, amelyek rézsürendszere szintén tájolt lehetett.

Szokatlannak tarthatjuk, hogy bár a téglatemplomban a régész véleménye szerint állt karzat, a kőtemplomba nem került, holott az utóbbi építése során már biztosan volt kegyura a falunak: a Tekus-család valamelyik tagja. Az Árpád-kori falusi templomainkban található karzatok nem a kegyurak helye volt. Ezt már a kegyúri karzatok hipotézisének felröppentője, Entz Géza művészettörténész is belátta (Entz 1980), ám a régészek gondolkodásából nehezen kopik ki ez a téveszme.

Az alaprajzról jól látható és a számításokból is kiderült, hogy a második templom tengelye kb. két fokkal kisebb

azimut irányába mutat, mint az elsőé. Átépítést vagy bővítést követő tájolásváltással számos Árpád-kori templomunk esetében találkozunk, a kötetben tárgyaltak között is vannak ilyenek (Szalonna, Tornaszentandrás, Vésztő-Mágori-domb). A pálmát azonban a Vésztő közelében álló Mágor-halom templomai viszik el ezen a téren: a tájolásuk kétszer is változott az Árpád-korban. Egyelőre csak a tájolásváltások tényét tudjuk rögzíteni, okuk még tisztázatlan.

Guzsik Tamás szerint a középkori templomokat nagyrészt úgy tájolták, hogy a védőszent ünnepe a Nap éppen az épület tengelyének irányában keljen, tehát a két azimut azonos legyen (Guzsik 1996, 183). Bár a Keszthelyi-házaspár több mint ezer középkori templomunkra kiterjedő mérései cáfolták, hogy ez lett volna az *általánosan* alkalmazott tájolási elv (Keszthelyi–Keszthelyiné 2012, 5), néhány templomnál kétségtelenül ezt alkalmazták. Mivel a középkorban érvényben lévő Julián-naptár nem volt pontos, így a napkelte iránya egy adott szent névünnepe fokozatosan elmozdult a kijelöléskoriéhoz lépest. Guzsik szerint a tájolások megváltoztatása „szükségmegoldásként végrehajtott korrekció” volt: így követték a napkelte iránya módosulását a védőszent névünnepe (Guzsik 1996, 189). Az építészmérnök maga is elismeri, hogy nem minden tengelytörés magyarázható így, de kétségtelen, hogy a

templomok egy csoportjára ez kielégítő magyarázatnak tűnik.

Ha feltételezzük, hogy a rakacaszendi második templom örökölte az első titulását, akkor a tájolásváltás mértéke alapján megbecsülhető a két építési fázis között eltelt idő, amely az esetünkben 200-250 évre tehető. Ez szintén az általam javasolt korábbi keltezését támogatná, de természetesen a titulus öröklődése egyelőre nem bizonyítható.

A templom kifestést kapott a XIV. század első felében, melynek egy részét Rády Ferenc restaurálni tudta. A legjobb állapotban Szent Miklós püspök ábrázolása maradt meg a hajó keleti falán (15. kép). A református gyülekezet 1657-ben festett kazettás síkmennyezettel látta el a templomot. Az 1820-as bővítést követő

évben a korábbi mintákat utánzó festett kazettákkal lefedték az új mennyezet-részt is (Joó–Ribári 1966, 253).

A fentiekből egyértelműen kiderül: korábban nem hogy megválaszolásra, hanem még feltevésre sem került számos lényeges, az épületegyüttes szerepét és működésrendjét érintő kérdés. A kutatás szélesebb spektrumon történő folytatásával azonban igyekezni kell. A fogyó lélekszámú és előregedő református közösségnek egyre nagyobb gondot okoz a templom karbantartása, így a fokozatos leromlásával kell számolni, mely már jelenleg is aggasztó mértékű (16. kép).

16. KÉP. A rakacaszendi második templom délkeletről.

A falak nedvesednek, mállik róluk a vakolat.

Nemes Zsuzsa felvétele.

17. KÉP. A tornaszentandrás
Árpád-kori templom keletről.
A szerző felvétele.

TORNASZENTANDRÁS IKERSZENTÉLYES TEMPLOMA

A Tornai dombság és a Szalonnai hegység határán, gyönyörű környezetben fekszik Tornaszentandrás. A falu páratlan kincset őriz: a Kárpát-medence egyetlen egyhajós ikerszentélyes Árpád-kori templomát (17. kép, címlapkép).

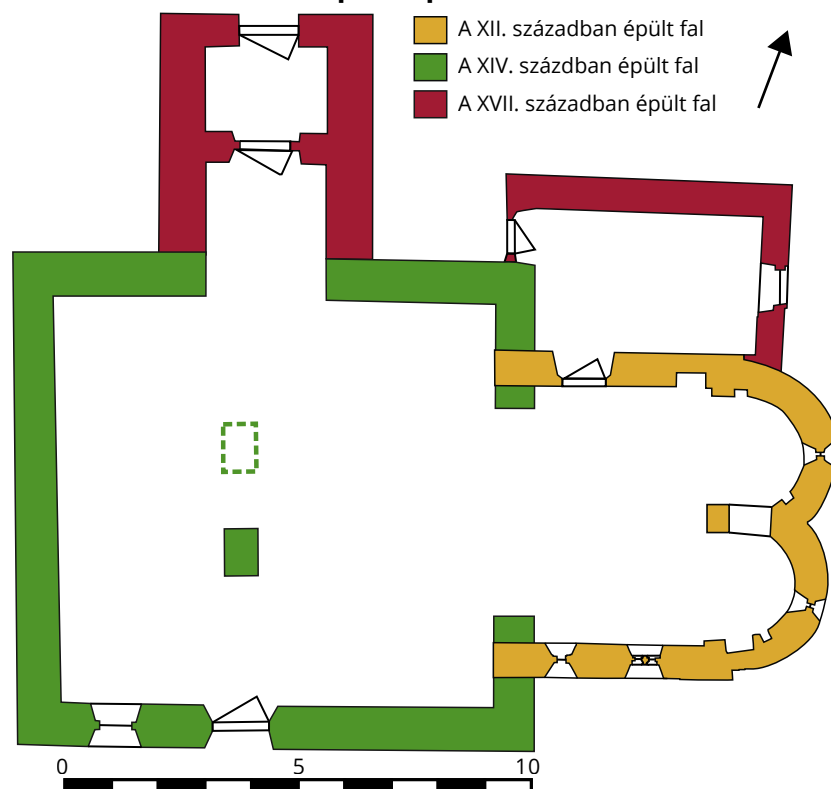
A település korai történetéről bizonytalan, sőt ellentmondó adataink vannak. Történelmi vélemények szerint Árpád népe nem jutott sokkal északabbra a borsodi várnál: a hajdani Torna megye

későbbi telepítés. Ugyanakkor „régészeti, történetileg kimutatott tény, hogy a XI-XII. században vastermelés folyt e vidéken” (Valter 1980, 99), tehát lakott kellett, hogy legyen, bejáratott szállítási útvonalakkal. Heckenast Gusztáv szerint vándorló vaskohász közösségek léteztek, de állandó letelepedést jelentő falvak nem (Heckenast et al. 1968, 150–151). A XII. század végén létrejön a tornai erdőispánság – első okleveles említése 1198-ból

való –, és hamarosan szakmai falvak nevei kezdenek feltűnni az okiratokban: pl. két Kovácsi – az egyik éppen Szentandrás határában (Vályi 1799, 355) – és egy Mile nevű település, az utóbbi szénégetőt jelent. Mivel a falunévek egyértelműen kötődnek a vaskohászathoz: a faszénégetés termeli a kohók tüzelőanyagát, a kovácmesterség pedig felhasználja a nyersvasat, így meglepő Valter Ilona régész Györffy György megállapításán alapuló kijelentése, miszerint „a régészeti feltárások azt mutatják, hogy az itteni vaskohászat legkésőbb a XII. század végén megszűnt”, amikor az erdőispánság megalakult (Valter 1980, 100). Vajon a szakmai falvak éppen akkor jönnek létre, amikor a neveik által jelzett tevékenységek megszűnnek? Ennek alapján (is) megalapozatlannak tartom Valter Ilona kijelentését, hogy „Szentandrás falu is, miként körülötte a többi település, a tornai erdőispánság megszervezésével jött létre a XII-XIII. század fordulója után” (Valter 1980, 101). László Gyula is számos írásában tiltakozott az ellen a feltételezés ellen, hogy Árpád népe ne vette volna birtokába az erdőket (László 1988, 120).

Ha tovább követjük a tájegység történetét, akkor láthatjuk, hogy korántsem szűnik meg a vaskohászat. A XIII. század közepétől az Ákos nembeli Bebek-család szerzi meg fokozatosan IV. Bélától és utódaitól Torna és Gömör legnagyobb részét, s így a környék vaskohászata feletti uralmat is. Az oklevélben először 1283-ban említett Tornaszentandrás száz évvel később már biztosan kiemelkedik a környék települései közül: Bebek Detre nádor egyik tisztartójának lakhelye. Jelentőségét őrzi 1430-ban is: Bebek nádor fiainak 20 portája van itt. A XVI. század közepétől azonban leáldozik neki: a török elpusztítja. A XVII. században újratelepül, ám amire számos más példa is van: nem pontosan ott, ahol korábban. Az új falu a templomtól

A tornaszentandrásai templom alaprajza és építési periódusai

5. ÁBRA. Jeney János munkája Valter 1981, 120. o. nyomán. A tájolást javítottam saját mérés alapján.

18. KÉP. A tornaszentandrási második templom hajójának gótikus kifestése. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

északra települt, míg a régi annak déli oldalán terült el.

A templom régészeti vizsgálatát Valter Ilona végezte 1971-ben, amely tisztázta az építési periódusokat (5. ábra) és az eredeti járószinteket. A Schönerné Pusztai Ilona közreműködésével zajlott falkutatás megállapította, hogy az Árpád-kori templom egy fázisban épült, ekkor készült a falfülke is a déli szentély, illetve az északi hajó falában (Valter 1980, 114). Ez az épület azonos a *jelenlegi* szentéllyel. Az erősen lekopott talajrétegekben a kutatás nem tudta megtalálni az eredeti nyugati falat. A szentélyfal egy kifestés-töredék alapján magasabb lehetett, mint ma (Valter 1980, 120). A

hajó XIV. századi, a Bebekekhez köthető bővítéskor kb. 50 cm-rel süllyesztették a szentély eredeti járósíntjét, és arányosan a külső talajszintet is (Valter 1980, 112).

A régészasszony megtalálta a gótikus templom hajdani karzatpillerét, „amely alatt bolygatatlan sír feküdt. E sírt a csontváz fölött talált edénytöredék a XIII. század végére keltezi, a karzatpiller [s vele együtt az egész jelenlegi hajó – N. Zs.] tehát legkorábban a XIV. század elején készülhetett” (uo.). „A templombelsőben talált sírok – kivéve (kettőt), melyeket a román hajóban találtunk – a korai templom temetőjéhez tartoztak. Azt a réteget, amelyben feküdtek, XIII. század eleji – XIV. száza-

di régészeti leletanyag keltezi, tehát ez időhatáron belül temetkeztek ide. Lengyel Imre paleoserológiai vizsgálatai is azt igazolták, hogy a betemetkezések időtartama 150 (± 25) év” (Valter 1980, 114; 1978, 109).

A falkutatás több, különböző épségben megmaradt falképet hozott felszínre, melyek ma, az Illés János és Szentesi Rozália által 1976-ban végzett restaurálás után jó állapotban láthatók. A hajó délkeleti falán a Szent Kereszt megtalálását ábrázolta a festő (18. kép). A jelenet szereplői: Nagy Konstantin császár és Ilona császárnő, illetve a mellékalakok Anjou-kori viseletben láthatók, ami a kifestést a XIV. századra keltezi. Tőle jobbra, már a déli hajófalán a gyermekét, Máriát tartó Szent Anna ábrázolása látható. A keleti hajófal északi szegmensén a Szűzanya angyali koronázását szemlélhetjük (19. kép). Koronája és jogara plasztikus kiképzésű. Tőle balra, az északi hajófalán a templom védőszentjének, András apostolnak a keresztre feszítése látható. A diadalív hevederén, a szalonnai kifestéshez hasonlóan, próféták képmásai láthatók, a legmagasabb pontján itt is az Isten Báránya. A legalsó pozíciókban viszont szent királyaink: délen István, északon László állóképeit fedezhetjük föl. A kutatók a román kori templomban is találtak falképeket, melyek keletkezését a XII. század végére, a XIII. század elejére

teszik: a „STEPHAN REGIS CP” feliratú királyfejet középen, a két apszist elválasztó pilléren, illetve egy püspök alakját a déli szentély ülőfülkéjében.

Az Árpád-kori templom legizgalmasabb része kétségkívül az ikerszentély (20. kép). Szélességük 228 (déli), illetve 225 cm (északi), mélységük kb. 30 cm-rel kevesebb. A falkutatás tisztázta, hogy a szentélyeket elválasztó falszakasz, illetve a belevágott 100 cm széles, 204 cm magas átjáró (a szerző mérései) az Árpád-kori templom építésével egyidejű. A

19. KÉP. Szűz Mária megkoronázásának ábrázolása a második templom keleti falának déli szegmensén.

Mészáros József felvétele.

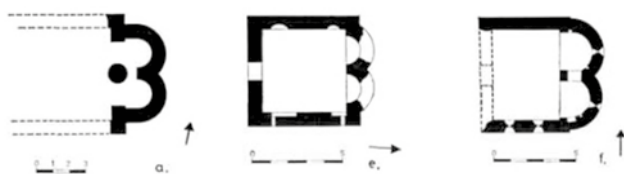
20. KÉP. A tornaszentandrási ikerszentélyes templom belső tere. *Mészáros József felvétele.*

20. és 21. képen, valamint az alaprajzon is jól látható, hogy a két szentély ablaka nincs azonos magasságban, nem egyfelé tekintenek – az alaprajz alapján kb. 17° a tengelyeik eltérése –, rézsűik lejtése sem azonos, így az általuk létrehozott fényvetülések nem másolják egymást. Mindez azt valószínűsíti, hogy e templom ablakai is gondosan beállítottak, és a rajtuk áteső fény az év adott napjain az épület kiemelt fontosságú pontjaira vetül. Északkelet és délkelet között a látóhatár meglehetősen alacsony (hegyek nem emelik), így a kelő Nap át tudta világítani a templomot. Az Árpád-kori épület tájolása méréseim szerint $67\pm 3^\circ$, tehát a kelő Nap a védő-

szent névünnepén biztosan nem állt a templom tengelyében.⁵

A hajó szélessége meghaladja a hosszúságát, ami az Árpád-kor hazai templomépítészetében nagyon szokatlant. Egyetlen eredeti ablaka maradt fenn a déli oldalán. Attól keletre létezett egy másik is, amelyet egy későbbi gótikus majdnem teljesen eltüntetett, csak a tetéjének íve látszik még (22. kép). A bejárat

⁵ A Keszthelyi-házaspár által közölt 71 fokos tájolási adat (Keszthelyi–Keszthelyiné #189) a gótikus hajó külső déli falának meghatározásán alapul (Keszthelyi Sándor, magánközlemény, 2012), tehát nincs köze az Árpád-kori épülethez.

6. ÁBRA. A tornaszentandrási ikerszentélyes templom alaprajzi párhuzamai: Solnhofen, első templom; Padula, Szent Bertalan-templom; Tornaszentandrás. Valter 1980, 124. o. nyomán.

nyugaton kellett, hogy legyen, hiszen délen nincs a számára hely.

A szentély járószintjének a gótikus bővítés idején történt 50-60 cm-es süllyesztése megakadályozta a régészt abban, hogy az eredeti oltáralapozást megtalálja (uo.), így nyitva maradt a kérdés, hogy hány oltár működött az Árpád-kori templomban. A válasz korántsem magától értetődően kettő. Éppen ellenkezőleg: Valter Ilona a tanulmányában említi

azokat a példákat, amelyek a tornaszentandrási templom párhuzamaiként szóba jöhetnek (uo. 122–125), és megállapítja, hogy „az eddig ismert VIII-X. századi ikerszentélyes templomokban csak egy oltárt találtak”.

A felsorakoztatott analógiák közül három igazán közeli a Torna-völgyi épülethez abban a tekintetben, hogy az ikerapsziszok közel négyzet alakú hajóhoz csatlakoznak (6. ábra). Egyikük az

21. KÉP. A tornaszentandrási templom ikerszentélyei kívülről. *Mészáros József felvétele.*

22. KÉP. Az ikerszentélyes templom hajójának ablakai. A baloldali eredeti, a jobboldali gótikus átalakítás eredménye, ám még látszik az eredeti ablak felső íves záródása.

Mészáros József felvétele.

apuliai Padula Szent Bertalan tiszteletére szentelt, használaton kívüli, de ma is álló félgömbkupolás temploma (23/A kép), amely XI. századi keltezését kapott (D'Elia 1975, 226; Ghigonetto 2000, 61). Alaprajza idegen e területen, ahogy a tornaszentandrásie is a Kárpát-medencében. Hajója négyzet alaprajzú, sekély apszisai – melyekben nem fér el oltár, legfeljebb egy szobor – azonban nem az épület keleti oldalán található, hanem a délin, a bejárat pedig az északon. Mindez lényegében egyértelművé teszi,

hogy eredetileg nem keresztény templomnak épült.⁶

Reichenau-Mittelzell templomának első építési fázisa 724-ből való (Ghigonetto 2000, 59), ám itt oltár elhelyezéséhez elégséges méretű félköríves záródású szentélyeket találunk. Ez a templom eb-

⁶ E sorok írója számára nem világos, hogy vajon miért nem római korinak ismerte fel az olasz művészettörténet az épületet, s tettezi föl, hogy csak később vált keresztény templommá.

ben az állapotában csak 22 évet ért meg: 746-ban kétszeresére nyújtották a hajót, majd 799-ben kereszthajót illesztettek az épülethez (uo. 60). Ha az analógiák körét nem szűkítjük le a közel négyzet alaprajzú hajóval rendelkező templomokra, hanem hosszabb hajójúakat is megengedünk, akkor az lényegesen kibővül: Ghignonetto könyvében számos ilyen található (uo. 63–87).

A tornaszentandrás első épület leg-szorosabb analógiáját Bajorországban, a Fränkisch Alb északi lejtőjén lévő, a hajdani római limestől délre található Solnhofen 650 körülre keltezett (Milojčić 1965, 163; Marzloff 1987, 156) első temploma jelenti, amelyet későbbi építkezések teljesen megsemmisítettek (23/B kép). Alaprajza és méretei szinte azonosak a tornaszentandrás első templomáival (7. ábra).

Az ásató régészek csak az *utolsó* kora középkori templomot tudták *viszonylagos biztonsággal* keltezni, a korábbi építési fázisokat 50-50 évvel korábbra tették (uo.). Ezekről azonban eltérő időközökkel is számolhatunk. A solnhofeni kormeghatározások iránt így kételyekkel kell élnünk. Ezeket maga az ásató régész erősíti meg azzal, hogy lehetőfinoman ugyan, de saját keltezéseit is megkérdőjelezte: „a bazilika [értsd: az V. építési fázis] és díszítése korának meghatározásától jelentősen függ az a kép, amelyet a keleti frank terület Karoling-kori kultúrájáról általában, illetve konkrétan a monumentális szobrászat Alpoktól északra való megjelenésének kezdetéről alkottunk, és eddig 1000 körülre helyeztünk” (Milojčić 1965, 137). Vladimir Milojčić észleli, hogy a kormeghatározása túl korai idő-

23/A KÉP. A padulai Szent Bertalan-templom.
Joanna Sidorczak felvétele.

23/B KÉP. A solnhofeni Sola-bazilika legkorábbi előzménye, az ikerszentélyes templom. *GFreihalter felvétele, commons.wikimedia.org*

pontot adna. Paradox módon más megfontolások viszont az általa megadottnál korábbi készülési időt mutatnak az első templomra. A solnhofeni épületek részletes áttekintése, az érvek és ellenérvek megvitatása külön fejezetet igényelne, amire itt nincs lehetőség.

Vajon elképzelhető-e, hogy ez a két nagyon hasonló, ám ritka alaprajzú épület egymástól teljesen függetlenül épült? Úgy gondolom, aligha, ám a kapcsolat kétféle természetű lehet. Egyrészt alapulhat azon, hogy a későbbi épület létrehozói látták a korábban keletkezettet, és a látvány adta az inspirációt. Mivel a solnhofeni épületet viszonylag hamar teljesen átalakították, ikerszentélyeit elbontották,

tehát aligha szolgálhatott mintául Tornaszentandrás létrehozóinak. A másik lehetőség, hogy a két templom konstrukciójának közös *szellemi* gyökerei vannak. A későbbi építője nem látta a korábit, ám azonos vagy igen hasonló – esetünkben speciális – térrendezési elvek szerint alkotott, mint a korábban emelté. Érdekes adalék, hogy Solnhofen környékén is folyt vasércfeldolgozás, legnagyobb intenzitással az első templom készülése idején (Marzolff 1987, 156). Több más ikerszentélyes templom is bányászattal-fémfeldolgozással foglalkozó területen található.

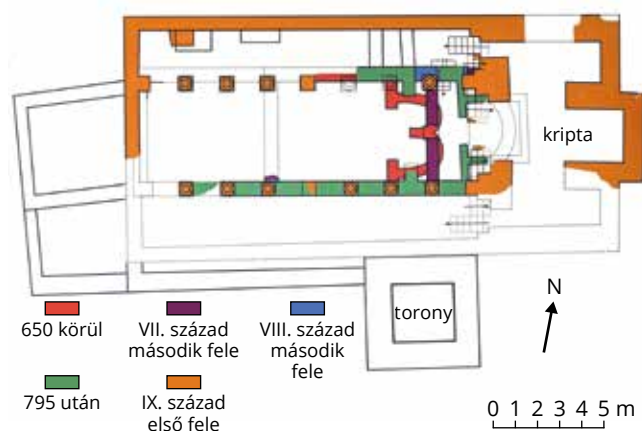
Vegyük szemügyre az ikerszentélyes templomok európai építésének tér- és

időbeli eloszlását. A legtöbbjük Itáliában állt, beleértve Korzikát és Szardíniát és legfőképpen Ticinot, a mai Svájc olasz nyelvű déli kantonját, bár a nyugat-európai kultúrkörben előfordultak Katalóniában, Franciaországban (Creyesse) és a dél-német területen is. Silvana Ghigonetto összefoglaló munkája rávilágít arra, hogy ezek az épületek szinte kivétel nélkül a VII-X. századra keltezettek, és közülük számosnak (pl. Cherso, Isola Comacina (24. kép), Mendrisio) volt egyszentélyes elődje (Ghigonetto 2000). A művészettörténész könyvéből az is kiviláglik, hogy ikerszentélyes templomok szép számmal álltak az első évezredben, s a körükbe tartoztak olyanok is, amelyeknek lényegesen különböző méretűek voltak az apszisai, tehát az egész épület jelentős aszimmetriát mutatott. Az ikerszentélyes templomok nagy részét lerombolták vagy jelentősen átalakították az első ezredforduló után. Szinte kizárólag ásatásokból ismerjük őket, az álló példányok száma kevés a nyugat-európai kultúrkörben.

Ghigonetto mellett érvel, hogy ezek az ikerszentélyes templomok az ezer éven keresztül – a 451-es, teológiai szakadást hozó chalcedoni zsinattól az 1439-es firenzei zsinatig, ahol a római katolikus egyház lezárta a teológiai vitát a kivált egyházakkal – együtt létező különböző krisztológiai magyarázatok együttélésének tanúbizonyságai (Ghigonetto 2000, 166). Szerinte ezeket az épületeket éppen Krisztus egyféle vagy kétféle természetéről szóló ádáz teológiai vita korszakában emelték, s annak eldőltevel nagy részüket lerombolták vagy átalakították a nyugat-európai kultúrkörben. A keleti kereszténység területén (mai Görögország, Törökország, Örményország, Oroszország) azonban háborítatlanul fennmaradhattak. A különböző templomformák és liturgiák ottani békés egymás mellett élésének jó példája az örményországi Szent Sion monostor templomegyüttese, ahol az első, IX. századra datált templomnak keleti és nyugati szentélye is volt, amelyhez a XIII. század utolsó negyedében építettek egy hagyományos egyszentélyes és egy ikerszentélyes templomot (uó. 108). Ghigonetto elméletével szemben komoly ellenérvek hozhatók föl, ám használhatóbb hipotézis még nem áll rendelkezésre.

Ha feltételezzük, hogy az ikerszentélyes záródás ott fordult elő leggyakrab-

A solnhofeni Sola-bazilika és előzményei

7. ÁBRA. A solnhofeni Sola-bazilika és előzményei. Az első építési fázis egy, a tornaszentandráséhoz nagyon hasonló alaprajzú ikerszentélyes épület volt (vörös színrel). Jeney János munkája.

ban, ahol kialakult, akkor a gyökereket Észak-Itáliában kell keresnünk. A VI. század végén és a VII. század nagy részében, a longobárd uralom idejében az arianizmus élte virágkorát, tehát elvileg ehhez az irányzathoz is köthető lenne a forma, ami összhangban áll azzal, hogy a szintén ariánus vizigótok által uralt Katalóniából is jól ismert.

A fent összegzett régészeti adatok és spirituális háttér alapján kell megha-

tározni a tornaszentandrási templom építési idejét. A Német-Római Birodalom területén sokáig fennmaradt az ikerszentélyes templomforma, ám a XIII. századi, illetve későbbi típusoknál már nem egyetlen hajó csatlakozik az ikerszentélyhez. Valter Ilona laza meráni analógiák alapján II. András király első feleségének, Gertrúdnak Magyarországra kerüléséhez köti a templom építését. „Ez a sajátos alaprajz valóban a merá-

24. KÉP. Ikerszentélyes templom romjai Isola Comacinán. Gazdag László felvétele.

ni-tiroli területről kerülhetett Tornaszentandrásra, de *nem* a társadalmilag, jogilag rabszolgának számító szolgáltató falu bányász vastermelőinek” – véli a régész (Valter 1980, 127; kiemelés tőlem). Csorba Csaba már úgy tudja – vajon honnan? –, hogy „dél-német vagy cseh földről jött bányászok építették maguknak ezt a sajátos elrendezésű templomot” (Csorba-László 82). Ők ezek szerint nem számítottak „társadalmilag, jogilag

rabszolgának”? A feltevés egyébként kánonjogi képtelenség, hiszen 1200 körül templomot csak kegyúr építtethetett megyéspüspöki jóváhagyás mellett. Csorbának amúgy szemlátomást fogalma sincs arról, hogy az Árpád-korban a vasat nem felszín alóli kitermelést igénylő ércből, hanem gyepvasból, illetve a borsod-gömöri vidéken vaskalapércből állították elő. Mindkettő felszíni gyűjtéssel nyerhető, így „dél-német vagy cseh földről jött bányászok” nem dolgoztak az Árpád-korban sem itt, sem máshol. Ez teszi érthetővé azt is, hogy Kovácsi és Mile nevű települések léteztek, de „Bányász” nevűek nem.

Ha Valter következetes lenne saját fenti mondatához, akkor a templom építését abban a korban kellene keresnie, amikor Észak-Borsod vaskohászai nem számítottak „társadalmilag, jogilag rabszolgának” és a hazai egyházi hierarchia sem volt még kialakult. Ehhez pedig legalább a „honfoglalás” koráig vissza kell menni. Maga is idézi Anonymust, aki ezt a vidéket lakottnak írja le Árpád népe megérkezése idején. Bár használja Heckenast Gusztáv és szerzőtársai könyvét, Nováki Gyulának azt a mondatát már nem idézi, hogy az észak-borsodi kemencék és műhelyek különböznek a kortárs cseh, szlovák és lengyel társaiktól, „az északkelet-magyarországi csoportot így egyelőre nem tudjuk belehelyezni a környező területek hasonló leleteinek körébe” (Heckenast et al 67). Nováki, aki rabja Kniezsa István nézetének, miszerint ezen a vidéken jelentős szláv lakosság élt a X-XI. században (Kniezsa

380-381), nem vonja le azt a következtetést saját megállapításából, hogy az itteni vasfeldolgozók nem szlávok közül kerültek ki, ezért a magyarországi csoportot külön kell kezelni a környező szláv területek hasonló leleteinek körétől.

Összegezzük tehát, amit a régészeti és művészettörténeti kutatás a felszínre hozott a templomról. Áll egy, a Kárpát-medencében páratlan ikerszentélyes templom, melynek elfogadható analógiái térben és (ha elfogadjuk az ásató régész datálását) időben távoliak a Torna völgyétől és az Árpád-kortól. Valter Ilona az alapján keltezi a szentandrásit a XIII. század elejére (az Ásatási jelentésben még a XII. századra (Valter 1971, 6)), hogy a gótikus hajóban, amely korábban a templom körüli temető területére esett, ebből az időből származó sírleletet talált. Csupán feltételezés azonban, hogy az ikerszentélyes épület körül a megépítése után azonnal temetkezni kezdtek volna.

„Szent László I/25. törvénycikke 12 napi kenyéren és vízen vezekléssel büntette azt, aki halottait nem az egyház mellett temeti el. Könyves Kálmán első dekrétuma kifejezetten előírja, hogy keresztényeket csakis a templom kertjébe temessenek (I/73.), és az országglása alatt tartott első esztergomi zsinat általában is szól a pogány szokások tilalmáról. [...] a régészet pénzleletek alapján arra jutott, hogy a templom körüli temetkezés Kálmán idejére vált országos érvényű szokássá a pogány rítusú végtisztesség rovására” (Szabados 2014, 142). Ebből egyenesen következik, hogy Szent László előtt nem volt az, tehát a korábbi

temetkezések hiánya egy templom körül nem zárja ki azt, hogy évtizedekkel előbb épült volna, mint az a legkorábbi veretű érméssel keltezhető sírokból következtethető. A királyi központtól távolabbi vidékeken – s Szentandrás ilyenek tekinthető – az „átállítás” az eklézsia körüli temetkezésre nyilván lassabban ment végbe.

Mivel a templom nem szerepel a XIV. századi pápai tizedjegyzékben (Ortvay 1891, 1:48), tehát még akkor sem volt római katolikus plébánia, amely köré a középkori egyházjog szerint temetkezni lehetett, hanem csak filia (leányegyház). Az ásató régész az ikerszentélyes templomon kívül csupán nyolc sírt talált, ez pedig rendkívül kevésnek mondható, különös tekintettel a paleoszerológiai vizsgálat által megállapított 150 éves temetkezési időszakra, tehát csak szórványos Árpád-kori temetkezésről lehetett szó. Azt, hogy nem a falu népe temetkezett, megerősíti, hogy „A feltárt csontvázak genetikai szempontból nem egymáshoz tartozó egyedeké, és nincs köztük gyermek” (Valter 1978, 109). A sírokban Szent László törvényének kiadása után temetkezett kovácsokat, szénégetőket, kohászokat és asszonyaikat vélelmezhetjük, korábban elhunyt társaik máshol nyugodhatnak. Mindez korábbi keltezt is megenged az épületre, mint Valter Ilnaé. Különben is „a falu elnevezésekor már megvolt a templom, hiszen nevét a templom védőszentjéről nyerte” (uő. 1980, 105), tehát korábbi a településnél.

A régészasszonynak ebben valószínűleg igaza van, ám ekkor figyelembe

kell vennünk Mező András megállapítását: „Az adatok tömegével támogatjuk Schwartz Elemér ama nézetének igazát, hogy az önmagában álló védőszentnév különösen gyakran akkor válik helységnévvé, ha a templom egy falucsoport számára azoktól elkülönülten épült föl, s később a templom köré is település szerveződik” (Mező 2003, 42). A majdani Tornaszentandrás környékén szénégetők, kohászok és kovácsok

telepei állhattak, s egy kegyúr segítségével ők emeltethették közös erővel az ikerszentélyes templomot. Ghigonetto hipotézise rávilágít arra, hogy őket nem feltétlenül kell azonos keresztény felekezethez vagy azonos népcsoporthoz tartozónak tekintenünk.

Kérdéseket vet föl a két apszist elválasztó pilléren található, azaz a hajóban lévők számára leginkább szem előtt lévő, emiatt kiemelt fontosságú, Szent István-ábrázolás (25. kép), amelyekről Schönerné és Valter megfélekedtek. Eredetileg egész alakos volt, ám mellképpé kopott. A STEPHAN REGIS CP felirat hiányos és nyelvtanilag is hibás. A helyes szöveg SANCTI STEPHANI REGIS CPI lenne (a hiányokat dőlt betűvel jeleztem, az utolsó I bár restaurátlanul maradt, felfedezhető a festményen). Miért nem szerepel a név előtt a Sanctus jelző (genitivusban), legalább rövidített formában? A festmény elpusztult részén volt? A név sem áll birtokos esetben. A CPI a *corporis imago* (testének képmása) rövidítése lehet (Püspöki Nagy Péter olvasata), amit megerősít, hogy fölötte kontrakciós jel van (Szovák Kornél megfigyelése). A felirat epigráfiai elemzése külön fejezetet érdemelne – a kapitális betűk közé keveredő unciális *h*, az egyik kategóriába sem tartozó, különleges *E* és a régies, tetőléces *A* különleges elegye –, de ez meghaladja e könyv kereteit. A betűformák párhuzamait 1200 körül készült feliratokon talál-

25. KÉP. Szent István király ábrázolása az ikerszentélyek közös falszakaszán. Mészáros Magor felvétele.

juk meg (Kubinyi 149), így a falkép is ide keltezhető.

Egyidős-e az ikerszentélyes templom kifestése magával épülettel? Vajon a „dél-német vagy cseh földről jött bányászok” érezték-e múlhatatlanul szükségesnek, hogy a számukra idegen Szent István képmásával ékesíttessék templomukat, vagy „a társadalmilag nem, de jogilag rabszolgának számító szolgáltató falu bányász vastermelői”, akik tevékenysége különben is „legkésőbb a XII. század végén megszűnt”, és „szlávok voltak”? Hány embernek volt elég az alig 22 m²-es hajó? Ki volt az építtető kegyúr és miért választotta ezt az egyedi alaprajzi formát? A meráni vonalon történő kormeghatározási kísérlet nem válaszolja meg a felmerült kérdéseket.

Meglehetősen nehéz értelmezni, hogy a ritkán lakott vidéken lévő Tornaszentandrason miért állt ez a különös templom. „Jól ismert, hogy a skandináv világban a fémművességet – különösen a kovácmesterséget és az aranyművességet – nem csak hasznossága miatt úzték, hanem szakrális tartalommal bírt, bár ez nem jelentett magas társadalmi státuszt a művelőinek. E mögött az a hit állt, hogy akik megváltoztatják a fémeket, ami chtonikus jellegű művelet, azoknak sötét erőket kell alkalmazniuk” (Bogucki 100). Bartha Antal is utal a fémművészség „titokzatosnak, misztikusnak tartott voltára” a keleti szláv területeken (Bartha 321). Nováki Gyula hangsúlyozza, hogy „olvasztótelepeink többsége lakatlan területen található, ami alól alig van kivétel”, illetve hogy a felhagyott műhely-

gödröket szinte mindenhol feltöltötték, „eltüntették” a mágikus tevékenység nyomait (Heckenast et al. 64 és 80). A fémművesség mágikus aurája valószínűleg még a kelták idejéből ered, akik e mesterség kiemelkedő művelői voltak.

Fémek „mágikus” átalakítóinak nyilvánvalóan szükségük volt arra, hogy tevékenységük során az égietek és az alsóvilágot egyaránt tiszteljék, és velük való kapcsolatukat egészséges egyensúlyban tartsák. E műveletnek lehetett színtere az ikerszentélyes templom, ahol az egyik szentélyben az égi, a másikban pedig az alsóvilági erőket tisztelték. Alsóvilág alatt nem a poklot értem, hanem sokkal inkább Hádész attól lényegesen különböző birodalmát, aki az ásványok ura is volt. Minden teremtett dolog Isten műve, így a föld mélyének kincsei szintén azok, ám használatba vonásuk és működtetésük más jellegű erővel való munkálkodást jelent, mint a felszín fölötti javaké. A mai keresztény gondolkodás számára elfogadhatatlannak tűnhet ez a kettősség, a templom használói számára azonban nem volt az, hiszen a két szentély között átjáró létezett a kezdetektől fogva. Ez azt tanúsítja, hogy a pap a szertartás során mindkét térrészben végezte a szolgálatát, ugyanannak a közösségnek, akik a hajóból mindkét apszisbeli tevékenységére ráláttak. (Egy ikertemplomban, mint például a rakacaszendi, a két szentéllyel szemben két különböző hajó van, tehát az egyik hajóból csak az egyik szentély látható.)

Ha pszichológus szemmel olvassuk az előző bekezdést, akkor az alsóvilágnak

egy másik értelmezése lép elő: a tudatalatti. A terápia pontosan arra törekszik, hogy minél szélesebb átjárót nyisson a tudat „tudatos” és „tudattalan” részei között, a fénybe engedve az utóbbi tartalmait, amelyek ott erőforrássá válnak. Ez persze nem megy magától: a tudatalatti megkövült tartalmait „megolvasztást”, majd megdolgozást igényelnek, amit a terápia végez el. A fémfeldolgozás ezzel szép párhuzamba állítható: abban is a felszínre hoznak valami megkövültet, ott megolvasztják és megdolgozzák, hogy a művelet eredménye már erőforrást jelentő, hasznos tárgy legyen.

Az ikerszentélyes templomok a formájukból adódóan valamilyen kettőséget jelenítenek meg. Működésrendjük értelmezésénél ebből kell kiindulni. Tornaszentandrason a két apszis közül érzékelhetően az északi az erősebb, a Nap is annak az ablakán süt be először az épületbe, a másfelé tájolt déli szentélyablak csak később enged be közvetlen napfényt. A két tér nem egymás másolata: önálló arculatuk van az öt érzékszerv valóságában és azon kívül is. Ezért volt értelme olyan szertartást végezni ebben a templomban, amelyik mindkét szentélyt használta.

Az alsóvilághoz tartozó szentélyben valószínűleg nem volt oltárasztal (mensa), amely az égi kapcsolat számára fenntartott eszköz lehetett, ahogy más korai ikerszentélyes templomokból is csak egy került elő. A szakralitás ezer évvel ezelőtt biztosan nem azt jelentette, mint a középkor végén az inkvizíció előretörésekor, vagy ma, a posztmodern világban.

Az ikerszentélyes templomok gyors eltűnése-átépítése mögött az egyre szigorúbb hitelveket valló, s ezzel a jézusi tanításoktól távolodó kereszténységet sejttem, amely már nem tűrt el kapcsolatokat az „alsóvilághoz”, a tudatalattihoz, sőt maga erősítette a bűntudat érzését az emberekben. Megkockáztatom azt a témához csak közvetve kapcsolódó feltételezést is, hogy a kelta ikerspirálok, amelyek egymással ellentétes irányba forognak, pontosan ugyanezt a célt szolgálták egy régebbi korban az *egyén* számára, mint az ikerszentélyes templomok a *közösség* számára: az éggel és az alsóvilággal, illetve a tudatossal és a tudattalannal való kapcsolat egészséges egyensúlyban tartását.

Bár megnyugtató válasz nincs arra, hogy a tornaszentandrasi Árpád-kori templomot mikor és miért olyannak építették, amilyennek, bízom benne, hogy közelebb kerültünk a válaszokhoz. Eltávolítottam azokat a mesterségesen emelt akadályokat, amelyek az 1200-nál lényegesen korábbi keltezése útjában állnak, szűkítettem analógiái körét (Solnhofen I, Reichenau-Mittelzell I.), melyek datálásának fonákságaira is rámutattam, és számba vettem az alaprajzi forma választásához vezető lehetséges okokat. A tornaszentandrasi templom várja az érdeklődőket, akik kíváncsiak a rejtélyeire. Ám igyekezniük kell: az állaga romlik, kifestése fakul, sem a plébánosa, sem a megyéspüspöke nem törődik vele. Sürgős műemlékvédelmi beavatkozásra lenne szükség, hogy a jövő nemzedékek is megcsodálhassák ezt a Kárpát-medencében páratlan épületet.

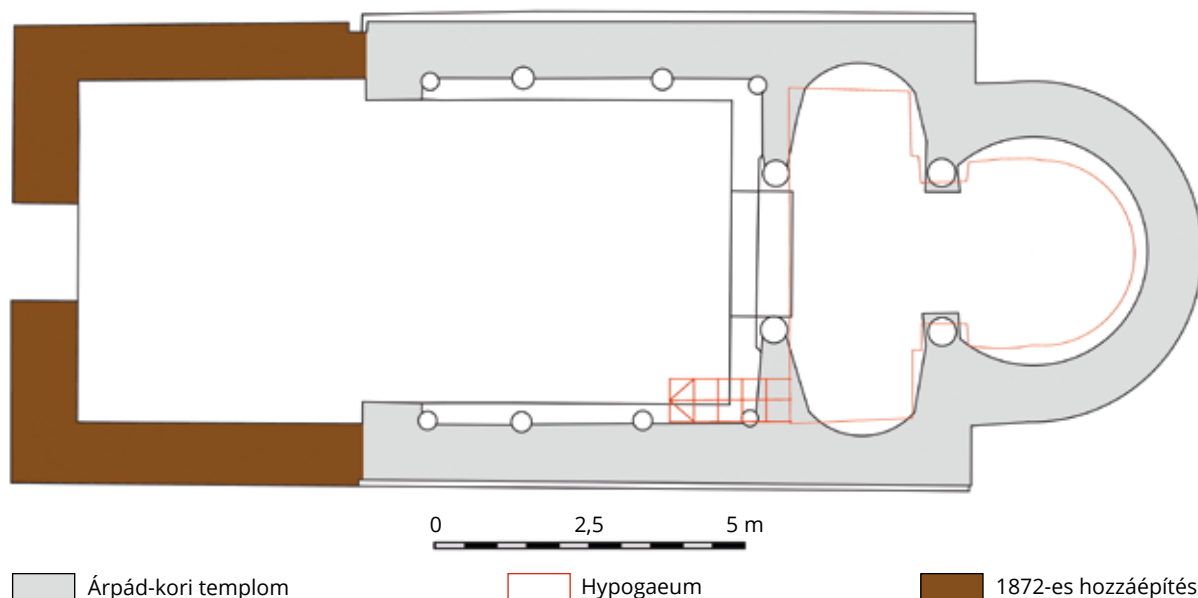
TARNASZENTMÁRIA „KAUKÁZUSI” TEMPLOMA

A Mátra és a Bükk között, a Tarna völgyében fekszik Tarnaszentmária. A környék bővelkedik különleges alaprajzú szakrális épületekben: Abasáron, Egerben és Kisnánán rotunda állt, Feldebrón pedig centrális templom. A tarnaszentmáriai Sarlós Boldogasszony Boldogasszony tiszteletére szentelt templomról még azt sem könnyű eldönteni, hogy hosszázas-e vagy centrális alap-

rajzú. Ha kívülről nézzük az épületet (26. kép), akkor magától értetődően hosszázasnak tűnik, ám az alaprajzot megvizsgálva (8. ábra) ez már korántsem egyértelmű. A kívülről szokványos egyhajós, félköríves szentélyzáródású templomnak mutatkozó épület belsejében ugyanis két centrális tér is rejtőzik. Ennek felismeréséhez gondolatban le kell választanunk róla a hajó nyugati harmadát és a végében lévő tornyot, amelyeket 1872-ben alakítottak ki. Azt már többen is észrevették, hogy az eredeti hajó négyzet alakú volt – oldalhosszúsága 460 cm –, arra azonban Szilágyi András mutatott rá, hogy a tri-

8. ÁBRA. A tarnaszentmáriai Sarlós Boldogasszony-templom alaprajza Busics György és munkatársai geodéziai felmérése alapján [Busics 84. o.]. Busics György szívességéből. Tájéolás Keszthelyi és Keszthelyiné mérése [#604], illetve saját mérés alapján.

A tarnaszentmáriai Sarlós Boldogasszony-templom alaprajza geodéziai felmérés alapján

26. KÉP. A tarnaszentmáriai Sarlós Boldogasszony-templom délnyugatról. Az épület más színű és falazású nyugati harmada 1872-ben készült. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

conchás (háromkaréjos, lóhere alaprajzú) szentély sarkaiban egy-egy oszloppal kijelölt központi tere (27. kép) is közelítőleg négyzet alaprajzú (Szilágyi 2009, 210). Ez utóbbi élhosszúsága méréseim szerint kb. 175 cm. Bár az épület kutatása már másfél évszázada foglalkoztatja a szakembereket, és régészeti vizsgálatok is zajlottak benne, még mindig több a megválaszo-

lásra váró kérdés vele kapcsolatban, mint a tisztázott tény. Ennek oka az, hogy az Árpád-kori templomépítészetben igen ritka vagy éppen egyedi megoldások és díszítőmotívumok sorát találjuk benne.

A hajóban nyolc faloszlop magasodik, az újkori hajó bejáratánál még kettő, ám ezek eredetileg a középkori hajó nyugati bejáratánál állhattak. Az oszlopok,

27. KÉP. A tarnaszentmáriai Árpád-kori templom belső tere. Bárdossy László felvétele.

melyek lábazatát kaukázusi mintakincs díszíti, padkán nyugszanak (28. kép), amely hajdan körbefutott az egész hajóban s szintén keleti motívumokkal ékesített. A szentély egy *triconcha* (háromkaréj), melyek közül a keleti nagyobb a másik kettőnél és egy fokkal magasabban is helyezkedik el. A karéjakat összefogó szentélynégyzetbe a hajóból négy lépcsőfok vezet. Vélhetően eredetileg is ez volt az oltár helye, nem a keleti karéj. A lépcsőket hajdan kőkorlát szegélyezte, amelyeken egy-egy szobor állhatott, ám ezeket valamikor lefaragták, talán mert „pogánynak” minősített ábrázolások voltak. Előkerült, majd elveszett (!) egy oroszlánal díszített trónus is (Besze–Pláner 2010, 19).

A szentély alatt piciny „altemplom” található (a szakirodalom szóhasználata), melynek saját ablakai vannak, s ahová a hajó délkeleti sarkából vezet a legújabb kori lejárát. Az „altemplom” (29. kép) valójában *hypogaeum*, magáncélra készült földalatti sírkamra (Krautheimer 1965, 361) hiszen a „szentélyébe” temetkeztek

(lásd alább). Levegőtlenlése miatt (al) templomként nem működhetett, mert hosszabb tartózkodásra nem alkalmas, még akkor sem, ha – a középkorban nyilvánvalóan üvegezetlen – ablakait szellőzőnyílásoknak tekintjük.

Az elősorjázó kérdések közül az kíváncsok az élre, hogy a középkori épület, mely Magyarország egyik legkisebb, ám igen dekoratív temploma volt, egy fázisban készült-e vagy sem. 1971-ben Kovács Béla, az egri Dobó István Vármúzeum régésze folytatott benne és körülötte ásatást. Arra következtetett, hogy „a hajó és a szentély egy periódusban épült, amely a DK-i és az ÉK-i sarokoszlopok helyzetéből, a falkötésből nyilvánvalóan kitűnik” (Kovács B. 1971, 2). Tisztázta, hogy a faloszlopok az eredeti helyükön állnak (kivéve a hajó bővítményének nyugati oldalára került kettőt).⁷ Megállá-

⁷ Azt már 1968-ban észlelte egy előzetes vizsgálat, hogy a hajó falának „féloszlopai” egész oszlopok (Nagy–Kovács 1968).

pította, hogy a szentélynek sem a boltozata, sem az ablakai nem román koriak, az utóbbiakat „hasonló formájú, de nagyobb méretű ablak beszűkítésével alakították ki, [...] a XVII. században készülhetett, mert a déli oldalapsziszban feltárt vakolatrétegen, amely az ablak kávájára is átsimul, festett 1631 vagy 1637-es felírást figyelhetünk meg”. Ugyanígy vélekedett a szentélynégyzet nagyméretű oszlopairól (30. kép), amelyeket szintén későbbi beépítésnek tartott, mivel „az oszlopok fejezetei az egyik faloszlopét utánozzák, lábazataik primitív formája azonban inkább a korai barokkra jellem-

zőbb, semmint a román korira”, és az oszlopok rögzítési módja is erre utal (uő. 3). Megfigyelte azt is, hogy a hajó és a szentély falai felmagasítottak (uő. 4).

1978-ban Kozák Károly folytatott kutatásokat a templomban. Szerinte az apszisok boltozata eredeti, „ezzel szemben a szentélynégyzet boltozata újkorinak tűnik a falrakásmód és a gyenge szürke kötőanyag alapján” (Kozák 1978, 1), továbbá az „utóbbi években végzett régészeti feltárások során megállapították, hogy a szentély és a hajó egy időben épült” (Kozák 1984, 125). Vizsgálódásainak legfontosabb hozadéka, hogy a Kovács által az „altemplomban” megtalált, ám csak részlegesen megkutatott „ossariumgödröket” (csontgyűjtő gödröket) alaposan megásta. Három különböző rétegben talált csontmaradványokat, és a

28. KÉP. A tarnaszentmáriai Árpád-kori templom belső tere a karzatról. A faloszlopok fa-sudarasodásúak és padkán állnak, amely körbefut a hajóban. *Bárdossy László felvétele.*

29. KÉP. A hypogaeum a szentély alatt.

Bárdossy László felvétele.

iratban sohasem jelentek meg, és kettővel Kozák Károlyé után kollégájuk, Sági Lajos kétségbe vonta a középkori épület egyidejű keletkezésére vonatkozó megállapítását. (Csemegi József már 1941-ben a hajó és a szentély különböző kora mellett foglalt állást (Csemegi 1941, 45)). Szerinte a hajó régebbi a szentélynél, ugyanis „a vizsgálódásaim során a szentélybe vezető diadalívet tartó oszlop alatti falazatban megtaláltam a negyedik – eddig eltakart – falrész padkaköveit is beépítve” (Sági 1980, 111). A hajó falában padka fut végig, melynek értelmezése önmagában is nehézséget okoz. A kézenfekvő magyarázat természetesen az, hogy ültek rajta, ám nehezen képzelhető el, hogy a keleti oldalon a szentélynek háttal. Ez Sági egyik fő érve amellet, hogy a hajó hajdan önálló épület volt. Árpád-kori templomainkban teljesen körbefutó padkára csupán egyetlen másik példát ismerek: a közelben lévő

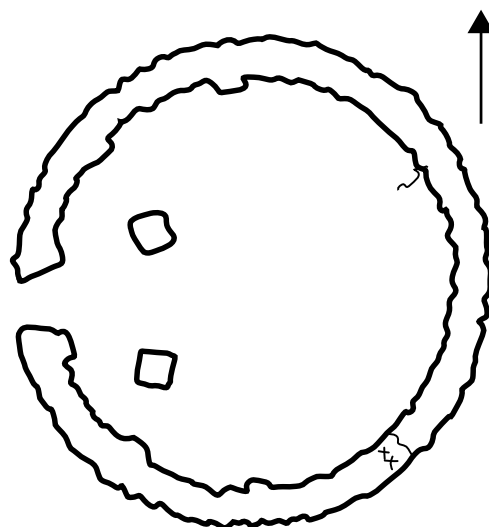
sírkamra járószintje alatt 3 méterrel egy aknasírt azonosított (Kozák 1978, 14). A bolygatott talajból ép csontvázat nem tudott napvilágra hozni. Ebben nyilván közrejátszott, hogy az eredeti sírt kirabolták. Ám előkerült egy koponyatöredék, „amelyen széles, körbefutó sávban zöld, oxidált rész látható. E sáv alapján arra gondolhatunk, hogy az eltemetett fejét pártaszerű fejdísz, esetleg „korona” díszíthette, a közösségben betöltött szerepének megfelelően” (uo.). „A (sír) gödör közel négyszögletes felső nyílását egykor kő keretezte, [...] ezeken építmény állhatott.” (uo. 7).

Kilenc évvel Kovács Béla vizsgálatai után, amelyek eredményei referált folyó-

„Az kétségtelen, hogy a sári monostor [amelynek keleti sarkánál állt a körtemplom] kegyurasága az Aba nemzetséget illette, s ennek Csobánka ága az *alapítás jogán* követelte magának. Ragaszkodni meg annyira ragaszkodott hozzá a nemzetség, hogy midőn a kegyuraság vitás lett, kész volt egy termékeny birtokot eladományozni, csakhogy a kegyuraság idegen kézre ne kerüljön (Sörös 1912, 361; kiemelés tőle).

Az abasári körtemplom alaprajza

9. **ÁBRA.** Jeney János munkája Kozák 1984, 129. o. nyomán.

Abasár – bolt-tetői rotunda (9. ábra). A romjai jelenleg fotózhatatlanok, jó képek a padkáról: Besze–Pláner 2010, 18–19.

A faloszlopok, amelyek a padkán nyugszanak, szintén nehezen értelmezhető szerepűek. Szokatlan, hogy teljes oszlopok, de egyik felük „elvész” a falban. Sági hangsúlyozza, hogy fa-sudarasodásúik, azaz felfelé keskenyednek. 340-350 cm-es magasságukhoz a sarkokban alul 22 cm, fent 8-10 cm átmérő tartozik. A közbülső oszlopok is csak alul 26-28 cm-esek, fölül 17-18 cm átmérőjűek, tehát komoly teherviselőként nem jönnek szóba. A lábukatukon (31. kép), sőt a padkán is (32. kép) – már ahol megmaradt – a kor egyházi díszítőművészetébe

nem illeszkedő, kifejezetten keleti mintázatokat találunk, valamennyi oszlopon egyedít (Csemegi 1949, 93; Besze–Pláner 2010, 15). A templom valamikor kifestést kapott, melynek csekély töredékei a hajó délkeleti sarkában fedezhetők fel.

30. **KÉP.** A szentélynégyezet. A sarkaiban álló oszlopok másodlagosak. *Bárdossy László felvétele.*

Csemegi József az 1940-es években két cikket is megjelentetett a templomról. Számos jó megfigyelésének egyike az, hogy „a hajó [feltételezett hajdani] síkmennyezete sokkal alacsonyabban volt, mint a szentély boltozata, amit már az is meggyőzően bizonyít, hogy az oszlopfők fejlemeze a szentély diadalívét majd félmagasságban metszi” (Csemegi 1941, 45). A hajófal felmagasítását a régészeti vizsgálatok igazolták. Az eredeti hajó úgy lehetett magasabb a szentélynél, ha kupola vagy dongaboltozat fedte. Ennek nincs nyoma, ám azokat a falmagasítás teljesen eltüntethette. A kupola viszont egyértelműen a bizánci vagy a kaukázusi építészeti körbe utalná az épületet, ami összhangban állna a faloszlopok motívumvilágával. A Kárpát-medencei Árpád-kori templomépítészetben szokatlan lenne a szentélynél alacsonyabb hajó, ám van több olyan építészeti kör, ahol nem (lásd alább), s templomunk párhuzamai más okok miatt is éppen ezekben keresendők.

A kétfázisos építkezés hívei joggal hívják föl a figyelmet arra, hogy a faloszlopok fejezetei nem lehetnek erede-

tiék, illetve a szentélynégyzet oszlopai, s főleg annak fejezetei jóval alacsonyabb művészi színvonalú alkotások, mint az előbbiek. Bár ezek helytálló érvek, nem perdöntők, mert későbbi átalakítás eredményei is lehetnek.

A templom első, jelentősebb művészettörténeti összehasonlító anyagon alapuló kormeghatározására is az építész-mérnök vállalkozott, a kor lehetőségeihez képest analógiák széles körét alapul véve. Egyrészt rámutatott az oszloplábazatok mintázatainak (10. ábra) örmény (kaukázusi) eredetére, amelyet a kutatás sokáig tényként kezelt. Egyetértve Szőnyi Ottóval, e kőfaragványok *fafaragás-jellegét* hangsúlyozta (Csemegi 1949, 95). Ez utóbbi tény olyan magas műveltségre utal e faragványok létrehozójaként, amelyik még kissé idegenül használja a követ, mert nincs hozzá szokva: csak kevés ideje emel és díszít kőépületeket, és a számára ismerős fafaragás képi világának átültetési lehetőségeit keresi a kőbe. Ezt történeti kontextusba helyezve nem nehéz ráismerni arra, hogy ez a „honfoglalást” követő néhány évtized művészi időszakát

A legújabb genetikai kutatások megerősítették a „honfoglalók” kaukázusi kapcsolatait. Karos három temetőjéből a kor leggazdagabb sírmellékleteit hozta napvilágra Révész László ásatása. Az eltemetettek közül 17 fő mitokondriális DNS-típusát megvizsgálva magyar kutatók megállapították, hogy két fő a H6 alhaplocsoporthoz tartozik, amely kaukázusi és közel-keleti eredetű, és ma is Belső- és Közép-Ázsiában fordul elő a leggyakrabban. A leggazdagabb mellékleteket tartalmazó 11-es sírban nyugvó férfi, a „törzsfőnök” a ritka X2f haplotípushoz sorolandó, amely kaukázusi eredetű, viszont „ritka Kelet-Európában, Közép-Ázsiában, és hiányzik a finn-ugor és a Volga-Ural régió török nyelvet beszélő népei között” (Neparáczi et al. 2016, 5–6). A szomszédos sírban nyugvó férfi a H5 alcsoport-hoz tartozik, amelyre hasonló megállapítások érvényesek.

31. KÉP. A tarnaszentmáriai templom hajójának faloszlopai: fönt az északi, lent a déli oldalon lévőek. Balról jobbra nyugatról kelet felé haladunk. *Scheffer Miklós munkája Bárdossy László felvételei alapján.*

jellemezte, viszont már anakronisztikus lenne 1100 körül, ahová a datálások egy része teszi a templom elkészültét. Erre is tekintettel keltezi Csemegi és Sági a hajót az államalapítás időszaka elé (uő. 106; Sági 1980, 115).

Csemegi olyan megállapításokat is tett, amelyeket a templom fentebb említett későbbi vizsgálói elhallgattak, nem idéztek. Ilyen például az, hogy „a kriptalejáró mentén, a déli fal belső oldalán, hol a falazat még szemmelátlatóan régi állapotában maradt meg, a szentély és a hosszház határán függélyes hézag mutatkozik” (Csemegi 1941, 45). Nyolc évvel később ezt már így fogalmazta meg: „a hajó és a szentély között építési varratvonal” húzódik (uő. 1949, 95). Két falazás közötti varratvonal azt jelenti, hogy az adott falszakaszok más-

kor készültek. Ez a megállapítás szöges ellentétben áll azzal, amit Kovács Béla jelentett. A faloszlopok sudarasodását Csemegi későbbi elvékonyításnak tudja be, amit arra alapoz, hogy az oszlopok alsó részén szalagminta tekeredik föl-felé (33. kép), amelyeknek a magasság negyedénél nyoma vész (uo.). (E fölött Sági siklott át.) Az építész-mérnök finoman rámutatott arra, hogy az oszlopfők művészi színvonala elmarad a lábazatokéitól. Szerinte a már elkeskenyített felső részű oszlopokhoz készültek, ugyanakkor erős hasonlóságot mutatnak a szentélynégyzet oszlopfőivel, amiben annak megerősítését látta, hogy a szentély később készült a hajónál. Az előbbi készülési idejét a XI. századra tette (uo.).

A tarnaszentmáriai templom több építészeti elemének legközelebbi analó-

32. KÉP. Díszítőelemek a szentélylépcsőn.
Bárdossy László felvétele.

giái meglepő módon Asturiában találhatók, a hajdani vizigót királyság területén. Az Ovideo közelében lévő Santa Maria de Naranco hajójának falait vakárkádok tagolják, az oszlopok pedig éppúgy körbefutó padkán állnak (Backes–Dölling 91), mint Tarnaszentmárián. (A 848-ban I. Ramiro király [842–850] idején átalakított épületnek római kori előzménye van.) Még szorosabb analógiát jelent a szintén a IX. század közepére keltezett Santa Cristina de Lena templom Ovideótól 25 km-re délre. A hajó falait itt is féloszlopok és vakárkádok tagolják (34. kép), körbefutó padka nincs. Keleti végét hét lépcsőfok magasságú emelt tér képezi, éppúgy mint Tarnaszentmárián, melyhez itt nem a tengelyben lehet feljutni, mert arra keleti motívumokkal gazdagon díszített kő szentélyrekesztő zárja el az utat, hanem kétoldalt, a falak mentén

(uók. 89). A szentélyhez három további lépcsőfok vezet. Keleti díszítőelemek a gazdagon dekorált templom más részein is megjelennek. A kutatás királyi épületnek tartja és legalább részben világi funkciót tételez föl (Lapunzina 2005, 229), meglátásom szerint teljes joggal. Ezt megerősíti az északi és déli oldalon meglévő „annex” terek megléte, melyek értelmezése nehéz lenne, ha templomként tekintenénk az épületre.

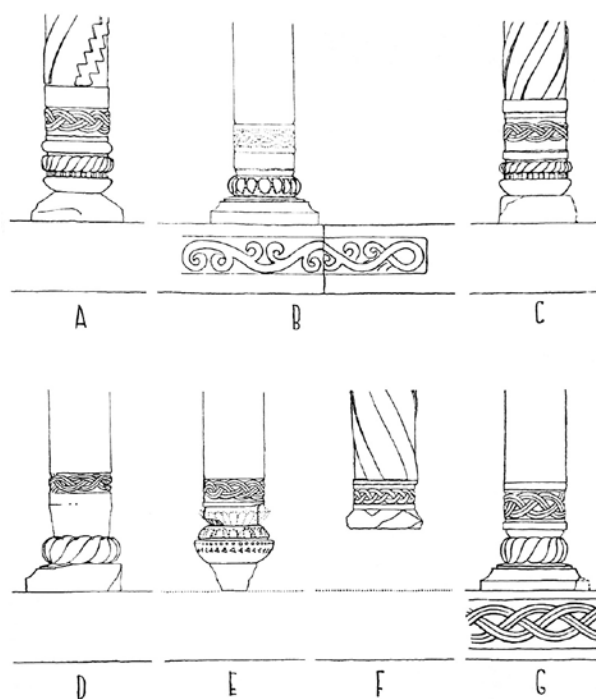
Bár számos részletben természetesen különböznek, a Santa Cristina és a Sarlós Boldogasszony-templom hasonló térrendezési elvek eredményeképpen lett olyan, amilyen. Arról, hogy ezek milyen célok megvalósítását szolgálják, a 35. kép adhat fogalmat. Ha királyi trónt tételezünk föl a „szentélyben”, akkor a hajó tengelyében kelő Nap csodálatos dicsfénybe vonja az amúgy is tíz lépcsőfok-

kal az alattvalók fölött elhelyezkedő uralkodót, ami aligha téveszteni el hatását. A két épület közötti hatalmas távolság ellenére az ornamentika hasonlósága is szembetűnő. Ne feledjük azonban, hogy a vizigótok a Kaukázus előteréből keltek útra nyugat felé az Ázsiából kiinduló hun támadások nyomán, így a kabarokéhoz hasonló motívumkincsük nem tekinthető meglepőnek. A tarnaszentmáriai templom lényegesen kisebb asturiai párjánál, ami arra utalhat, hogy nem királyi, hanem törzsfői vagy hercegi épület volt. Nincs ok kétségbe vonni Anonymus híradását, hogy a mai Heves megye kabar szállásterület volt. A bemutatott asturiai párhuzamok a Boldogasszony-templom egy fázisban épülését, korai datálását és vegyes (egyházi és világi), de szakrális használatát támogatják.

A tarnaszentmáriai faloszlopok motívumvilága természetesen a „forrásnál”, a Kaukázusban is megtalálható, és ott szívós továbbélésével számolhatunk. A georgiai (grúziai) Gelati monostor 1100 körül emelt főtemplomának nyugati bejáratánál álló oszlopok díszítményei (36. kép) szembetűnően hasonlítanak a tarnaszentmáriaiakéihoz.

Csemegi a tarnaszentmáriai „altemplom” analógiáját is megtalálni vélte: Quedlinburgban, a Servatiuskirche hasonló építményében. Mindkettőbe temetkeztek, és a Servatiuskirche relikviakamrájában is faloszlopok álltak. A

szászországi épület Ottó-korinak, azaz a X. század második feléből származónak mondott, annak 60-as vagy 70-es éveiből. A tarnaszentmáriai templom korai datálása mellett síkra szállók (Csemegi 1949, 106; Kozák 1978, 3; Sági 1980, 115) a 973-as quedlinburgi követjárás szellemi importjának tekintik az épület kialakításának számos elemét, és kevéssel ez utánra kelteznek. Ettől a feltételezéstől az sem riasztotta el őket, hogy „a relikviakamra mestere Közép-Európa építészetében merőben szokatlan [keleti – N. Zs.] formaelemekkel dolgozott. [...] művészete teljesen idegenül áll korának művészi törekvéseiben, alkotása nem illeszkedik földrészünk nyugati kultúráinak stílusirányzataiba” (Csemegi 1949, 96). Abszurd azt feltételezni, hogy a keleti mintakinccsel a tarsolyukban – sőt, a tarsolylemezeiken! – érkező „honfoglalók” unokáinak már Szászországból kell azt visszahozniuk Magyarországra.

10. ÁBRA. A tarnaszentmáriai Árpád-kori templom faloszlopai mintáinak rajza. Csemegi 1949, 93. o. nyomán.

33. KÉP. Mintázatok a hajó északnyugati sarkában lévő faloszlopon. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

A fordított irány feltételezése sokkal életszerűbb lenne. A quedinburgi analógia egyébként erősen korlátozott érvényű: az ottani kripta sokkal nagyobb a tarnaszentmáriainál, oszlopok tartják a boltozatát, „többhajós”, és a faloszlopos térsze nem az első építési fázisában készült (Leopold 2010), sőt többen azt is kétségbe vonták, hogy a St. Servatius létezett 973-ban (Jacobsen 1995, 64; Meisegeier).

Fordulatot jelentett a kutatásban, hogy 1970-ben Székesfehérváron a Rózsa utcában Kralovánszky Alán a tarnaszentmáriaiéhoz nagyon hasonló méretű és alaprajzú templom (11. ábra) romjait ásta ki, melynek szentélye egy lépcsőfokkal emelkedett a hajószint fölé. A vizsgálódásai térben és időben erősen korlátozottak voltak, az eredmények gyors közzétételére sem került sor, csupán egy szűkszavú jelentés és

némi rajz- és fotódokumentáció készült (Kralovánszky 1970).

Eredményeit Jankovics Norbert kísérelte meg értékelni és továbbvinni 2006-os szakdolgozatában, illetve az ennek alapján készült tanulmányában (Jankovics 2007). A fiatal régész alapos hivatkozási listát közölt a székesfehérvári és a tarnaszentmáriai templom kutatása és eddigi művészettörténeti értékelése kapcsán, ám írásából egyértelmű, hogy ezek nem mindegyikét olvasta el figyelmesen. A két templom építésénél használt anyagok különbözősége alapján elutasította, hogy azonos műhely alkotásai lettek volna (uő. 202). Ennek ellenére az alaprajzok erős hasonlósága alapján magától értetődőnek vette, hogy a tarnaszentmáriai épület szentélye és Árpád-kori hajója egy fázisban készült. A friss diplomások magabiztosságával tört pálcát idősebb és tapasztaltabb kollégái fölött: lényegében meghaladottnak tekintette Csemegi érveit az oszloplábazatok kaukázusi gyökereiről, és Burgundiában kereste azok analógiáit a XII. században. Kaukázusi párhuzamok bevonását azonban mellőzte, mondván, hogy „azok tagolása jóval gazdagabb, dekoratívabb és részleteiben más jellegű, mint a felsorolt román kori emlékeken” (uő. 205). Nyilvánvalóan nem volt tudomása arról, hogy a XI. század elején, a bolgár cárság szétzúzása és az ott végzett népirtás után II. (Bolgárölő) Baszileiosz bizánci császár örményeket telepített a megüresedett te-

rületekre, azaz a kaukázusi építészeti hagyományokkal tisztában lévő népelemek kerültek a Kárpát-medence közvetlen közelébe (Dávid 1970, 210). Közöttük nyilván építőmesterek is voltak, akik magyarországi munkákra is meghívhatók voltak. Az örmény építőmesterek tudását és hírét jól jelzi, hogy a bizánci Hagia Sophia kupolájának 980-as évekbeli újjáépítésére Trdatot, a Bagratidák királyi központja, Ani rezidenciájának megalkotóját hívta el a császár. A georgiai hatások hozzánk érkezését a Fekete-tenger keleti és északi partján futó, a Kárpát-medencét is érintő kereskedelmi utakon zajló, immateriális javakat is közvetítő forgalom tartotta elevenen.

34. KÉP. A IX. századi Santa Cristina de Lena templom belső tere. *Ángel M. Felicísimo felvétele, commons.wikimedia.org*

Jankovics a burgund példák között említette a Tournus-i Saint Philibert-templom hasonló kőfaragványait (Jankovics 2007, 205), ám elhallgatta, hogy azok a XI. század elején készültek, száz évvel korábban, mint amikor ő Tarnaszentmáriát keltezi. Mint szinte az összes magyar középkoros régész és művészettörténész, ő is használja azt a rejtett axiómát, hogy minden Magyarországon megjelenő motívum csakis import lehet. Emlékeztetni szeretnék arra a korábban adott példára, mely szerint a szekszárdi, I. Béla által 1061-ben alapított monostortemplom kőfaragványait művészettörténész elemzője olyan temploméiból próbálta származtatni, amely annál később készült (Németh 2013, 43). Magyarország Szent István idejében, sőt az egész Árpád-korban

európai nagyhatalom volt. Burgundia viszont nem, önálló államisága is megszűnt. A szekszárdi templom alaprajzának legközelebbi párhuzamait a Kaukázusban találjuk, a térség építészetének hatása Magyarországon a XI. században tagadhatatlan.

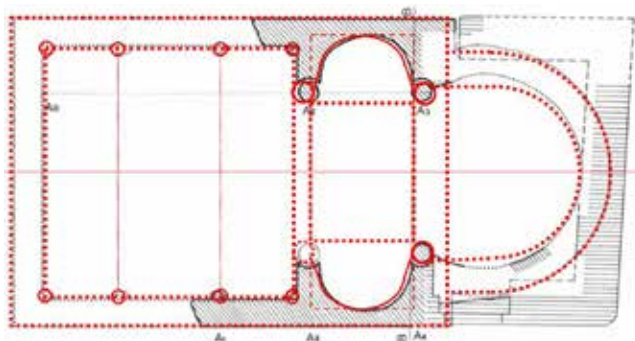
Jankovics a lábazatok formakincsének változatossága alapján, valamint arra tekintettel, hogy az építésénél felhasznált anyagok (dácittufa, andezit) Heves megye más épületeinél csak a XI. század második felében jelennek meg; 1100 körülre keltezi a tarnaszentmáriai templomot (uő. 202–205). Ha új anyagot kezdenek el használni építkezési célokra, akkor azt aligha nagyobb épületnél próbálják ki, sokkal inkább egy kisebbben. Megalapozatlan, sőt valószínűtlen az új anyagok használatában a nagyobbaktól a kisebbek felé való terjedés feltételezése. Lényegesen észszerűbbnek tűnik, hogy a Tarnaszentmárián már sikeresen alkalmazott dácittufát és andezitet használták később Feldebrőn és Egerben nagyobb épületeknél.

Tárgyi tévedés Jankovics ama állítása, hogy a dácittufát csak a XI. század második felétől használták a mai Heves megyében. Szabó János Győző a gyöngyöspatai Szent Péter-templomnál folytatott ásatása kapcsán közli, hogy ez a

kőzet is megjelenik az első templom építőanyagában (Szabó J. Gy. 1985, 11). A régész finom elemzéssel következtetett az épület korára, amely saját logikája szerint a X. század második fele kellene, hogy legyen (uő. 50-53). Ám a magyar régészetben és történetírásban uralkodó dogmák miatt csak a XI. század elejére merete keltezni.

Jankovics felsorolja a mindössze hét magyarországi Árpád-kori altemplomos épületet, és hangsúlyozza, hogy ezek között nem akad a XI. századnál korábbi, amit szintén Tarnaszentmária 1000 elé datálása elleni érvnek tekint (Jankovics 2007, 204). A listája elején található a feldebrői altemplom, alig két falunyira Tarnaszentmáriától, szintén az Abák területén. Keltezési idejével kapcsolatban megoszlanak a vélemények, de vannak a korai datálás mellett érvelők. Feldebrőn tágas altemplomot találunk különlegesen kiképzett tartóoszlopokkal és rajtuk kifestéssel, míg Szentmárián *hypogaeum* van, tehát a kettő nem azonos kategória. Érdekes adalék, hogy Cseh- és Lengyelország urai épített sírkamrákba és nem altemplomokba temetkeztek a X. és a XI. században (Biczó 2015, 315).

Jankovics elemzése hasznos szempontokat is felvet, azonban nem látja a fától az erdőt: apróságok alapján próbál

11. ÁBRA. A tarnaszentmáriai Sarlós Boldogasszony-templom és a Székesfehérvár, Rózsa utcai templom alaprajzának összehasonlítása Busics György és munkatársai geodéziai felmérése alapján [Busics 98. o.]. Busics György szívességéből.

35. KÉP. A Santa Cristina de Lena templomon átsütő kelő napfény. Mariluz Rodriguez felvétele, www.flickr.com

kort meghatározni, a leglényegesebb szerkezeti elemekre való tekintet nélkül. Az épület egyedi jellegzetessége a magasra emelt szentélynégyzet, a két oldalkar és az egy fokkal még magasabban lévő főapszis, valamint a sírkamra, továbbá a díszítőelemek kaukázusi gyökerei – ezek alapján kell és lehet a helyét megtalálni az időszalagon. Képtelen feltételezés, hogy Magyarország egyik legkisebb temploma egyszerű plébánia lett volna, amely alá „altemplom” is került – ebben a kontextusban vajon miért? –, és ilyen kifinomult alaprajzú szentélyt kapott, a hajó pedig változatos, kaukázusi formakincsű oszloplábazatokat.

Sok mindent elárul, hogy a sírkamra igazolható középkori bejárata nem a hajóból nyílt – onnan most legújabb kori lépcső vezet lefelé – hanem egy alagútból, amely ma már azért nem létezik,

mert az útépítéssel járó tereprendezéskor elhordták róla a földet, de az öregek még emlékeztek rá (Besze–Pláner 2010, 26). A befalazott déli bejárat ma is látható a *hypogaeum* belső déli falában. Ennek alapján aligha tarthatjuk az aknasírt oszariumgödörnek: a Kozáknál korábban ásató Kovács Béla tévedése még bocsánatos, de az utóbbival egyetértő Jankovicsé, aki már mindkettőjük kutatásait ismerte – aligha. Az egész „altemplom” nyilvánvalóan az aknasírban eredetileg nyugvó alapító végső nyughelyéül készült, azaz kripta, melyhez titkos, földalatti bejárat vezetett. Kozák az északi felső karéjban egy „falazott kis aknát” talált; keretköve is volt, amely fedőlapot tarthatott (Kozák 1978, 8). Ez lehetett a *fenestella* (letekintő- és szellőzőakna), amelynek megléte azt jelzi, hogy a földalatti teret időnként használták az eltemetett leszármazottai.

A komplikáltan megközelíthető titkos bejáratra nyilván semmi szükség nem lett volna, ha van egyszerű, „nyilvános” is a hajóból.

Az épület különleges státuszának jele a magasan megemelt szentély is. Ez ugyan részben következménye annak, hogy alá sírkamra került, ám annak megléte önmagában státuszt hordozó építészeti elem. A főapszisban vagy a szentélynégyyszögben helyet foglaló személyt az épület tengelyében felkelő Nap ugyanolyan fénykoszorúba vonja, mint a 35. képen látjuk a Santa Cristinában.⁸

Az alapító személyét értelemszerűen a terület tulajdonosai között kell keresnünk. Mivel látszólag nem állnak rendelkezésre megfelelő források erre vonatkozólag, így a történészek között vita dúl arról, hogy kik lehettek. Az kétségtelen, hogy a Tarna völgye és környéke az Árpád-korban az Aba-nemzetség birtokába került, de nem tudni, mikortól, miként azt sem, hogy az ennek előtte királyi tulajdon volt-e vagy az Abák eredeti foglalása. A legkorábbi forrás Anonymus, aki szerint itt a magyarsághoz csatlakozott kabar etnikum foglalt magának területet. Anonymust történész körökben kötelező megbízhatatlannak tartani, ám Hölbling Tamás tiszta és világos érveléssel igazolta a Névtelen szavahihetőségét – ami nem jelenti azt, hogy tévedhetetlen lenne –, valamint azt, hogy a történészi deklarációkkal ellentétben, I. Béla jegyzője volt, mert az általa közölt információk a XI.

század közepére vonatkozóan értelmezhető, III. vagy IV. Béla idejében viszont nem (Hölbling 2010, 2:19–36). Az utóbbiak idejébe kényszerített Anonymus *ott* valóban nem „szavahihető”, mert más korból beszél.

Az 1000 körül született Anonymus pontos információkkal rendelkezett arról, hogy kik voltak a szóban forgó terület foglalói, így nincs ok a kabar birtoklásra vonatkozó kijelentését kétségbe vonni. A Kaukázus előteréből kijött kabarok esetében kevésbé tartható meglepőnek, hogy kaukázusi motívumokkal díszítették az általuk emeltetett tarnaszentmáriai épületet. Emlékeztetnék arra is, hogy a közelben lévő, szintén körbefutó belső padkával rendelkező, osztatlan egyterű abasári rotunda sem olyan tér, amely a római rítusú liturgia térrendezési igényei szerint épült, ami, ha nem is felszólító módban, de az 1000 előtti készülés felé mutat. Szarka János szerint a tarnaszentmáriai templom térrendezése a görög rítusának felel meg: az északi és a déli karéjban a prothesziszt és a diakoniont ismeri föl (Szarka 2009). A parochus amellet érvel, hogy a kabarok a görög rítusú kereszténység követői voltak, és hogy a mai Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén a bizánci egyház főesperességei működtek. Elgondolása nem előzmény nélküli: már Václav Mencl és Kovács Béla is felvetették, hogy a kabarok bizánci keresztények voltak, ami templomépítészetükben is tükröződik (Mencl 1959, 218–220; Kovács B. 1970, 165–166). Nem világos ugyanakkor, hogy Szarka hol képzei el az ikonosztázt (a képekkel díszített szentély-

⁸ Az épület tájolása a Keszthelyi-házaspárral pontosan egyező méréseim szerint 78°.

rekesztőt) és a diakónusi (mellék)bejáratokat a szentélybe.

A kabarokról meglátásom szerint feltételezhető lenne az is, hogy a szír (jakobita) vagy a georgiai-örmény kereszténység követői voltak. Ezek liturgiája nem használ ikonosztázt, hanem csak függönnyel fedik el a szentélyt a liturgikus cselekmények egy része alatt. Ez már elvileg kivitelezhető volt a tarnaszentmáriai templomban. Ugyanakkor a szír és kaukázusi templomépítészetben a mellékterek nem megközelíthetők a szentély felől. Elképzelhető, hogy az épületben a bizánci, a szír és a kaukázusi liturgiából egyaránt merítő szertartások zajlottak,

ami a kabarok V-IX. századi népmozgását figyelembe véve reális feltételezés, ráadásul e szertartásrendek nem is álltak túl távol egymástól. A templom térrendezése és díszítése jelentősen eltér a X-XII. századi latin rítusúakétól.

A hely kegyuraként másik lehetőségként Géza fejedelem, illetve öccse, Mihály herceg merült föl (Kozák 1984, 125). Ahogy Szent István édesanyja, Sarolta görög rítusú keresztény volt, Mihály, sőt a fia, Vazul/Vászoly is. A bizánci egyház Gyula, Sarolta apja megkeresztelkedése után X. század derekán legalább évtizedes előnnyel vághatott neki a magyarság „megtérítésének”, vagy legalábbis hitélete felfrissítésének, mint az országhatáron kívül tartott nyugati térítők. Ennek fényében nehezen képzelhető el, hogy csupán annyi templommal, monostorral és remeteséggel lett volna jelen, mint

36. KÉP. A georgiai Gelati a Szűzanya tiszteletére szentelt monostortemploma bejárati oszlopainak díszítményei (1100 körül). Hasonlóságuk a tarnaszentmáriaiakéhoz szembetűnő. *Horváth Zoltán György felvétele.*

37. KÉP. Mágikus csomó a tarnaszentmáriai templom déli falán. Az ábrázolás szabálytalansága abból adódik, hogy az eredeti csomó nem volt szabályos kör alakú, a műemlékvédelmi helyreállítás viszont a pótlásnál „kijavította” ezt a „hibát”. *Bárdossy László felvétele.*

ahányról biztos tudomásunk van. A Mátra déli és keleti oldalán olyan templomok sorakoznak, amelyek esetében a kutatásnak számolnia kell azzal, hogy bizánci vagy más keleti rítusúak voltak, és a X. században, de mindenképpen az 1054-es nagy egyházszakadás előtt emelték őket: az I. András királlyal oroszföldről hazatért (és vélhetően bizánci keresztény) Aba Domszló által 1050 körül alapított domoszlói monostort, amelyről nem tudjuk, hogy melyik rend szerzetesei számára emelték, a bencés rend nem tartja számon a sajátjai között, a feldebrői első templomot, ami centrális épület volt, az abasári rotundát, az egri püspöki bazilika alatt talált rotundát és a tarnaszentmáriai templomot.

Az utóbbi egyik feltűnő jellegzetessége a jelenleg a külső déli hajófalán látható mágikus csomó (37. kép), melynek itteni típusát a szakirodalom lánckereszt néven tartja számon. Kozák szerint nagyjából az eredeti helyén van, sőt a kő pontos pozícióját is kereste a falban (Kozák 1978, 1), figyelmen kívül hagyva Kovács még 1971-ben megfogalmazott véleményét a másodlagos elhelyezésről (Kovács B. 1971, 4). Jómagam az egri régész véleményével értek egyet, kiegészítve azzal, hogy a mágikus csomó szellemi értelemben sincs „jó helyen” a déli hajófalán. Kozák bajelhárító jelképnek tekinti, ami azonban durva leegyszerűsítése a szerepének. A „lánckereszt” egy kör-kereszt, amely az emberiség által használt egyik legősibb

szimbólum. A kör mindig is a teljesség, a tökéletesség, az isteni minőség jelképe volt, míg a kereszt a fizikai világe: szárjai a négy fő irányt (égtájat) jelölik ki, a szárvégek pedig négyzetet formáznak, amely a földi minőség szimbóluma, magasabb szinten pedig a változhatatlanságé (Hani 2016, 194). A kör és a kereszt középpontja azonos, jelezve, hogy a teljes, boldog emberi élethez az isteni és az emberi minőség egyközpontúsága szükséges. A lánckeresztnek keresztény értelmezése is létezik: a kereszt benne Jézus szenvedésének a jelképe lenne, a négy szár pedig az evangélistákra utal, akik megírták azt nekünk, de a szimbólum sokkal régebbi a kereszténységénél. Mágikus csomót találunk még az I. Béla király által 1061-ben alapított szekszárdi monostor egyik vállkővén (Németh 2013, 40) és az 1100 körül Álmos herceg által alapított dömösi prépostság egyik faragványán (Horváth–H. Kelemen–Torma 1979, 71. tábla). Mindkettő összetettebb rajzolatú, mint a szentmáriai.

A régészeti vizsgálatok sajnálatos módon elemi kérdéseket nem tisztáztak a tarnaszentmáriai templom keletkezésével kapcsolatban, holott képesek lettek volna rá. A falkutatások ellentmondó eredményei alapján még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a középkori rész egy fázisban, templomnak készült – a mellette, illetve ellene szóló megfontolásokat egyaránt felsorakoztattam –, bár a székesfehérvári épülettel való erős alaprajzi hasonlósága mindenképpen azt erősíti. Tisztázatlan, hogy „az épület az Aba-nemzetség bizonyosan nem minden pogány kultikus jellegtől mentes reprezentatív gyüle-

kezőhelyéül szolgált-e”, ami magyarázná a falak mentén húzódó ülőpadka meglétét (Csemegi 1949, 107). A szentély és a *hypogaeum* megépültével – akár a hajóval egyidejűleg, akár később történt – az épület templom mivolta kétségtelenné vált, hiszen megfelelt a keresztény szakrális tér formai követelményeinek. Az „altemplomot” sem sikerült eddig a nevével nevezni: sírkamra volt, értelemszerűen temetkezés célját szolgálta, és nem azért készült, hogy évszázadokkal később köznépi elhunytak csontjainak gyűjtőgödre legyen. „A tarnaszentmáriai templom sok problémát tartogat a kutatók számára” – írta Csemegi József hetven éve. Ezek nagy része még mindig nem megoldott...

A TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK

LEHETSÉGES MENETE:

- A. Először a hajó épült meg, kupola vagy dongaboltozat fedéssel, és világi célokat is szolgált. A szentély kialakításakor a kupolát elbontották, a hajófalat megmagasították, és síkfödémessé vagy nyitott fedélszékké alakították, a faloszlopfejeket lecserélték.
- B. A hajó (boltozással), a szentély és a kriptá egyidejűleg készült, az utóbbi az alapító végső nyughelyéül. Világi célokat is szolgált. Később a hajó boltozását elbontották, a falát megmagasították, és síkfödémessé vagy nyitott fedélszékké alakították.
- C. A hajó (dongaboltozással), a szentély és a kriptá egyidejűleg készült, kizárólag egyházi célokra. A kriptát az alapító a végső nyughelyének szánta. Később a hajó boltozását elbontották, a falát megmagasították, és síkfödémessé vagy nyitott fedélszékké alakították.

LENGYELTÓTI TIZENNYOLC FALFÜLKÉS TEMPLOMA

A Balaton déli partjától alig 10 km-re lévő település történelme sok ezer éve kezdődött. Régészeti kutatások késő bronzkori edényeket és hun fejedelmi sírt tártak fel (100 éves 16 és 24). Árpád-kori történelméről először az almádi monostor 1121-es, 1420-as átiratban fennmaradt alapítólevele szól, amely Tout néven említi mint birtokhatáron álló települést (Szentpétery 1927, 363). Lakói jórészt délszláv fegyverforgatók lehettek, akiket valamelyik magyar fejedelem telepíthetett erre a később királyi birtokká váló területre. A falu a Balaton déli partjától a megyeközpont, Somogyvár felé vezető hadiút mellé települt. Legmagasabb pontján emelték a középkori templomot (38. kép), ahonnan messze el lehetett látni, és az út forgalma ellenőrizhető volt. Védőszentje a Historia Domus 1749-es feljegyzése szerint „emberemlékezetet meghaladó idő óta id. Szt. Jakab apostol” (B. Benkhard–Lukács 1996, 3).

Az épületben 1991-ben folyt régészeti vizsgálat B. Benkhard Lilla és Lukács Zsuzsa vezetésével, amely a templomban több építési periódust azonosított. Az első templomot a XII. században emelték: ennek közel négyzet alaprajzú, ám a szentélyek felé kissé táguló, azaz valójában trapéz alakú hajója volt, amelyhez

egy fő- és két mellékapszis csatlakozott (12. ábra). A hajó nyugati végében (véltetőleg boltozott) karzat helyezkedett el. A régészek megtalálták a nyugati falon a karzattartó pillérek alapozását és felmenő részük egy darabját, illetve a velük szemben álló pilléralapokat a hajóban.⁹

Szerintük kitűzési hiba eredménye a nem pontosan négyzet alakú hajó és az eltérő méretű mellékapszisok (uók. 4). Én kizárólag olyan Árpád-kori templomokat ismerek, amelyek hajója kisebb-nagyobb mértékben szabálytalan, tehát a derékszögek alkalmazását szembetűnően kerülték a mesterek – nem gondolhatjuk, hogy minden korabeli templom kitűzése hibás. A szabálytalan hajók készítésének

⁹ A lengyeltóti templom elvileg lehetett háromhajós is, bár azt sem dokumentum, sem régészeti bizonyíték a főszentély háta mögötti, a külső keleti hajófalán látható kis kiugratáson kívül (B. Benkhard – Lukács 1996, 7) nem támogatja. Még egy oszloppár arányosan elférne a hajóban. Mivel a helyük a kriptá területére esik, régészetileg nem igazolható vagy cáfolható hajdani meglétük. Az apszisok nyugati, a hajó felé néző falszakaszának alapos vizsgálata dönthetné el, hogy volt-e ott konzol, amely tartotta volna a feltételezett keleti boltív keleti szakaszát. Aggályos, hogy ha volt is ilyen, azt régen lefaragták. A hajó mindazonáltal meglehetősen kicsi ahhoz, hogy háromhajós térnek képzeljük el.

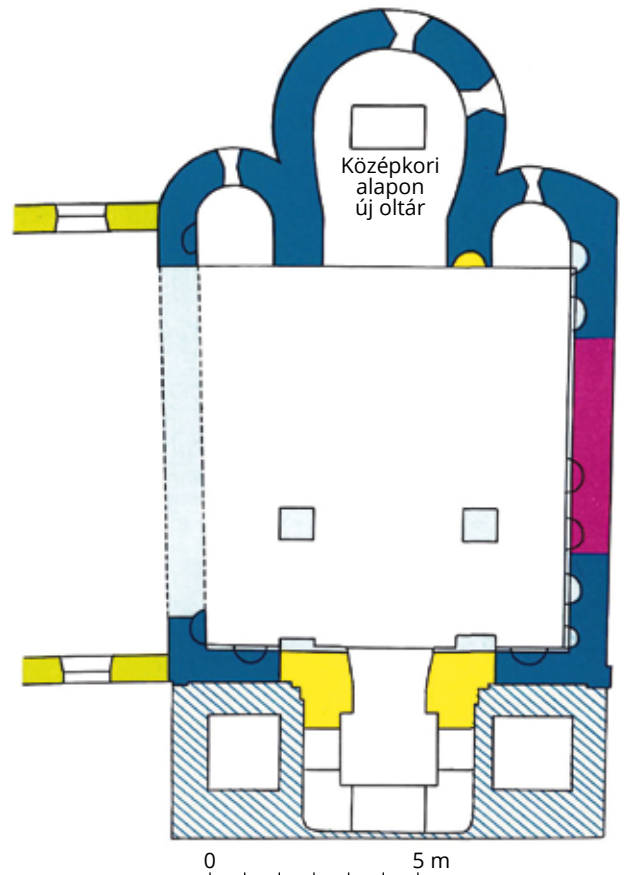

38. KÉP. A lengyeltóti Szent Jakab-templom északkeletről. *Buza László felvétele.*

szen tökéletest csak Isten alkothat” (idézi Szabó J. Gy. 1985, 57). Az iszlám is igen hasonlóan vélekedik: csak Allah hozhat létre tökéleteset. Mohamedán művészeknek és kézműveseknek szándékosan kis hibát kell véteniük alkotásaikon.

A főszentélyt kívülről lizénák (fejezet és lábazat nélküli faloszlopok) díszítik. Főpárkányán álló, alatta fekvő fűrészfog-minta vonul végig (39. kép), s ezt láthatjuk a déli mellékszentélyen

Lengyeltóti, Szent Jakab-templom

12. sz.-i román kori álló falak	13. sz.-i román kori álló falak
12. sz.-i román kori elbontott falak	1752/53. barokk
12. sz. végi torony, elbontott	1882/83. évi bővítés

okát nem a kivitelezők képzetlenségében, hanem a korszemlemben kell keresnünk. Szent Pachomiusz szerint „csak az ördög munkája lehet, ha egy művet a tökéletessége miatt megbámulnak, hi-

12. ÁBRA. Jeney János munkája B. Benkhard – Lukács 17. o. nyomán. A tájolást javítottam Keszthelyi és Keszthelyiné mérése [#406], illetve saját mérés alapján.

39. KÉP. A lengyeltóti Árpád-kori templom apszisai. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

is, bár ott hiányoznak a lizénák. Mindkét elem az első építési fázisból való. Az északi mellékszentély felső téglasorai egy XIII. századi átalakítás során kerültek a helyükre, és oda már csak fekvő fűrészfogas díszítés jutott. Ezt azonban még megelőzte, a régészek szerint kevéssel az épület elkészülte után, egy toronypár emelése a nyugati oldalon. Ez ma már nincs meg.

„A XIII. század folyamán a templom súlyosan megrongálódott. [...] A déli hajófal középső szakasza teljesen kiszakadt, a nyugati homlokzat megsérült, az északi mellékszentély boltozata összedőlt, magával rántva az oldalfal egy részét is. A pusztulás oka valamilyen természeti katasztrófa (földrengés vagy villámcsapás) vagy talán a tatárjárárs lehetett” (B. Benkhard–Lukács 1996,

9–10). A helyreállítás során megemelték a hajó falát: a XIII. századi ablakok tetete magasabban van az eredeti főpárkánynál. Benne új, az eredetnél 8 cm-rel magasabb járósínt alakítottak ki. Újjáépítették az északi mellékszentélyt is. Benkhard és Lukács hangsúlyozzák, hogy a helyreállítást az eredeti templom építőmestereinél „jóval gyengébben képzett kőművesek végezték” (uo.). Kutatásuk felfedte, hogy az eredeti hajó főpárkánya, melynek kis részeit a déli, a nyugati és az északi falon is megtalálták, alacsonyabban van, mint a főszentélyé, ami merőben szokatlan (40. kép).

A már említett 1749-es egyházlátogatási jegyzőkönyv és a feltárások eredményeinek összevetése azt mutatja, hogy a középkor végén sekrestyét és csontházat illesztettek a templomhoz, amely

legkésőbb a török időkben elvesztette a toronypárját. A falu azonban nem néptelenedett el, sőt a hívek gyarapodó létszáma miatt az északi és a déli hajófalra is karzatot kellett helyezni. A XIII. századi hajóablakok alatt azoknál nagyobbakat nyitottak, hiszen a déli oldalkarzat a besző fény nagy részét felfogta, és a templombelső túl sötétté vált. A szentélyablakokon is változtattak.

1752-53-ban a templom akkori kegyura, Lengyel Gáspár rendelt el átépítést. Ezek talán legfontosabbika, hogy maga és családja számára kriptát készí-

tetett a hajó alá. Ezzel egyrészt megsemmisítette a középkori hajó belsejét, másrészt lehetetlenné tette, hogy az eredeti járószint valaha visszaállítható legyen. Új burkolatot adott a hajónak, a nyugati oldalon tornyot emeltetett, elfalaztatta a román kori díszítéseket és azokat barokk ornamentikával helyettesített. Orgonát is vásárolt a templom számára.

1882-83-ban a növekvő hívőlétszám miatt az akkori kegyúr, gróf Zichy Nepomuki János drasztikus átépítésre szánta magát. Lebonttatta a templom északi falának nagy részét és az itt lévő sekrestyét, és az eredeti épület tengelyére merőleges, észak-déli irányú tágas hajót emeltetett. Az eredeti hajóból szentély, az apszisokból pedig elfalazás után sekrestye lett. A történet kísértetiesen emlé-

40. KÉP. A lengyeltóti Szent Jakab-templom délről. Jól látható, hogy a hajó eredeti főpárkánya díszítésének maradványa feljebb van, mint a déli mellékszentélyé.
Buza László felvétele.

keztet a szentmártonföldi temploméra (Németh 2013, 27). Az okafogyottá vált karzatot elbontották, a tornyot egy szinttel megmagasították. A jelenlegi épületet értelemszerűen a XIX. század végén kialakított egységek dominálják. Egy felületes látogató észre sem veszi, hogy az épület milyen korai elemeket is rejt. A sok átalakításról Antoine de Saint-Exupéry szavai juthatnak az eszünkbe: „nem teszem szebbé a templomot azzal, hogy minden pillanatban újra kezdem építeni” (Saint-Exupéry 32).

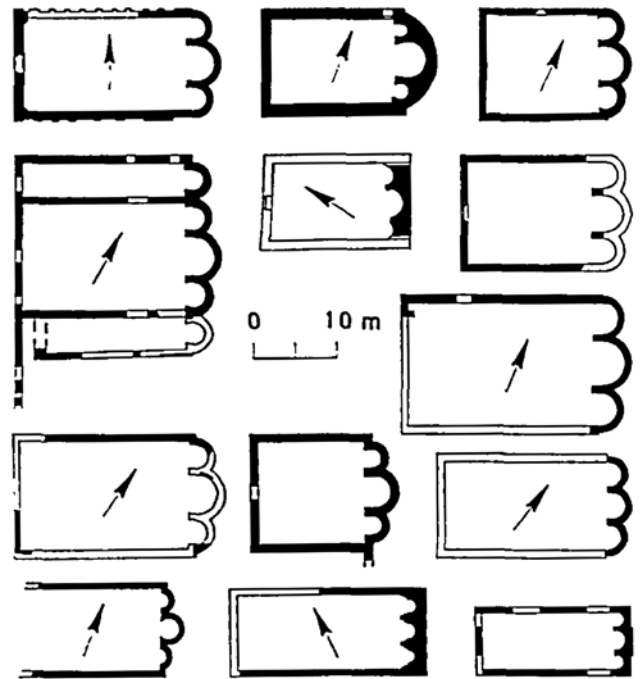
Még nem emlékeztem meg a XII. századi templom ama jellegzetességéről, amely miatt bekerült a könyvbe. A

hajó déli és északi falában hajdan 8-8 fülke helyezkedett el (41. kép), közülük 1-1 a mellékszentélyekbe került, melyekhez 1-1 további járult a nyugati falon, a sarkok közelében. (A középső és a déli apszis közötti falszakaszban lévő fülke újkori.) Ezeket már a XIII. századi helyreállításkor elfalazták, előkerülésük a régészeket is meglepte. Természetesen nem igazolható, hogy az 1882-ben részlegesen elbontott északi falszakaszban valóban voltak fülkék, ám mivel a megmaradtaknak van párja a déli oldalon, így biztosra vehető hajdani meglétük. A déli falon is hiányzik két fülke, amelyek a XIII. századi falomlással semmisültek meg. A falfülkék szélessége 70, mélysége 40 cm volt. Az eredeti járószint a fülkék aljától lefelé 43 cm-re húzódott (uók. 7–8), így

41. KÉP. Fülkék a templom hajójának déli falában. *Buza László felvétele.*

13. ÁBRA. Egyhajós, háromapszisos kora középkori templomok. 1: Chur, Szt. Márton (VIII. sz. második fele); 2: Chur, Szt. Luzi (VIII. sz. első fele); 3: Mistail, Szt. Péter monostortemplom (VIII. sz. második fele); 4: Mustair, Szt. János monostortemplom (VIII. sz. vége); 5: Zillis, Szt. Márton plébániatemplom (800 körül); 6: Säben, Szt. Kereszt plébániatemplom (VIII/IX. sz.); 7: Disentis, Szt. Márton monostortemplom (800 körül); 8: Ramosch, Szt. Florin plébániatemplom (VIII/IX. sz.); 9: Schaffhausen, ecclesia resurrectionis (1047-1050); 10: Villa, Szt. Vicentius in Pleiv (800 körül); 11: Disentis, Szűz Mária kolostortemplom (X. sz.); 12: Werden, Szt. Kelemen plébániatemplom (957-ben felszentelve); Oosterbeek, Szt. Péter és Pál plébániatemplom (X. sz. második fele). Binding 41. o. nyomán.

kimondható, hogy kényelmes ülés eshetett bennük.

A nagy fülkeszám értékeléséhez még egy adatot figyelembe kell vennünk: az eklézsia az 1332-35-ös jegyzék szerint nem fizetett pápai tizedet, tehát mentességet élvezett. Ennek legvalószínűbb oka – az alaprajzi különlegességeket is figyelembe véve –, hogy valamilyen rendi közösség volt (uók. 9). Benkhard és Lukács a magyar emléanyagban ismeretlen épülettípus – értsd négyzet alakú hajó három patkóíves apszissal – meg nem nevezett párhuzamait „Dalmáciában és a mediterrán vidéken” keresik. Közvetlenebb előzményeket feltáró saját kutatásaim azonban másfelé mutatnak, ugyanis a nevezett térség releváns háromapszisos templomai, például a szíriai Kalat-Siman (Holle 1988, 306; Steinmann-Brodbeck 1939, 73–74) sokkal korábban épültek, mint a lengyeltóti templom, és lényegesen nagyobbak is nála.

Günther Binding mutatja be egy publikációjában tizenhárom egyhajós, háromapszisos kora középkori templom alaprajzát (13. ábra), amely közül tíz Svájc területén állt vagy áll. További ilyen típusú templomokat sorol föl Franz Juraschek, Hans Erich Kubach és Susanne Steinmann-Brodbeck, és közölnek alaprajzokat (Juraschek 1950, 138; Kubach 1955; Steinmann-Brodbeck 1939, 80–82). A példákat áttekintve szembevetendő, hogy Svájcban, annak is elsősorban a keleti részén mennyi ilyen épület sorakozott, melyek mindegyikének alapterülete meghaladta a Szent Jakab-templomét.

Ha az analógiák körét szorosabbra vonjuk, és azokat tartjuk meg, amelyeknek a hajója közel négyzet alaprajzú, akkor kettő marad fenn a rostán: Mistail Szent Péter-temploma (42. kép) és a

42. KÉP. A mistaili Szent Péter-templom. *Whgler felvétele, commons.wikimedia.org*

csak alapjaiban feltárt, ismeretlen titulusú schaffhauseni *ecclesia resurrectionis*. Az utóbbi a XI. század közepén készült, tehát egy évszázadnyi távolságban a lengyeltóti templomtól, míg az előbbi a IX. század második felében. A mistaili épület tiszteletet parancsoló kora ellenére a mai napig fennáll: ha az ebből eredő egyszerűbb külső megjelenéstől, a szentélyek másfajta fedésétől és későbbi tornyától eltekintünk, akkor a Szent Jakab-templomhoz való hasonlósága szembetűnő.

A 13. ábrán feltüntetett templomok fele kolostorhoz vagy monostorhoz tartozott. A mistaili épületről például I. (Madarász) Henrik király egy 926-os adományleveléből tudjuk, hogy apácakolostor temploma volt. A közösség a XII. század elejéig működött, amikor Wido churi püspök elűzte az apácákat.

A kolostor sorsa körülbelül akkor pecsételődött meg végleg – 1154-ben, azáltal, hogy Adalgott püspök a churi Szent Luciusz premontrei monostornak adományozta (Maurer 1945, 113) –, amikor a lengyeltóti templom épülni kezdett. Tény, hogy az utóbbi megálmodói még eredeti szerepkörében láthatták a Szent Péter-templomot, és mintának tekinthették a sajátjuk számára. A XII. században is épültek még háromapszisos, egyhajós kistemplomok (Kubach 1955, 400), főleg Svájcban, Dél-Tirolban és Itáliában.

Ezzel a kitérővel egy lehetséges magyarázatot kívántam felvázolni arra, hogy a Szent Jakab-templom építtetői kik is lehetnek: valamelyik apácarend. A felvetést a már felsorakoztatott tényeken kívül (pl. mentesség a tizedfizetés alól) közvetetten az is támogatja, hogy egyik nagy szerzetesrend sem „jelentkezett” a tóti épületért és vélte megtalálni a létrehozóiban hajdani rendtársait, tehát egy magyarországi jelenlétét tekintve kisebb súlyú közösség birtokolhatta.

Ide kívánczik még az a megfigyelés, hogy a Szent Jakab főszentélye arányában lényegesen nagyobb alapterületű, mint svájci párjaié (43. kép). Ez egyrészt lehetővé tette benne körbejárható oltár elhelyezését, amely a mellékszentélyekben nem valósítható meg. Másrészt, ezt egy húszfőnyi csoporttal kipróbáltam, a 18 apáca elért a főszentélyben, és még egy miséző papnak is jut mellettük

elegendő hely. Ha férfi szerzeteseket tételezünk föl, akkor nincs szükség külsős celebráns feltételezésére: az apát mondhatta a misét, tehát 18 főnél többel nem kell számolni. Az apácáknak, illetve szerzeteseknek mint beavatottaknak joguk volt a szentélyben hallgatni a misét. A templom szakrális működtetésével kapcsolatban a következő fejezetben további megállapításokat teszek.

Figyelmet érdemel néhai Tóth Sándor helytörténész és Györffy György közösen kimunkált álláspontja, amely szerint a templom a stefanita ispotályosoké volt. A lovagrend honlapja közli eredeti nyelven és magyar fordításban III. Orbán pápa 1187-ben, röviddel Jeruzsálem

eleste után írott *Religiosa loca* kezdetű bulláját, amelyben a rend magyarországi jogi és adózási helyzetét rendezi (<http://stefanitalovagrend.communio.hu/lovagrend-tortenete>). Ebben a rend által birtokolt és minden adózás és fensőbbégi joghatóság alól mentesített templomok között felsorolja *Thovt* falu Szűz Mária-egyházát (*ecclesiam Sanctae Mariae de Thovt*) (CD VII/5, 127; Falus 151), amelyet Györffy és Tóth a lengyeltóti ekléziáival azonosítottak.

Az azonosítás problémái nyilvánvalók, amit csak tetéz, hogy a pápai bullában felsorolt hét egyház közül további három: Pulchro, Sokol (*sic!*) és Veytic is azonosíthatatlan. Nem tartozik szorosan e kötet témájához, de megfontolásra ajánlom az utóbbi hely azonosítását az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében előfordu-

43. KÉP. A mistaili Szent Péter-templom belső tere.
Shesmax felvétele, commons.wikimedia.org

ló Temes megyei, Veyteh néven említett településsel (Ortvay 1892, 2:491). Az Árpád-korban több Tóti nevű település is létezett: vajon *Thovt* azonos-e a Somogy megyeivel? A bullában említett védőszent más, mint akit a XVIII. század közepén a *Historia Domus* „emberemlékezetet meghaladó idő óta” ismertnek mond. Az emberemlékezet – még ha közösségi emlékezetként fogjuk is fel – természetesen nem terjedhet ki hézagtalanul fél évezredre, így az eredeti védőszent akár Szűz Mária is lehetett, sőt kettős titulussal is számolhatunk. Tóth szerint a plébániának a XX. század elején papírra vetett, akkori esperese által írott történetében egy lábjegyzetben az olvasható, hogy „az 1700-as években a körmenetek a templom védőszentje, Mária szobrától indultak”. Ez ellentmondásban van azzal, hogy 1749-ben már emberemlékezetet meghaladó idő óta az idősebb Jakab apostol a védőszent. Ezt csak a kettős patronátus megléte oldhatná föl, de erről sem a bulla, sem a *Historia Domus* nem tesz említést. Ugyanakkor Györffy és Tóth feltevése mellett szól, hogy a lengyeltóti templom nem szerepel az 1332-35-ös tizedjegyzékekben, tehát mentességet élvezett, s ennek oka lehet a stefanita birtoklás, és az alaprajz is egyértelműen amellet szól, hogy nem plébániatemplom volt, hanem rendi tulajdonú.

Bizonyos hasonlóságok, ugyanakkor lényeges különbségek is felismerhetők a tóti és a külön fejezetben tárgyalt karcsai hosszházas templom között, az utóbbiról viszont kétségtelen, hogy a stefanitaké volt. Mindkettő egyhajós, ám

különböző eszközökkel bazilikális elrendezés látszatát igyekeznek kelteni. A lengyeltóti épület háromapszisos, viszont egyhajós (44. kép), a karcsai viszont egyapszisos, viszont háromhajósna terveztek. Az utóbbinak nincs tornya, de terveztek oda, az előbbiéi második szándékkal készültek.

Ha a lengyeltóti első templom valóban azonos az *ecclesia Sanctae Mariae de Thovt*-tal, akkor ki építtette? Ha a stefaniták, akkor honnan vették az alaprajzi formát, miért tér el az fontos elemekben a karcsaitól és miként szolgálta ki az általuk igényelt szertartásokat? Mi szükségük volt karzatra? Ha nem ők, akkor kik építtették a 18 falfülkés, háromapszisos templomot? Bármilyen közösség volt is az épület első használója, térrendezésének alapvető oka magyarázatra vár.

A figyelmes olvasó már valószínűleg sejtje, hogy miért került bele ebbe a kötetbe a földrajzi szempontból oda nem illő lengyeltóti templom, és miért éppen a tornaszentandrásai és a tarnaszentmáriai után. Mindháromnak közel négyzet alaprajzú hajója és egyhajós épülethez képest szokatlan kialakítású szentélyrendszere van. Mindkét elem idegen Árpád-kori kistemplom-építészetünkben. A tóti és a szentmáriai templomok hajói kétségtelenül olyan centrális terek, amelyekben szentmisék bemutatásától különböző tevékenységek is zajlottak (lásd a következő fejezetet).

Bár az *egyhajós* két-, illetve háromszentélyes épületeket külön-külön tárgyalja a szakirodalom, abban mindenképpen megegyeznek, hogy anomáliás

44. KÉP. A lengyeltóti Árpád-kori templom belső tere. Buza László felvétele.

megoldást alkalmaznak az „alapértelmezett” egyszentélyes változathoz képest. A teológiai motivációra a szentandrászi templom kapcsán röviden kitértem: az ikerszentélyes templomok esetében jelenleg nincs elfogadott értelmezés. A háromapszisos épületek esetében a Szentháromság megjelenítése tűnik kézenfekvő magyarázatnak, ám nem vagyok róla meggyőződve, hogy ez a magyarázat, legalábbis az egyetlen és kizárólagos. A kereszténység más hármasságokat is teológiája homlokterében tart: pl. életfa, élet forrása, Paradicsom-hegy; keresztelés, halál, feltámadás (Binding 1975, 41 és 43).

Amikor a két- és háromszentélyes templomtípusokat az eddig vélelmezett-nél közelebb látom egymáshoz, akkor földrajzi szempontokat is figyelembe ve-

szek. Szembetűnő, hogy Svájc keleti része, Chur-Rätia (a mai Graubünden) mennyire gazdag IX-XI. századi háromapszisos templomokban. Két fejezettel korábban az ikerszentélyes templomok térbeli eloszlását vizsgálva azt tapasztalhattuk, hogy Észak-Itália mellett e típus szintén Svájcban „őshonos”, annak déli tartományában, Ticinóban mutatva a legnagyobb gyakoriságot. Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy miért éppen az Alpok e vidékén formálódtak ki ezek a különleges templomtípusok, amelyek Európa más térségei felé is utat találtak maguknak, ám a tény tudomásul kell vennünk.

A lengyeltóti Árpád-kori templomról fizikai szinten ennyit lehet elmondani. Ám a különleges alaprajz lehetővé teszi, hogy ezen túllépjünk: erről szól a következő fejezet.

A HANGOK TEPLOMI HASZNÁLATÁRÓL

A lengyeltóti templom alaprajza, különös tekintettel a 18 ülőfülkére, egyedülálló lehetőséget kínál annak rekonstruálására, hogy miként használták. A hajóhoz annál 51 cm-rel magasabban elhelyezkedő főszentély kapcsolódott (B. Benkhard – Lukács 1996, 7), ahol Árpád-kori oltáralapozást találtak a régészek. Mindezek egyértelművé teszik, hogy – magától értetődően – a templomban miséket mondtak. Megállapítható az is, hogy 18-20 fő elfért a főszentélyben, ahol a mise alatt a rendtagoknak – beavatottként – joguk volt tartózkodni.

A fülkék nagy száma és használatának módja értelmezésre vár. Kézenfekvőnek tűnik, hogy dedikáltak voltak, azaz minden rendtagnak megvolt a saját fülkéje. Ezeknek rangsora is lehetett. A különböző fülkékben – s ez már nem feltételezés, hanem többek tapasztalása – más minőségű erők működnek. Könnyen elképzelhető, hogy a templom használói a fülkékben helyet foglalva közösen imád-

koztak és/vagy zsoltosmáztak. Ugyanakkor felfedezhetjük, hogy egyrészt a hajó centrális tér, másrészt a fülkék, s így a bennük helyet foglalók nem a szentély, hanem a hajó közepe irányába tekintenek, azaz egymás felé, kivéve a nyugati hajófalban lévő kettőt. Az elrendezés arra utal, hogy – a frontális oktatás elvén működő katolikus és ortodox misétől eltérően – az épületnek ez a része másfajta, centrális szertartásnak is otthont adott, azért mert a térrendezéséből adódóan ilyen működést tud kiszolgálni.

45. KÉP. Falfülkék a lengyeltóti Árpád-kori templom délnyugati sarkában.
Buza László felvétele.

telművé teszi, hogy a hajó a miséktől független (szakrális) tevékenység színtere volt. Az előbbi esetében ez a templomról véleményt nyilvánító régészek és művészettörténészek körében is felmerült.

Kísérletet tettem a tóti templomban zajlott hajdani szertartások felidézésére. Ehhez húszfőnyi csapatot gyűjtöttem. A Kultsaal-ban folyt szertartások jellegét illetően mindenképpen számolni kell azzal, hogy a résztvevők énekeltek, vagy legalábbis valamiképpen megzengették a teret. A középkorban minden (szerzetes)rend számára kötelező

ennek jellege nyilvánvalóan nem állhatott ellentétben a templom szakrális mivoltával. A hajó tehát önálló szertartásterem, s lám, Susanne Steinmann-Brodbeck a kora középkori svájci háromapszisos templomok osztatlan terét („hajóját”) éppen így (Kultsaal) nevezte (Steinmann-Brodbeck 1939, 86). Emlékeztetni kívánok arra is, hogy a tarnaszentmáriai és az abasári templom esetében a fal mellett körbefutó padka, melynek jelentős hosszúságú szakaszairól be sem lehet látni a szentélybe, egyér-

volt az előírt időpontokban és hosszúságban végzendő zsolozsmázás. Mi ennek egyszerűsített változatával próbálkoztunk.

„Kellemes zene hallgatása, hangszeren való játék vagy éneklés [vagy zengetés] az agy fizikai változását vonja maga után a különböző agykérgi zónákban idegi működési mintázatok harmonizálódása és szinkronizálódása formájában” (Hüther 2009, 10).

A tér nagyon kézenfekvő módon jelezte, hogy milyen mozgásokat kell végeznünk és miként kell elhelyezkednünk. A XII. századi templom eredeti, nyugati bejáratán keresztül egyesével léptünk be a szakrális térbe, hogy, amennyire lehet, függetlenítsük magunkat az 1882-es templom erőterétől. A „kísérletet”, amelyet csak jobb híján nevezek így, hiszen valójában mi is szertartást végeztünk, imával kezdtük, majd egyházi éneket énekeltünk. Ezután a résztvevők saját választásuk alapján egy-egy falfülkéhez álltak (45. kép). A XII. századihoz képest megemelt járószint miatt beülni már nem lehetett. Az északi falszakaszon a hiányzó fülkék helyére is álltak résztvevők. Én a hajó közepén elhelyezkedve, illetve a térben mozogva igyekeztem irányítani a hangtér „letapogatását”. A szertartás zömét a tér dallam és ritmus nélküli folyamatos, közös zengetése képezte. Azért választottam a hangkeltés e típusát, mert kellően „semleges”, és a lehető legnagyobb mértékben adta meg a térnek azt a lehetőséget, hogy kiválaszsa azokat a rezgésszámokat, amelyekre rezonálni tud. Egy idő után megtaláltuk a térrel és velünk is harmóniában lévő hangfekvéseket, és a továbbiakban ezeknél maradtunk. Végig velünk volt néhai Gyuriga Károly esperes-plébános úr, aki imájával, szeretetével, figyelmével segítette a tevékenységünket. Mindannyiunkat lenyűgözött a személyisége, és hogy haladott kora ellenére mennyire nyitott ember volt.

„Mivel az ember, mint Rész az Egész potenciálját hordozza, így veleszületett

adottsága, hogy a külvilági hangoktól jellegzetesen eltérő zenei hangokra hangulatilag és érzelmileg rezonálni képes. Elméjében kialakul a belső keresés és összehasonlítás mechanizmusa. [...] A metafizika logikája szerint a zene a Rész és az Egész közötti kommunikáció eszköze” (Szabó S. 2015, 55–56). A művész szavaival egyetértek, és a zengetést is a zene határain belülre sorolom. Egy szertartás „a szellemi hierarchikus szintekkel való kommunikáció” (uő. 67).

Szertartásunk különös szubjektív tapasztalásokat hozott. Egyrészt elvesztettük az időérzékünket: senki sem tudta megmondani, hogy meddig zengettük a teret. Mint kiderült, jóval tovább, mint bármelyikünk gondolta. Valamennyien azt tapasztaltuk, hogy tevékenységünk során a tér rendeződött: úgy érzékeljük, hogy a zengetés előhívta a hajdan itt megszólalt énekek rezgéseit. Mindenki kataritikus élményként élte meg a részvételt, amelyet gyógyító hatásúnak tapasztalt meg úgy önmagára, mint a térre (a XII. századi templomra). „Minden gyógyítás lényegében öngyógyítás: az orvoslás művészete lényegében az út megtalálása a beteg saját öngyógyító folyamatainak támogatásához” (Hüther–Flaig 2012, 76).

Ezek a megállapítások a pozitivista tudomány számára természetesen semmilyen értékkel nem bírnak, ám emiatt nem kell aggódnunk. A XII. század embere nem a mi korunk félrecsúszott gondolkodás- és értékrendje szerint használta szent helyeit. A szentséghez való kapcsolódás, annak megélése – amely a jobb agyfélteke használatát igénylő tuda-

ti folyamat – a középkor embere számára bizonyára sokkal könnyebben ment, különösen a magas erkölcsiséget képviselő szerzeteseknek, apácáknak, ispotályosoknak, mint túlságosan a bal agyfélteke használatára beállt kortársainknak. Itt pedig az emberfeletti – az isteni – felé törekvő ember tapasztalásairól volt szó, amelyeket egy szakrális térben szerzett.

René Guénon még 1945-ben vetette papírra e sorokat: „A materialisztikus attitűd, akár nyílt és tételes materializmusról legyen szó, akár egy egyszerű „praktikus” materializmusról, az emberi lény pszichofiziológiai alkatának egészen tényleges és nagyon fontos változásokat idéz elő” (Guénon 2006, 116). Az agykutatás azóta felzárkózott a XX. század talán legélesebben látó vallásfilozófusához, és eljutott odáig, hogy az emberi agy működésrendjét megváltoztatja a terápia (Karlsson 2011; Karlsson et al. 2010; Lehto et al. 2008), azaz a rendező folyamatok, a rossz beidegződések oldása:

ezek újrarendezik az agyi folyamatokat. Nyilvánvaló, hogy rendszeres imádkozás, zsolozsmázás vagy zengetés – lévén szintén (ön)terápia! – hasonló következménnyel járnak. Mivel ezek spirituális tevékenységek, rendszeres végzőik, mint például középkori szerzetesek és apácák, pszichofiziológiai alkata, felfogó- és érzékelőképessége szükségszerűen lényegesen eltér a materialisztikus beállítódottságúakétól. Amint a kutatás venni fogja a fáradságot ennek tanulmányozására, az eredmény nem lehet kétséges. Az ilyenfajta tevékenységekben résztvevők köre nem szűkíthető le egyházi személyekre: mélyen vallásos világiak kétségtelenül szintén gyakorolták ezeket. A templomok gyógyító terében ezzel az eszköztárral tényleges „hangterápia” végezhető. Több, korábban már tárgyalt Árpád-kori templomunk (pl. Góborfalva, Apátkolos) erre különösen alkalmas adottságait már korábban felismertem (Németh 2013, 35; 2017, 87).

A brevis, a gregorián zene rövid hangjegye egy szívverésnyi ideig tart, míg a longát, a hosszú hangjegyet egy lélegzetvételnnyi ideig énekelték. A kétféle hang zengetési idejének aránya 1:4, ami megegyezik a mélyen alvó ember szívverése és lélegzése ritmusa arányával (Moser et al. 2004, 26). Már ebből látszik, hogy a gregorián zene éneklése szintiszta öngyógyítás is volt: az ember belső ritmusait rendezte (uők. 27). A zenét későbbi korokban is használták gyógyítási célra: Bach például az álmatlanságban szenvedő Keyserlingk grófnak komponálta a később Goldberg-variációk néven ismertté vált csembalódarabját, amely hallgatása eredményesen oldotta a férfi feszültségeit, és utána tudott aludni. Korunk lélektana is újra felfedezte és egyre szívesebben alkalmazza a zeneterápiát.

„A természettudományok az ember megismerő képességei közül csak az érzékekre támaszkodnak, ráadásul már az érzéki tapasztalatokat is igyekeznek megfosztani mindattól, ami »emberinek« tekinthető. Ez ugyanis az észlelésben a kvalitást képviseli. Sőt, bizonyos érzeteket eleve kizártnak tekint abból a körből, amelyeknek a tapasztalásait hasznosítani kívánják. [...] a természettudomány teljesen mellőzi az ember azon képességei által szállított információkat, amelyek magasabb rendűek az érzékeknél” (Buji 2006, 34; kiemelés tőle).

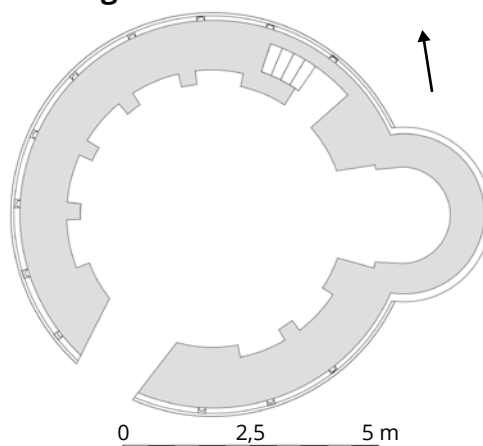
„nem szabad megfélekednünk arról, hogy amit »tudománynak« neveznek, az nem a valóság egyetlen összefüggő képe. A tudomány a valóság részekre szakadt képeinek tömege – melyet egy olyan teljes tapasztalatnak a töredékei alkotnak, amelyek egyáltalán nem keltik azt a benyomást, mintha illeszkednének egymáshoz” (Muhammad Iqbal, idézi Buji 2006, 35).

„A tudomány – respektíve természettudomány – természetesen kirekesztette figyelmének köréből azt, ami természetfölötti és isteni, de nem olyan területekként rekesztette ki ezeket, mint amelyeken híjával van az illetékességnek, hanem olyan területekként, amelyek vonatkozásában minden pozitív kijelentés csakis »tudománytalan« lehet; s jól tudjuk: ami tudománytalan, az nélkülözni kénytelen a realitást is, ha nem egyenesen babona!” Ez a természettudomány „igényt tart az univerzalitásra, igényt tart arra, hogy illetékességi köre a valóság egészét lefedje, miközben magát minden megismerés abszolút mértékének tekinti” (Buji 2006, 39).

Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a lengyeltóti templom hangtere nincs eredeti állapotában, hiszen, hogy csak a legfontosabb változásokat említsem, megmagasították az épületet és elveszítette az északi hajófal jelentős részét, ugyanakkor nagy térfogatú rezonátortér került alá – a kriptá. Bár magam is a tér erőteljes rendeződését tapasztaltam meg, úgy éreztem, hogy nem lett „tökéletes”, amit az épület megváltozott méreteinek tudtam be. Ugyanakkor a teret adaptívnak tapasztaltam/tapasztaltuk meg, amely képes alkalmazkodni a benne lévők tevékenységéhez, akusztikai tekintetben is. Ez azt jelenti, hogy élő minőség, amin nem is kell csodálkoznunk, hiszen szakrális térről van szó, nem akármilyen falak határolta térről.

Két és fél évvel később, 2019 márciusában ismét visszatértünk a temp-

A kallósi körtemplom alaprajza geodéziai felmérésből

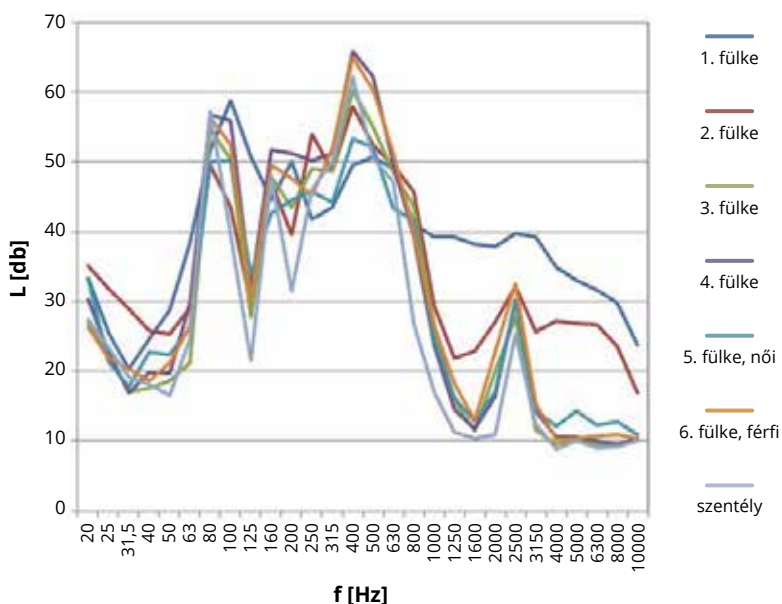
14. ÁBRA. A kallósi templom alaprajza Busics és munkatársai geodéziai felmérése alapján [Busics 59. o.]. Busics György szívességéből.

46. KÉP. A kallósvi körtemplom keletről. *Váry István felvétele.*

lomba és megzengettük a terét. Feltűnő volt, hogy a korábban már „megdolgozott” térrel milyen gyorsan kialakult a harmonikus akusztikai és lelki kapcsolat, és mennyi mindent megmutatott a kifinomultságából. Ez a „kísérlet” érdekes kontrasztban állt az ugyanaznap egy órával korábban, a buzásaki Fehér-templomban végzett vizsgálatainkkal. Az utóbbi egy jó állapotban megmaradt, a tóttal közel egykorú, jellegzetes falusi templom. Ott korábban nem jártunk, a tere még „be volt rozsdásodva”, de több próbálkozás után „megnyílt”. Nagyon

tisztának és egyszerűnek tapasztaltuk meg, szemben a tóti templom komplex hangterével. Az utóbbi esetében megfigyeltük, hogy a szentélyben, illetve a „szertartásteremben” (hajóban) végzett zenetések – bár mindegyik nagyon szép és teljes volt – mennyire különböztek. Ezen nem csodálkozhatunk: a hajdani szentélybeli zenetéseknek a szentmise erőivel kellett harmóniában lenniük, a hajóban végzetteknek pedig más szakrális tevékenységgel. Ez utóbbiban gyógyítást sejtünk. Az egyház az első évezredben kiemelten kezelte Jézus gyógyító

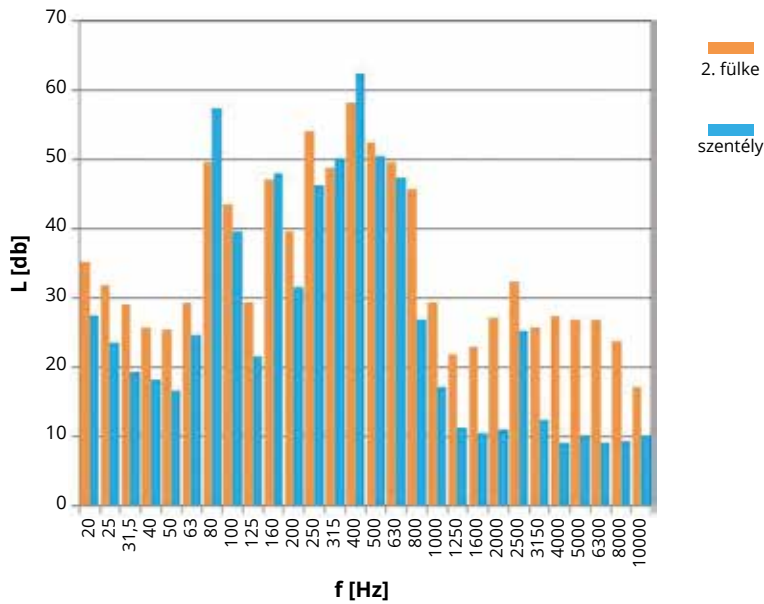
15. ÁBRA. A kallósi körtemplom zengetésének frekvencia-képe a hét falfülkéből, illetve a szentélyből. Férfi előadó (bariton). X-tengely: rezgésszám, Y-tengely: intenzitás. Pintér János mérése, 2015. június. Szembetűnő, hogy az egyes fülkéből történő zengetések mennyire eltérő frekvencia-képet hoztak létre.

szerepét, aki testi gyógyításokat végzett nem fizikai eszközökkel. Az ispotályos szolgálatnak létjogosultsága volt, van és lesz, a nem anyagi eszköztárú gyógyításnak szintén. Nem lehet kétséges, hogy a miénknél magasabb szellemiségű Árpád-korban ennek is megvoltak a magas szintű művelői, akiket – a többségüket mindenképpen – az egyházi személyek között találhatjuk meg.

Magyarországon a lengyeltóti kívül több Árpád-kori vagy még korábbi templom is van, ahol a misétől eltérő és független, centrális térrendezésű és gondolkodásmódú, és hangok használatához kötődő szertartás praxisa biztosra vehető. (Ez utóbbi elem Abasár és Tarnaszentmária esetében még vizsgálatra vár.) Ezek egyike a kallósi rotunda (46. kép), amely hazánk egyik legjobb akusztikájú középkori kistemploma. A „hajó” centrális tér (14. ábra), hét falfülkéje közül három nem a szentély felé

tekint, tehát nem a mise során használták, már csak azért sem, mert a középkorban a misék résztvevői álltak. Itt nem csak a fülünkre hagyatkoztunk, hanem műszeres vizsgálatokat is végeztünk. A körtemplomban Pintér János akusztikus mérnök a kérésemre hangtani vizsgálatokat folytatott. Az általa felvett tercshatvados spektrumok közül mutatok be kettőt (15-16. ábra). A mérések igazolták, amit a résztvevők a fülükkel hallottak: a hét falfülkében megszólaltatott azonos hang mindegyik esetében különböző választ váltott ki a térből. Másként fogalmazva: minden fülkéből más hangspektrumot lehet előállítani.

Ha felidézzük azt, hogy a lengyeltóti „kísérletben” a résztvevők egységesen gyógyító hatásúnak élték meg a tér zengetését – ami egyébként megegyezik a kallósi vizsgálatban közreműködők tapasztalataival –, továbbá azt, hogy a templomok a felfogásunk szerint testi

16. ÁBRA. A kallódsi körtemplom északi második falfülkéjéből, illetve a szentélyéből történt zenetések tercsávós spektruma. Férfi előadó (bariton). X-tengely: rezgésszám, Y-tengely: intenzitás. Pintér János mérése, 2015. június. Jól látható, hogy a szentély szegényebb al- és felhangokban, csupán a beszédhang rezgésszám-tartományában egyenértékű akusztikailag a nagyobbik térrésszel ("a hajóval").

szintű gyógyító helyek is -, akkor aligha nagy merészség arra gondolni, hogy az oda térő gyógyulásra váró testi vagy lelki bajára a fülkék nyújtotta kínálatból Kallósdon ki lehetett keresni azt a hangspektrumot, amely leginkább az illető javára vált. Ehhez csupán a centrális teret jól ismerő, megfelelő intuícióval és empátiával rendelkező személyre volt szükség, aki a jobb agyféltekéje adottságait ki tudta aknázni.

Kallósdon is zengette az összes résztvevő – egy kórus – a teret. A műszer is, a fülünk is kiemelkedően jó hangzásúnak ítélte. Mivel a rotunda rendszeres használatban van, így a tér rendezésére itt kevésbé volt szükség, a kitűnő akusztika által példásan rendezett hangok gyógyító, (lélek)emelő hatását minden résztvevő tapasztalta.

Vizsgáltuk a kallódsi szentély akusztikai viszonyait is. A spektrumokból jól látható, hogy az kevésbé gazdag al- és

felhangokban, csupán néhány frekvenciatartomány emelődik ki. Pintér értelmezése szerint ez ércessé, és ez által könnyebben érthetővé teszi a beszédhangot.

A kallódsi rotundának valamivel nagyobb testvére a tizenkét falfülkével ellátott bényi, amit korábban részletesen tárgyaltam (Németh 2017, 103). A fülkék egy része itt sem az apszis felé néz. A bényi épület több hasonlóságot is mutat a tizenegy falfülkés zárai San Donatus-körtemplommal. Nincs kétségem az iránt, hogy mindkettőben hangok segítségével testi-lelki tisztulást-gyógyulást hozó szertartások is zajlottak. Ugyanezt vélelmezem a közel négyzetes alaprajzú hajójú és íves záródású szentélyű dobromhegyi Ilona-kápolnával (47. kép) kapcsolatban is. A hajó déli falában négy, az északiban két falfülke található. Ásató régésze szerint „gyakorlati szerepük nem lehetett”, csupán a tér növelését szolgálták (Valter 2005, 103). Én úgy gondolom,

hogy ha az építők tágasabb teret akartak volna, akkor nagyobbra építették volna a hajót. A fülkéknek szerepe volt a kápolna működésében: talán egy kicsiny, 6-7 fős szerzetesi közösség számára készült. Egy régészeti terepbejárás az épület körül felátatlan településnyomokat észlelt.

47. KÉP. A Dobronhegyi Ilona-kápolna északról.

Buza László felvétele.

Vizsgáltuk a legkisebb belméretű hazai rotunda, az első kötetben tárgyalt szentmártonföldei (Németh 2013, 27) akusztikai viszonyait is. Hárman helyezkedtünk el a hajdani körtemplomban és zengettük meg a terét. Az 5 m² alapterületű, 430 cm magas tér életre keltéséhez ennyien elegendő voltunk, sokkal többen be sem fértek volna. A másik két helyhez hasonlóan itt is a tér és a lelkek együttes

rendeződését éltük meg. (Ez a templom nincs rendszeres használatban, s a hajdani rotundát ma sekrestyeként használják.) A hangtér azonban különbözött a két másik épület hangterétől: szokatlanul tág frekvenciatartományokra rezonált. Ahogy azt korábban már megállapítottam, méretéből és alakjából következően nem misék számára készült. Nem csoda, hogy arra való alkalmassá tétele miatt bővítésen kellett keresztülmennie.

Számomra ezek a „kísérletek” nem a mérhetőségre leszőkítő, „tudományos” értelemben, de egyértelműen igazolták, hogy e templomokban gyógyító céllal „dolgoztak” a hangokkal. Az igazoltság érzése természetesen szubjektív, amin az sem változtat, hogy valamennyi résztvevő ez volt, ám az „igaz” és a „tudományos módszerekkel igazolható” jelzők nem ekvivalensek. A szövegdobozban traditionalista filozófusok kritikája olvasható a „tudományosság” erőszakos terjeszkedéséről saját kompetenciatartományán túlra. Attól, hogy (ma még) valami nem bizonyítható tudományosan, vagy soha nem is lesz az, még igaz lehet. A szubjektum igazsága nem állítható szembe az objektív igazsággal, hiszen éppen a betegségek esetén a legegységesebb, hogy azoknak van „objektív” és „szubjektív” oka, s az alternatív gyógyítási módszerek, melyek közül néhány több évezredes tudáson alapul, elsősorban a mélyebbnek tekintett szubjektív okot veszik célba. A gyógyulás szubjektív folyamat: a modern orvostudomány „objektív” gyógyító módszerei ezért meglehetősen korlátozott hatókörűek (Földényi 1982, 78).

Aki elfogadja azt, hogy egy tibeti hangtál segítségével gyógyítani lehet – s ez tapasztalás, és nem hit vagy vélekedés kérdése! –, az nem kételkedhet abban, hogy a hangtálnál kifinomultabb akusztikai berendezésként is megnyilvánuló templomok szintén alkalmasak arra.

A hangokkal foglalkozó lélektani vizsgálatok igazolták, hogy az emberek nagy része rendelkezik a látens abszolút hallás képességével (Jakubowski–Müllensiefen 2013, 1264), azaz érzékeli, hogy egy dallam megfelelő hangmagasságban szólal-e meg. Ezt úgy is mondhatjuk, hogy a hangoknak létezik abszolút értéke. Ha például egy templom (erő) terére kívánunk ráhangolódni, akkor azt a saját rezgésszámain tudjuk megfelelően megtenni.

Reneszánsz kori dallamok XVI. századi lant-átiratait digitalizálva és szoftveres vizsgálatoknak alávetve az University of London kutatói azt tapasztalták, hogy szakrális és világi dallamok ezzel az eszköztárral megkülönböztethetők (Lewis–Crawford–Müllensiefen 2016, 528) – némi zenei műveltség birtokában ezt természetesen a „fülünk” (értsd a tudatunk) is képes megtenni. Mindezek jelzések arra, hogy még a pozitivista tudomány is képes valamit megragadni a szakralitásból a maga rendkívül egyszerű eszközeivel. Ez nyilván erősen korlátozott mértékű, ám arra elegendő kell legyen, hogy észrevegye: a világ megtapasztalása nem szűkíthető le az öt érzékszerv által felfogható kereteken belülre. Szakrális alkotások megértéséhez túl kell lépni ezen a határon!

SÜVÉTE ÉS KISPERLÁSZ KÖRTEMPLOMAI

A három fentebb tárgyalt észak-borsodi templomtól nyugati irányban átkelve a Gömör-Tornai karszton és a jelenlegi országhatárokon a hajdani Gömör vármegye területére jutunk. Legkülönlegesebb alaprajzú szakrális épülete kétségkívül

Süvéte község Antiochiai Szent Margit oltalma alatt álló, téglából készült körtemploma (48. kép), mely annyira egyedi, hogy a kutatás sokáig azzal is gondban volt, hogy egyáltalán melyik korszakra datálhatja. Még Václav Mencl is csak a

48. KÉP. A süvétei Antiochiai Szent Margit-rotunda délnyugatról. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

szentélyt és a diadalívet vélte román korinak, a rotunda többi részét a barokk időkre keltezte (Mencl 1937, 321), bár álláspontját később megváltoztatta.

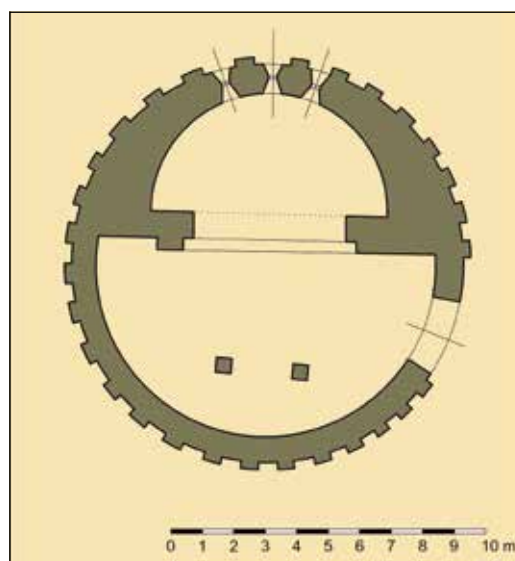
Az 1976-ban és 1985-ben zajlott régészeti kutatások (Oriško 1997; Tököli 1986), melyeknek részletes adatokkal szolgáló szakfolyóiratbeli közlése a mai napig várat magára, megállapították, hogy – bár a hozzáépítések kétségtelenül későbbiek – a körtemplom egésze az Árpád-kor utolsó évszázadából származik. E vizsgálatok igazolták a rotunda egészének egységes kivitelezését és vakolását (Oriško 1997, 32; Togner 1978, 72–73) A 17. ábrán jól látható, hogy a rotunda kívülről kör alaprajzú, belül azonban osztott terű: építészetiileg határozottan jelzett diadalív tagolja a templomot hajóra¹⁰ és szentélyre. Az utóbbinak a hajónál kisebb szélességének kialakítása érdekében a diadalívnél jelentősen megvastagították a falat, amely a boltozat teherviselőjeként is szolgál.

A nyugati oldalon két tartóoszlop alapozását találták meg a régészek, amiből arra következtettek, hogy hajdan karzata volt a rotundának (Oriško 1997, 33). Ha az alaprajzon megvizsgáljuk a térfoglalását,

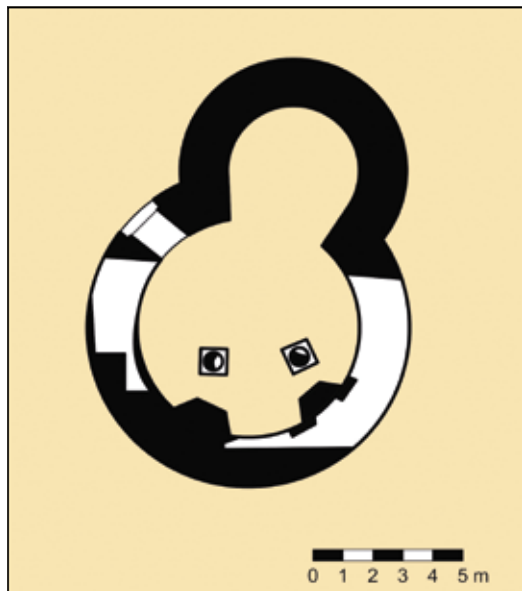
akkor láthatjuk, hogy a hajó nyugat-keleti kiterjedésének kétötödét tette volna ki több mint két és fél méteres mélységével, azaz uralta volna (Püspöki Nagy Péter észrevétele). Ez merőben szokatlan lenne, hiszen a karzatok a szakrális tér kevésbé fontos elemei. Észrevehetjük azt is, hogy a tájolása eltérne az épület főtengelyétől, ami szintén szokatlan jelenség lenne. E két tény alapján kétségbe vonható, hogy az első építési fázisában karzat készült volna a templomhoz. Tájolásának eltérése az épület főtengelyétől magyarázható lenne azzal, hogy ha a karzat homlokzata az adott méret mellett párhuzamos lenne a diadalívvvel, akkor nem maradna hely a bejáratnak a déli oldalon. A nehézség könnyen áthidalható lett volna akár nyugati bejárat nyitásával, akár a feltételezett karzat mélységének mérséklésével, ám a tervező egyik megoldást sem választotta:

17. ÁBRA. A süvétei körtemplom alaprajza.

Mészáros József munkája Oriško 33. o. nyomán.

10 A hajó szó használata itt és minden más rotunda esetében leegyszerűsítő rövidítés, hiszen körtemplomok esetében nem beszélhetünk hagyományos értelemben vett hajóról.

18. ÁBRA. A przemysli rotunda alaprajza.
Mészáros József munkája Rodzińska-Chorąży
80. o. nyomán.

49. KÉP. A süvétei körtemplom keleti téregysége
(„szentélye”). Nemes Zsuzsa felvétele.

láthatóan ragaszkodott ahhoz, hogy déli bejárata legyen az épületnek. Az oszlopalapozásokon meglátásom szerint boltíveket tartó oszlopok nyugodhattak. Ezek viselhették az épület boltozata nyugati felének a súlyát. (A keleti részét az apszis megvastagított fala tartja.)

Tény azonban, hogy nem a süvétei az egyetlen körtemplom, ahol a vélelmezett karzat nem áll merőlegesen az épület tengelyére. Ha a XII. századra datált przemysli rotunda¹¹ hajójának nyugati részében feltárt két négyszögletes kő (18. ábra) a karzat súlyát hordozó oszlopok alapját képezte, ahogyan azt a rekonstrukció vélelmezik (Rodzińska-Chorąży 2009, 80), akkor a karzat itt sem állt merőlegesen az épület tengelyére, és hasonlóan Süvétehez, benyúlt a „hajó” mélységének kb. 1/3-áig. Lényeges különbség azonban, hogy a lengyel körtemplomba nyugatról nyílt a bejárat, míg Süvétén délről. A karzat vagy oszloppár szabálytalan elhelyezése mindkét templomban magyarázatra vár.¹²

Szembetűnik az is, hogy milyen nagy a süvétei szentély (49. kép): átmérő-

¹¹ Az épület a magyar határtól kevesebb, mint 100 km-re állt, így a Záchok ismerhették az épületet.

¹² Gyurkó János vizsgálatai szerint a Kárpát-medence Árpád-kori templomainak kb. fele-fele arányban van déli, illetve nyugati bejárata (Gyurkó 2006, 32). Nem tudjuk, hogy egy adott templom építésénél milyen megfontolások alapján döntöttek arról, hogy melyik égtáj felé nyíljon a bejárat. Mindezt rávilágít arra, hogy mennyire keveset tudunk arról, hogy eleink milyen elvek alapján építették istenházaikat az Árpád-korban.

50. KÉP. A sűvetei körtemplom keletről. Nemes Zsuzsa felvétele.

je 780 cm, alapterülete a hajóénak bő fele. Ez az arány egyrészt kirívóan nagy, másrészt az apszis 24 m²-es alapterülete eléri számos Árpád-kori falusi templom *hajójáét*, tehát funkcionálisan túlméretezett, hacsak nem tételezzük föl, hogy rendszeresen több pap celebrálta a miséket, vagy, ami életszerűbbnek tűnik, többtagú kórus (*scola*) működött benne. Legnagyobb belmagassága 7,8 m, ami szintén szokatlan egy falusi templomban, ám ha énekkart tételezünk föl, akkor szükségszerű a nagyobb légtér annak jó zengéséhez. Fölötte eredetileg a hajó boltozatáig érő további helyiség volt, amely – egyéb funkciói mellett – az apszis rezonátorte-

reként működött, tovább javítva annak akusztikáját.

Az apszisban található késő Árpád-kori kifestés, melyre alább kitérek, megörökítette a rotunda eredeti állapotát (Oriško 1997, 33). Ebből tudjuk, hogy eredetileg a hajó boltozatán ült a tetőszerkezet, a tetején kis tornyocska helyezkedett el. Annak nyomása okozhatta a XIV. század második felében a boltozat beszakadását. A helyreállítás más minőségű és méretű téglákkal történt, mint amilyenekből az eredeti épület készült.

A szentély három, a keleti oldalon lévő, széles rézsűkkel ellátott résablakon keresztül kapott megvilágítást (50. kép).

A hajónak eddigi ismereteink szerint a déli oldalon, az eredeti bejárat fölött volt két Árpád-kori ablaka, oda e három nyíláson keresztül jutott be fény. Közülük a középső van eredeti állapotában, a másik kettőt enyhén kiszélesítették az újkorban. A nyugati oldalra is került ablak, amely, ha volt karzat, annak megvilágításáról gondoskodott.

A déli bejárat (51. kép) kibontása és visszaállítása a régészek és a műemlékvédelmi szakemberek érdeme, hiszen a kutatások megkezdése előtt csak a későbbi, 1792-ben nyitott nyugati bejárat volt ismert, amely előtt kis előtér is állt. Ez utóbbit a helyreállításkor elbontották, a bejáratot befalazták. A déli bejárat létezése természetesen sejthető volt, hiszen azon a falszakaszon hiányoznak a lizénák. A szentély északi falához kapcsolódó sekrestye sem volt eredeti: a XVI. században készült.

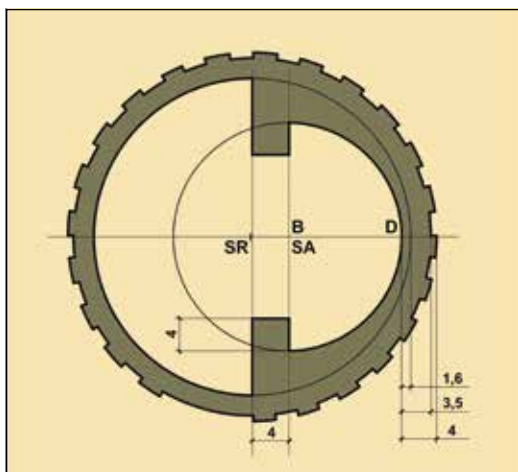
A bejáratok még téglatemplomok esetében is kőből készültek az Árpád-korban, ám Süvétén nem ez a helyzet. Míves, igényes kőművesmunka helyettesíti a kőfaragó-művészetet. Téglából alakították ki a stílusában jellegzetes késő román bélétes, pálcátagos kapuzatot. A rotunda építési idejét Štefan Oriško művészettörténész éppen a bejárat kiképzése alapján teszi a XIII. század második negyedére stíluskritikai alapon: hasonlít a bényi apátsági temploméjéhez, amelyet 1217 előtt készítettek (uó. 34).

A terület urai a XIII. század második felében a Záchok voltak, akiket 1258-ban, 1272-ben és 1275-ben az oklevelek mint Sueta, illetve Suethe birtokosait említik, így közöttük kereshetjük a rotunda alapítóját (uó. 35). A nemzetiség a XIII. század elején kezd feltűnni az oklevelekben. Ősi fészük Nógrád északi részén volt, majd gömöri uradalmaikról értesülünk birtokperemből, melyeket az Ákos-nemzetséggel folytatnak, és nyernek meg. Jób személyében pécsi püspök (1252-1280) is került ki a soraikból. A Záchok meglehetősen öntörvényű emberek voltak. Jób püspök 1265-ben, számunkra már nem ismert okból elfogatta a somogyvári apátot, „a kezeit hátraköttette, lóra ültette, lábait a ló hasa alatt összeköttette, s a szájába zablát tétetve meggyalázta, bebörtö-

51. KÉP. A süvétei körtemplom eredeti, déli bejárata.

Nemes Zsuzsa felvétele.

19. ÁBRA. A sűvétei körtemplom ideális kiserkesztése. Mészáros József munkája Togner 3. ábra nyomán. A méretek római lábban (29,8 cm).

nőztette. Az ügy a pápa elé került, aki 1265. szeptember 24-én egyéb kihágásai mellett e sérelmes tette miatt is elrendelte Jób ellen a vizsgálatot.” (Sörös 1912, 153). A nemzetség leghíresebb tagja mégsem ő, hanem az a Felicián volt, aki 1330-ban – még a történészek által is csak találgatott okokból – merényletet kísérelt meg Károly Róbert ellen, és Erzsébet királynőt meg is sebesítette. A király, akinek korábban a kegyében állt, bosszúból hetediziglen lemészároltatta a Zách-rokonságot. A körtemplom építésének idején azonban még emelkedőben volt a nemzetség csillaga.

A patrónus szent relikviájához az alapítók akkor már hazai forrásból is hozzájuthattak, hiszen II. András az általa vezetett IV. kereszties hadjáratból (1217) magával hozta Antiochiai Szent Margit koponyaereklyéjét, s azt a szepeesi káptalannál helyezte el. Ettől kezdve a kis-ázsiai vértanú tisztelete hatalmas lendületet kapott Magyarországon, amit az ekkortól a patrocíniuma alá kerülő templomok nagy száma bizonyít.

Milán Togner tett komoly kísérletet annak megértésére, hogy miért olyanok épült a sűvétei körtemplom, amilyenek. Hangsúlyozza, hogy „a szerkezeti formája olyan elemeket képvisel, amelyeket ebben a konzervatív művészi korszakban [a romanika utolsó évszázadára céloz – N. Zs.] egyéni kifejezőmódja alapján inkább radikálisnak, mint konzervatívnek nevezhetünk. Két nem egybevágó mértani test metszetének kihasználása, vagyis a két test, a hajó és az apszis, és azok beillesztése a körformájú alaprajz belterébe radikális megoldásnak mondható. Ezt a megoldást a fal belső kör kerületének egyszerű megerősítése segítségével érték el.” (Togner 1978, 74).

A művészettörténész szerint a sűvétei körtemplomot vitruviusi elvek szerint és az aranymetszés arányrendszere figyelembe vételével építették. Ez egy, a XIII. század első feléből származó épület esetében meglepőnek tűnhet, ám lássuk a tényeket. Az alapláb a római láb: 29,6 cm. Az épület külső átmérője 42 láb (12,4 m). A falvastagság 74 cm, ami egyrészt 2,5 láb, másrészt megegyezik a vitruviusi *gradus*-szal. A hajó belső átmérője így 37 láb, a sugara 18,5 láb. A diadalív hevederszélessége és beugrása egyaránt 4 láb. A külső faloszlopok vastagsága fél láb. Bár Togner nagyon takarékosan ad meg méreteket az írásában, így csak a közölt alaprajzról levezethető közelítő hosszúsá-

gokat lehet összevetni az ideális, lábban megadott értékekkel, de eddig idézett megállapításai helytállóknak tűnnek.

Vélekedése szerint az épület külső sugara és az apszisé aranymetszés-arányban állnak. Ebben az esetben az utóbbi 13 láb kellene, hogy legyen, ennél azonban 0,5-0,6 lábnyival, azaz 15-18 cm-rel nagyobb. Az eltérés nem mondható elfogadhatatlannak, ám ennek eltüntetésére finom próbálkozást látunk az alaprajz kiserkesztésén (19. ábra). A szentély keleti végét jelentő D ponttól 1,6 lábnyinak mutatja a hajó belső fala körének meghosszabbítását, s az ideális érték valóban ennyi lenne, de az ott jelzett falvastagság méretével összevetve ez az érték jól láthatóan túlzott. Ha valóban aranymetszés arányúra tervezték volna a két sugarat, akkor nehezen lenne érthető, hogy vajon miért a hajó *külső* sugara állna arányban a szentély (belső) sugarával, és az utóbbi tényleges értéke nem egész számú többszöröse az alapegységnek, a római lábnek.

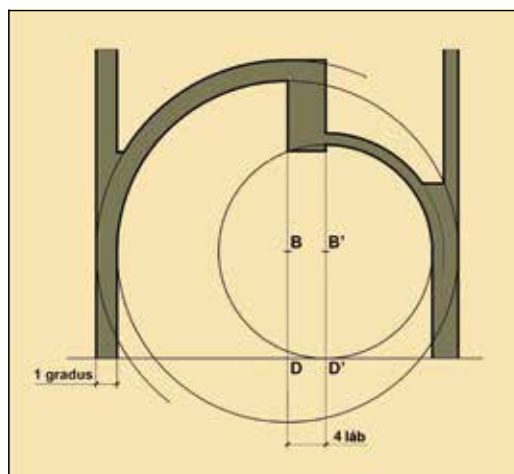
Az aranymetszés hagyományos definíciójában¹³ szereplő három méretből csak kettő jelenik meg az alaprajz kiserkesztésén, a harmadik hiányzik. Ezt Togner is észlelte, és cikkében olyan geometriai meghatározást adott, amely ezt az arányt két, és nem három szakasz viszonylatában tekinti, ami már a második kísérlet tézise fogyatékoságainak

13 Egy AB szakaszt annak C pontja az arany-
metszés arányában oszt, ha a felosztás révén
előállt rövidebb szakasz hossza úgy aránylik
a hosszabbéhoz, mint a hosszabbé a teljes
szakaszhoz, azaz $AC:CB = CB:AB$.

leplezésére. A művészettörténész a bejárat méretezésénél is felismerni vélte az aranymetszés-arányt. Jól látható azonban a felvételeken, hogy a bejárat felső része nem egyenes, hanem profilja van, így egyetlen magasságérték nem rendelhető hozzá, bár a legnagyobb és a legkisebb magasság átlaga valóban a várt arányban áll a szélességgel. A klasszikus definíció harmadik mérete itt sem jelenik meg.

Jómagam úgy vélem, hogy a megoldás egyszerűbb a Togner által vélelmezettnél, ugyanis a szentélynek a római láb-mértékbe nem illeszkedő sugara következményként áll elő a rotunda más méreteiből. A diadalív terpeszszélessége éppen fele a hajó belső átmérőjének. A tervező azt kívánta elérni, hogy a diadalív vastagsága és belógása egyaránt 4 lábnyi legyen. Így a szentély sugarára ideálisan $(18\frac{1}{2} / 2) + 4 = 13\frac{1}{4}$ láb méret adódik. (A rajzok alapján a valóságban ennél néhány cm-rel nagyobb.)

20. ÁBRA. A süvétei körtemplom metszetrajza. Mészáros József munkája Togner 5. ábra nyomán.

52. KÉP. A süvétei körtemplom szentélyének XIII. századi kifestése. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

Akármi is a valóság az aranymetés-arány tudatos használatának kérdésében, ha a síkból kilépünk a térbe, felismerhetjük, hogy mennyire szépen, tisztán geometrikusan kialakított a rotunda (20. ábra). Tognér észrevette, hogy az apszis átmérője megegyezik a magasságával. Ha behúzzuk azt a B' középpontú kört, amelyre a szentély boltozata illeszkedik, akkor az a D' pontban érinteni fogja a talajt. A hajó boltozatának beírható körét úgy kaphatjuk meg, ha a képzeletbeli B középpontját ugyanolyan magasságban helyezzük el a talaj fölött, mint az apszisét, ám a diadalív nyugati szélének vonalában, amely viszont az épület felező síkjával azonos. A hajó magassága így – szemben a szentélyével – nem azonos az átmérőjével, hanem kisebb nála: kb. 9,4 m. A keresztmetszeti rajz azt is fölfedi, hogy

belül a függőleges fal magassága a „hajóban” csupán fele a fölé boruló kupolának, azaz a terébe lépő lényegében egy félgömb belsejébe jut. A kiszerkesztés világosan mutatja, hogy a tervező gömbökkel álmodta meg az épületet, tehát az isteni tökéletességhez a lehető legközelebb kívánta hozni.

Felfigyelhetünk arra is, hogy ennek a viszonylag nagyméretű rotundának mennyire vékony a fala. 74 cm-nél nagyobb falvastagságot találunk a kor ennél kisebb templomaiban is. Ez újabb jele annak, hogy jól képzett, ötletgazdag építész munkája. Sejthetjük azt is, hogy a külső faloszlopokat (lizénákat) nem csupán díszítés céljából helyezte el, hanem a fal erősítése miatt: így a terület közel felén nem 74 cm, hanem 89 cm, azaz 3 láb vastag.

Említést érdemel még a süvétei körtemplom kifestése, különösen annak

53. KÉP. A süvétei körtemplom szentélyének kifestése. A felső regiszterben a templom védőszentje, Antiochiai Szent Margit legendája jelenik meg, alulra a szenvedéstörténet jelenetei kerültek. *Nemes Zsuzsa felvétele.*

első, Árpád-kori rétege (52. kép). Ez a szentélyre korlátozódik: a falának északi és keleti szegmenségben fölül a védőszent, Antiochiai Szent Margit legendáját örökítette meg a festő, az alatt pedig a passiótörténetet (53. kép), amely a Feltámadással zárul. A fal déli negyedére az *Utolsó ítélet* került. Készülési idejét Tóth Melinda a XIII. század harmadik negyedének végére teszi (Tóth M. 1974, 86), tehát fél évszázaddal lenne későbbi, mint maga az épület. Érdekes megjegyzése, hogy az egykorú templomokban ezek a képciklusok a *hajók* falára kerültek, nem a szentélybe. A második kifestés a beomlott boltozat helyreállítását követhette az Ákosok, az új tulajdonosok részéről a XIV. század második felében. Sajnos a barokk kori átalakítás is ott hagyta a nyomát a falakon, meglehetősen ízléstelen freskók formájában.

Bár az épületet kívülről helyreállították, 2015 őszi ottjártamkor bent „ostromállapot” fogadott. A teljes belső tér fel volt állványozva a kifestés restaurálá-

sára hivatkozva, amely azonban a helyiek elmondása alapján elakadt. A helyzet 2019 őszére sem változott lényegesen: csigalassúsággal halad a helyreállítás. Reménykedjünk, hogy a restaurátoroknak sikerül minél többet megmenteniük az Árpád-kori kifestésből, amelynek állagát a gótikus réteg is károsította.

Ha nyugat felé indulunk el az épülettől, akkor a következő falu, Kisperlász (Prihradzany) temetőjében szintén rotundára bukkanunk (54. kép). Az osztatlan egyterű, Szent Anna tiszteletére szentelt körtemplomot sokáig barokk építménynek tartotta a kutatás. A benne és körülötte folytatott vizsgálat azonban feltárta, hogy újjáépítésnek kell tekinteni: bár a jelenlegi falazás jelentős része valóban barokk kori, helyenként még megtalálható az eredeti középkori fal és vakolata is. Az alaprajz (21. ábra) még Árpád-kori, az újjáépítés nem változtatott rajta (Togner 1978, 79).

Külső átmérője 9,7 m. Milan Togner észrevette, hogy ha ebből levonjuk a

falvastagságot, amely minimálisan több mint három római láb, akkor a belső átmérőt egyezőnek találjuk a süvétei körtemplom apszisáéval. Meglátása szerint e két méret egyezése nem a véletlen műve: a két épület közül a fiatalabb méretezésénél tekintettel voltak a korábbira. Feltehetően azt is, hogy a kisperlászai rotunda boltozatának kialakítása a süvéteiével egyező megoldással történt, tehát a teljes magasság az átmérővel egyezett meg. A fennálló körtemplomnak síkmennyezete van, amelyet huszonnégy, szépen restaurált, 1758-ból származó festett kazetta díszít (55. kép). A dátum az újjáépítés idejét jelezheti. Az összedőlés szélére került rotundát 2009-ban helyreállították,

és kis, fából készült előcsarnokot illesztettek hozzá. Azóta megújulva várja látogatóit.

Mivel a süvétei templom esetében a XIII. századi építési idő biztosnak tűnik, válasza vár az a kérdés, hogy a kegyúrmiért rotundát emeltetett, amely már „időszerűtlen” forma volt az Árpád-kor végén. Meg kell állapítanunk, hogy a tervező virtuóz módon oldotta meg azt a problémát, amellyel a középkori körtemplomok kapcsán szembesülünk: a kerek alaprajz nem szolgálja a római rítusú szertartások térrendezési igényét. Süvétén azt látjuk, hogy annak minden formai követelményét teljesíti: a szentély keskenyebb és alacsonyabb, mint a hajó, tehát építészeti jelzeten más minőségű tér, mint az utóbbi, s a kettőt

54. KÉP. A kisperlászai körtemplom. *A szerző felvétele.*

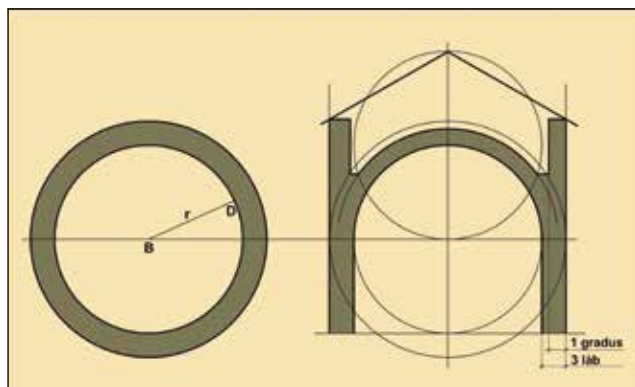

kiugratott, erőteljesen hangsúlyozott diadalív választja el. A figyelem a szertartások során a szentélybeli történésekre tud irányulni, a kör középpontja látszólag elvesztette a rotundák esetében megszokott kiemelkedő szerepét.

Oriško hangsúlyozza, hogy „a süvétei rotunda diszpozíciója egyhajós, hosszsházás templomnak felel meg” (Oriško 1997, 37). A művészettörténész más szavakkal állítja ugyanazt, amit én is: a kerek külső befoglaló forma ellenére ez funkcionálisan hosszsházás templom. (E megoldásnak éppen a fordítottját választotta a dejtei és a hidegségi rotundák építője [Németh 2017, 62].) A liturgikus események nem az épület középpontja körül zajlottak, hanem a szentélyben, a hosszsházás térrendezés elvei szerint.

Természetesen nem mehetünk el amellett, hogy a befoglaló forma – úgy az egész épületé, mint a hajóé és a szentélyé – kerek. Amit Süvétén látunk, az a kerek és hosszsházás templomforma sajátos szintézise, és imígyen a kör egyfajta négyszögesítése. Az alapító nyilvánvalóan nem csak, sőt aligha elsősorban e bravúr megvalósítása miatt döntött eme

21. ÁBRA. A kisperlászai körtemplom kiserkesztése. Mészáros József munkája Togner 6. ábra nyomán.

55. KÉP. A kisperlászai körtemplom mennyezetének egyik 1758-ból való kazettája. A szerző felvétele.

forma mellett. Számára valamiért fontos volt, hogy kegyúri temploma kerek legyen. A „bravúr”, a forma-szintézisre azért volt szüksége, hogy teljesítse a római katolikus egyház elvárását, és funkcionálisan hosszsházás templomot emeltesse, de az mégis rotunda legyen.

További érdekes következtetéseket vonhatunk le, ha megkeressük a kegyúr helyét a templomban a mise alatt. Az természetesen nem a (nemlétező) karzaton volt, hanem a hajó keleti végében, a szentély közelében.¹⁴ Ha megvizsgáljuk a kiserkesztésen, hogy mi van ott, akkor rájövünk: az alapító úgy tervezte a körtemplomot, hogy a szertartások során ő tartózkodhasson a középpont közvetlen közelében! Mivel „Minden szakrális épü-

¹⁴ Korábban már foglalkoztam a kegyúri karzatok kérdésével (Németh 2013, 55), ezzel a makacsul tovább élő téveszmével, melyet már felröppentője, Entz Géza művészettörténész régen visszavont (Entz 1980, 136–139).

let kozmikus, ami azt jelenti, hogy a világ leképezésére készült” (Hani 2016, 193), a kegyúr, teljes egyezésben a nomád világ-szemlélettel, magát helyezte a világ leképeződésének középpontjába, felajánlva az ég tevékenységének. Ez a „primitív”, nomád szemlélet a XIII. században már „időszerűtlen”, s újabb megnyilvánulása a Záchok öntörvényűségének.

Vizsgáljuk meg azt is, hogy a kegyúr miként jutott el a templombeli helyére. Egy hosszházas templomban végigment a hajó tengelyén akár nyugati, akár déli bejárata volt az épületnek. Az Árpád-korban a hosszházas templomok déli bejárata a *nyugati* fal közelében volt, ahol ettől eltérés tapasztalható, ott az épület vagy nem Árpád-kori, vagy nem római rítusú templomnak épült. Erre jó példa a vörösberényi és a felsődörgicsei templom (Németh 2013, 48 és 65). Egy szabályosan elhelyezett déli bejárattal rendelkező Árpád-kori templom kegyura úgy jutott a helyére, hogy megtette az utat a bejárattól a hossz tengelyig, majd kelet felé fordult és az oltár közelében lévő helyéhez vonult.

Észrevehetjük, hogy Süvétén a bejárat majdnem a hajó déli oldalának *keleti* végénél van, tehát elhelyezése „szabálytalan”. A kegyúr itt nyilván – elkerülve az alacsonyabb rangúak közötti vonulást – a bejárattól egyenesen a helyére, azaz a középpont közelébe ment.

Ha végiggondoljuk, hogy miként használta az alapítója (és később a leszármazottai) a süvétei rotundát és miként mozgott, illetve helyezkedett el benne, akkor egy gondosan az ő sajátos igényei szerint megtervezett és kialakított épüle-

tet ismerhetünk fel. A szokatlan építészeti megoldások sora mögött az ő akarata húzódhat meg. Egyelőre csak találgathatjuk, hogy az épület tervezője azonos-e az alapítóval, illetve ha nem, akkor ki tervezte meg és ki irányította az építkezést. Különleges alkotásával ő bizonyosan kiérdemelte a középkori iratokban felbukkanó *sapiens architectus* (bölcshépítőmester) jelzót. A Záchok egyébként tanult emberek voltak: Jób püspök nyilvánvalóan, Feliciánt pedig Gentilis bíboros, pápai legátus említi *magister*ként egy 1308-ban kiállított oklevelében (Acta 2000, 114).

A nemzetség a „semmitől” bukkant föl a magyar történelemben, vált gazdaggá és befolyásossá, ahogy a kipusztításukhoz vezető, látszólag értelmetlen királygyilkossági kísérlet oka is egyelőre rejtélyes... Ennek fényében talán már kevésbé lepődünk meg, hogy kegyúri templomuk váratlan építészeti megoldások tárháza.

Bizakodjunk benne, hogy a rotunda műemléki helyreállítása hamarosan teljesen befejeződik, és ezt a páratlan épületet ismét régi pompájához közeli állapotban csodálhatjuk meg kívülről-belülről.

A TEMPLOM ÉPÍTÉSZETI

KÜLÖNLEGESSÉGEI:

- ◆ római láb alapú mértékrendszer
- ◆ a hajóhoz képest aránytalanul nagy szentély
- ◆ a bejárat közel van a szentélyhez
- ◆ téglakapu
- ◆ az épület fő tengelyétől eltérő irányultságú belső oszlopsor
- ◆ a kegyúr helye van a templom középpontjában.

KARCSA TÜNDÉREK ÉPÍTETTE TEMPLOMA

A Bodrogköz a mai Magyarországon peremvidéknek minősül. Ha gondolatban eltávolítjuk a XX. században keletkezett államhatárokat, a kép akkor sem látszik megváltozni, ám az Árpád-kor embere másként tekintett rá. Itt állt például a XII. század végén alapított leleszi premontrei

monostor, amelyik *ecclesia regalisként* működött és a Magyar Királyság egyik legfontosabb hiteleshelye volt (Valter 1969, 117). A terület nyugati szélén, Sárospatakon is királyi kápolna állt, ami körtemplomnak épült. A *Thyabodrogkewz* az 1330-as évek pápai tizedjegyzéke

56. KÉP. A karcsai református templom délkeletről.

Bárdossy László felvétele.

szerint önálló főesperességnek minősült: „*Archidiaconatus de Zemelen* [értsd Zemlén] *inter fluvios Tyze et Bodrog*” (Ortvay 1891, 1:187).

A terület értékességét mi sem mutatja jobban, mint hogy az újkőkori Tiszai-kultúra, a bronzkori Zóki-kultúra és a népvándorláskor embere egyaránt megtelepedett itt, és kelta leletek is kerültek elő (Jósvainé 1998, 2). A honfoglaláskor máig feltárt leggazdagabb temetőit is itt találjuk: Karos, Kenézlő, Tiszabездé, Zemlén, amelyeket régészetünk jelenlegi véleménye szerint a fejedelem fegyveres kísérete használt (Révész L. 2016, 60).

A tájegység életét ezer évvel ezelőtt egyértelműen a víz alakította. Kis esésű folyói és erei hatalmas területeket árasztottak el, kedvező életteret teremtve az ártéri gazdálkodáshoz. „Még a múlt században [ti. a XIX.-ben] is a lápok voltak a legjobb legelők, ahová kivetették a jószágot és ott maradt, amíg le nem legelte. Aztán átúszott egy másik lóra” (Valter 1974, 8; Ébner 1925, 95). A Bodrogköz a legkorábbi időktől kezdve jó életlehetőségeket kínált az idetelepülők számára, amit az újkőkori óta folyamatos régészeti leletek nagy száma (összegzés: Valter 1968, 9) is alátámaszt.¹⁵ A XIII. századra kisebb-nagyobb falvak láncolata népesíti be a területet, átlagosan 2-3 kilométerenként követve egymást (Valter 1974, 17).

¹⁵ Csupán az „avarok” mellőzték a területet, Árpád népe viszont fölöttébb kedvelte. A paradoxon okára korábban már rávilágítottam (Németh 2017, 18).

A lápi világra ma legtöbbször elborzadva tekintenek, mint rendkívül „civilizálatlanra”, ám a helyiek paradicsomi állapotként élték meg. A víz nem volt ellenség, még az áradás sem (!), csak megfelelően kellett tudni együtt élni vele és kihasználni. „Van arra is példánk, hogy az egész községet elönti az árvíz és mégsem lehet a helyéről elmozdítani [értsd áttelepíteni, a lakosok ellenkezése miatt].” Sára község „lakói sem a múltban nem kívántak, sem a jelenben nem igényelnek [mezőgazdasági művelésre alkalmas] földet, csakhogy a víz mellett, sőt néha magában a vízben maradván s kitéve az áradások bizonytalanságának ösfoglalkozásukat, a halászatot úzhessék. Ha földművelésre kényszerítenék őket, elveszítenék a vizet a benne élő haltömegekkel, ami rájuk nézve sokkal vonzóbb, mint a föld.” A sárai öregek fájó szívvel gondolnak arra az állapotra, „melyben nem kellett földműveléssel küzödniük. [sic] [...] Legtöbbjük visszaemlékezik arra az állapotra, melyben csak össze kellett gyűjteniök a természet adta terményeket. Volt hal, csík, madártojás bőven. Még a disznó is madártojáson és halon hízott” (Ébner 1925, 72-73).

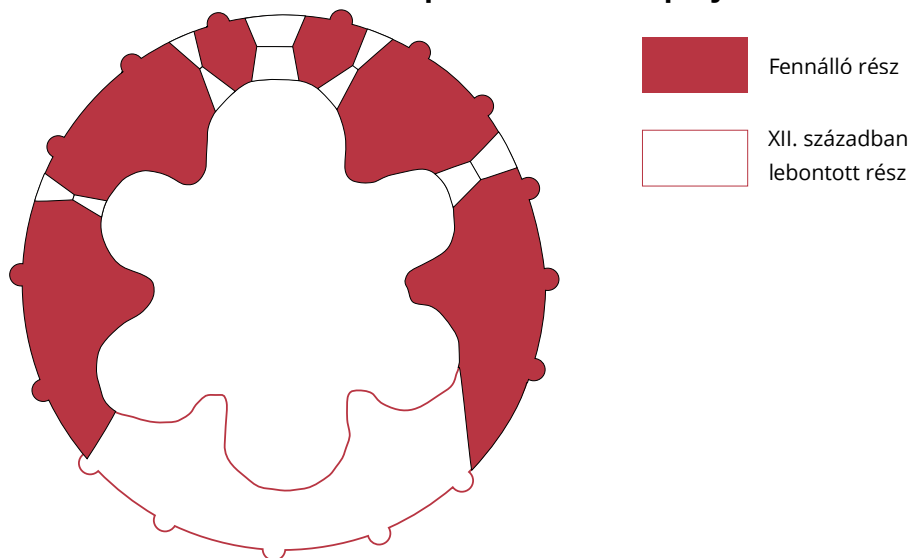
A folyószabályozás és az annál korábbi romboló beavatkozások (lásd a szövegdobozban) nyomán viszont több folyóvíze eltűnt, e gazdálkodási forma is felszámolódott. Két nagyobb folyóvíz kapcsolta össze a Tisza vizét a Bodroggal: a Karcsa és a Tice. Az utóbbi a Tiszából szakadt ki Kistárkánynál és a Bodrogba ömlött, és (hajdani) folyása mentén találjuk a Bodrogköz legsűrűbben települt

részét (Ébner 1925, 78). „A legnagyobb bodrogközi ér, a Karcsa, Tárkány táján szakadt ki a Tiszából, régen végigkanyargott szinte az egész Bodrogközön, és Tokaj mellett egyesült a Tiszával. Egy másik ága nyugat felé tartott, és Bodrogszerdahelynél (Streda nad Bodrogom) ömlött a Bodrogba” (Valter 1974, 4). A vízrajzi viszonyoknak a maitól lényegesen eltérő állapotáról tanúskodnak az Első Katonai Felmérés (1782-85) térképei is. A 25/10-es szelvényen például a Karcsával szomszédos Karos és (Bodrog)Szerdahely valamint a Tarbucka domb között a Szerdahelyi-tó nevű nagyobb vízfelületet találjuk, ami mára elenyészett. Karcsa jelenlegi dűlőnevei között is erek és tavcskák nevei bukkanak föl: Setétér, Szélesér, Laposér, Garatka tó, Apáca tó, Kis és Nagy Kaszás tó, Métélyes tó, Nádas tó, Ördögös tó, Sós tó, Szarvas tó (Nagy G. 1994, 101), jelezve a víz uralkodó szerepét a területen.

A Karcsa-ér mellékén települt azonos nevű falu Ébner Sándor szerint „közvetítő volt a lápi községek [természetföldrajzi okokból meglehetősen elkülönült világa] és a forgalmasabb világ között”. Temploma a Bodrogköz legrégebbi ismert egyháza. A falu közepén, egy dombon áll (56. kép). 1964-ben Molnár Vera folytatott benne és a környezetében kutatást, és különítette el építési periódusait. Az első templom 780 cm átmérőjű, téglából készült, kívülről kerek, belülről hatkaréjos rotunda volt (22. ábra), amelyet az ásató régész a XI. század második felére keltezett (Molnár V. 1966, 106; Gervers 1968, 40). A keleti karéj nagyobb a többinél (57. kép). A többiben félhenger alakú, fölül lekerekített bevágásokat találunk, amelyek között arasznyi átmérőjű, fejezet nélküli féloszlopok emelkednek (uo., Gervers-Molnár 1972, 47). A teteledés az épület 1767-es megújításakor készült, eredetileg a karéjokat elválasztó

„Itten [ti. a mai Pácinnál] kezdődik Karcsa vízének eredete, melly a' múltt Századokban a' Tiszába, és Bodrogba folyt, a' Tokaji Vár alatt. Elrontatván pedig a' Tokaji Vár első LEOPOLDnak parantsolattyára, Karcsa vízének árka megtölt, 's folyása is meggátoltatván, az egész Tisza, és Bodrog köznek mint egy 3/4 részét haszon vehetetlen ingadozó, lapos, nádas, és gyékényes térré 's tavakká változtatta. Nevelik ez ártalmas posvánságokat a' Tiszának, és Bodrognak kiömlött árjaik, mellyeket ha Karcsa vízének régi öble kitisztítódnék, Liskánál a' Bodrogba botsáttatván e' posvánság, az egész Bodrog köz megszabadíttatnék a' víz állásoktól, az egész vidéknek igen nagy hasznával.” (Vályi 1799, 1–2) A Karcsa-ér elenyészésének másik oka az volt, hogy „1705-ben II. Rákóczi Ferenc a töltéseit átvágatta, így a Tiszával való összeköttetése megszűnt, és beleveszett a Hosszúrét mocsaraiba” (Valter 1974, 5; Ébner 1925, 78).

A karcsai körtemplom eredeti alaprajza

22. ÁBRA. A karcsai körtemplom alaprajza. Jeney János munkája Gervers 36. o. nyomán.

57. KÉP. A körtemplom belső tere. Bárdossy László felvétele.

pilléreken hatszögletes lanterna (kupoladob) nyugodott, melynek maradványa ma is látható a padlástérben az épen maradt három fülke fölött. Ez a megoldás fennmaradt a hasonló szerkezetű gerényi rotundán is (lásd a vonatkozó alfejezetet). Ugyanekkor vették vissza a karéjok pillérfalait, amelyek így már nem tudták volna megtartani a kupoladobot. A vélhetően térnyerés céljából végzett visszavetés lefokozta a hatkaréjos szerkezetet. Igaz, arra az akkor már kétszáz éve református kézben lévő épületben nem volt szükség, hiszen liturgiájuk térrendezési igénye teljesen más, mint a katolikusé.

Külsejét változó ritmusban lizénák (faloszlopok) tagolják, amelyeket ívsoros párkány félkörívei zárnak le, fölötte fogrovatos párkány fut körbe. A keleti karéj keleti ablaka körül az átlagosnál nagyobb, az északkeleti és a délkeleti körül viszont kisebb a faloszlopok távolsága (58. kép). A délnyugati oldalon szin-

58. KÉP. A karcsai körtemplom keletről. *Bárdossy László felvétele.*

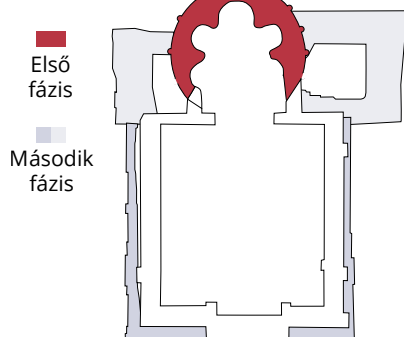
tén nagyobb oszloptávolságot látunk. Itt találunk egy elfalazott bejáratot a rotundába. Elhelyezése megtöri a lizénák ritmusát, így vélhetően nem pontosan itt volt az eredeti bejárat.

A második építési fázisban liturgiai okokból vagy helyszűke miatt gyökeres átalakításon esett át a templom. A nyugati karóját lerombolták, a rotunda szentélyé vált, hozzá pedig nyugat felé hosszházat emeltek (Molnár V. 1966, 108). Ez nem azonos a jelenlegi hajóval: e fázisból álló falak nem maradtak fenn, csak alapozások. Az ásató régész szerint valószínűleg a falai vályogból vagy döngölt agyagból készültek (Gervers 1968, 40).

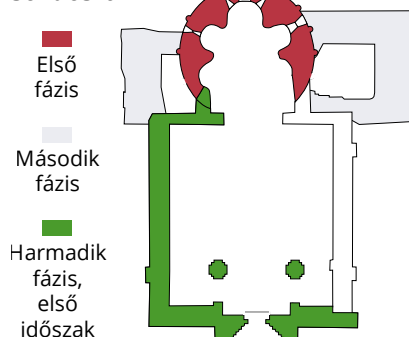
Feltárt a hajdani körtemplom – az akkor már szentély – északi, illetve déli oldalán egy-egy négyszögletes épületrészt, amit Molnár „különálló kápolnáknak” vélt (23. ábra). Ezekből egy-egy ajtó nyílt a szentélybe (Molnár V. 1966, 109). Meglátásom szerint ez az építési fázis az ideiglenesség jegyeit hordozza magán: a templom működőképességének fenntartása miatt volt rá szükség, mielőtt a végleges hajó elkészült.

A harmadik építési fázis alakította ki a ma is látható épületet. Lebontottak mindent, ami a másodikban készült, és háromhajós, kváderkövekből – nagykövesdi trachitból – készült hosszházat ala-

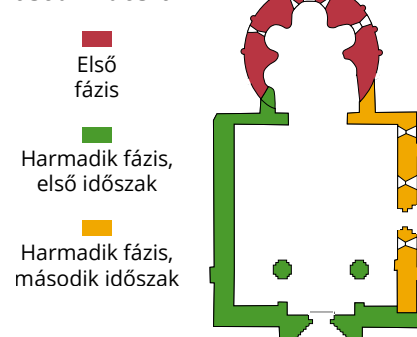
A karcsai Árpád-kori templom második építési fázisa

A karcsai Árpád-kori templom harmadik építési fázisa Első időszak

A karcsai Árpád-kori templom harmadik építési fázisa Második időszak

23. ÁBRA. A karcsai templom későbbi építési fázisai az Árpád-korban. Jeney János munkája Gervers 37. o. nyomán. A második építési fázisnál a sötétebb szín alapozásban, a világosabb lenyomatban megmaradt falakat jelöl. A tájolást javítottam Keszthelyi és Keszthelyiné mérése alapján [#117].

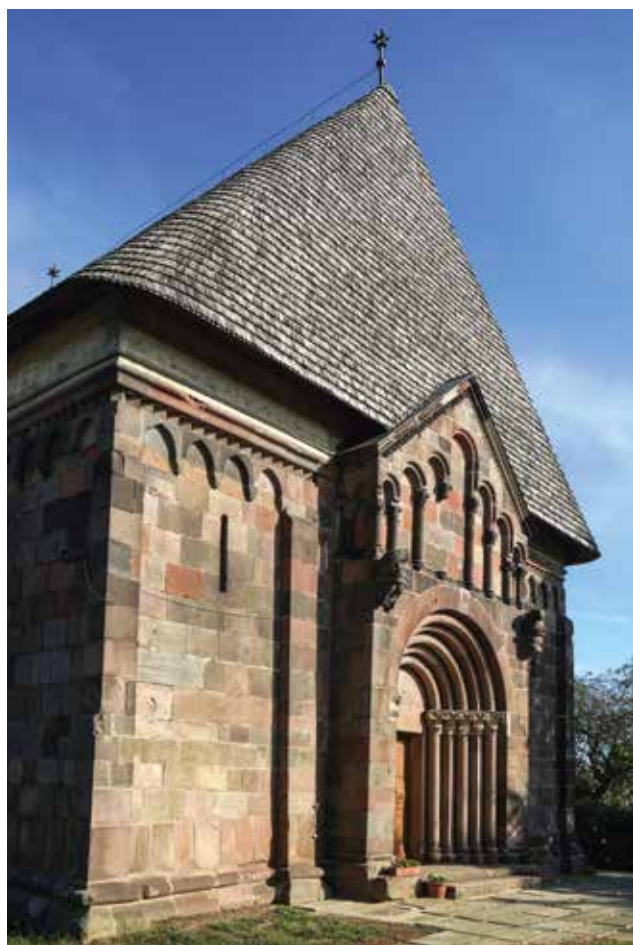
kítottak ki, az előzővel majdnem azonos hosszúságban és szélességben. A nem egészen téglalap alaprajzú épület belső hossza 11 méter, szélessége 9,5 méter. Először az északi és a nyugati fal készült el (59. kép), vélhetően a XII. század végén, majd a déli falat és a díszes nyugati kaput (60. kép) már egy másik, lombard, toszkán és francia hatások alatt dolgozó új építőműhely hozta létre a XIII. század elején (Gervers 1968, 42). A nyugati falon feltűnik, hogy a kaputól északra, illetve délre nem azonos magasságban fut a fogrovatos párkány, ami a műhelyváltás egyik szembeötlő jele.

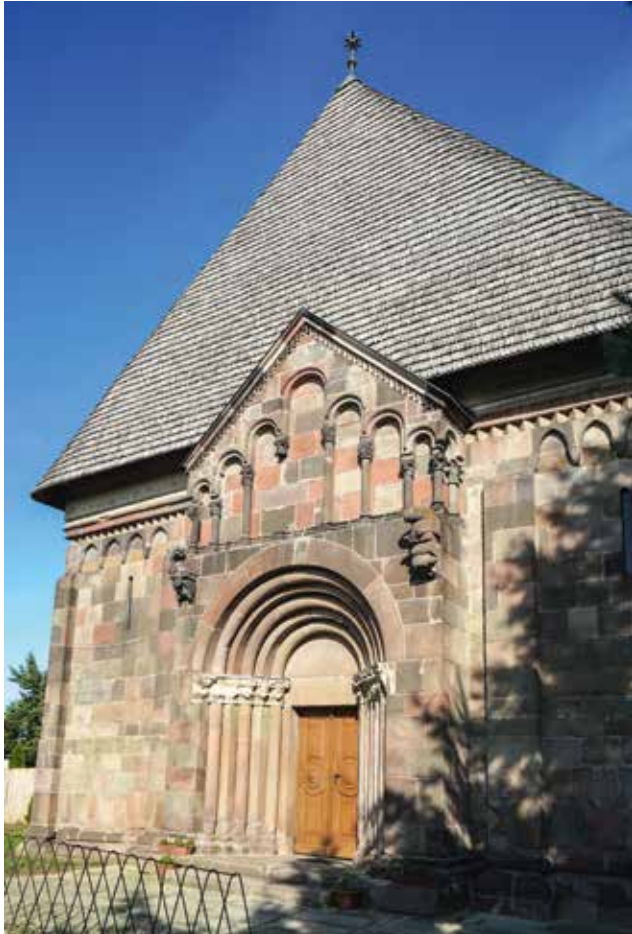
Az így létrejött hajó azonban nem volt azonos a tervezettel. „A templom alapfala (a téglakörtemplomé is) szinte a talajon ül, alig két kvádersornyira a középkori járószint alatt, s gondosan előkészített döngölt agyagterítésen áll. Ez a döngölt agyagréteg – mint lenyomat – jelölte a régészeti feltáráskor a terve-

zett keresztház alaprajzát” (Kissné 1971, 204). Ez utóbbi később sem valósult meg, ahogyan a nyugati toronypár sem. Ennek tervére a nyugati falból kiugró két-két támpillér utal. A meglévő két nyugatin kívül két pilléralapozás került elő a dia-

59. KÉP. A karcsai templom hajójának déli fala.

Bárdossy László felvétele.

60. KÉP. A karcsai templom díszes nyugati főkapuja.
Bárdossy László felvétele.

dalívnél is, ami azt sejteti, hogy az eredeti terv háromhajós álbazilikás típusú épület kialakítása volt. A felépítendő oszlopokat, pilléreket előre megfaragták. „A templom körül még ma is ott áll néhány oszlopdob-darab, előre megfaragott pillérfő. A vakolatleverések után kiderült, hogy oszlopdobokat használtak fel a diadalív sarokarmírozásaként is, s a rotundát a hajóval összekötő déli falon 8 oszlopdob és egy pillérlábazat vált láthatóvá a falkutatáskor. A későbbi szószék talapzatául is egy cikkekéből összerakott román oszlopdobot és oszloplábazatot alkalmaztak” – írta az ásató régész (Molnár V. 1966, 110). Ebből egyértelmű, hogy az

építőműhely felhagyott a munkálatokkal, bizonyára az építető megrendült anyagi helyzete miatt. Molnár Vera felfigyelt arra is, hogy még a harmadik fázis második, XIII. századi szakaszában is kisebb stílusváltás történt: a déli kapunál a falat nem egy fázisban húzták föl, és az ablakok sem teljesen egyformák (uő. 111).

Az eredeti hajófal magasabb volt a helyreállítás előttinél, amire a hajó nyugati falában, karzatmagasságban lévő fülke hevederindításából lehet következtetni (Kissné 1971, 207). A szépen formált hajó körbefutó ívsoros, fölötte pedig fűrészfogas párkányzatot kapott. A déli oldalra három plusz egy ablak került, az utóbbi a karzat szintjére (61. kép).

Két bejárata is van a hajónak: az egyszerűbbet délen, a nemzetségi monostorokét idéző, díszesebb bélietes kapuzatot a nyugati oldalon találjuk. Az utóbbi hétrétegű: kerek és négyszögletes oszlopok váltogatják egymást, melyek fejezetei viszonylag jó állapotban megmaradtak. A kapu fölötti hétárkados – hetes szám ismételt előkerülése nem kerülheti el a figyelmünket! – oromfal alatt, a kapuzat ívének felső vonalában konzolon egy-egy, mára megkopott oroslán ül, a konzol alatt összegörnyedő, torz emberalakokat találunk (62. kép).

Figyelmet érdemelnek a karzattartó pillérkötegek fejezetei is. A délin alakos ábrázolásokat találunk: egy, a fejét hátrahajtó és azt a kezeivel fogó, tekintetét az ég felé fordító szakállas férfit, tőle jobbra pedig civakodó öregeket: a baloldali a társa haját húzza, míg az utóbbi ellenfele szakállát tépi (63. kép). Az utóbbi jelenet

analógiáját Révhelyi Elemér a Csákok vértesszentkereszti bazilikájának egyik oszlopfőjén találta meg, és nyugat-európai párhuzamokat is felvonultatott (Révhelyi 1957, 460). Felhívta a figyelmet arra is, hogy a két faragvány közel egykorú: a karcsaiban a vértesi primitívebben kivitelezett változatát látta, az utóbbi szerinte „fejlettebb, iskolázottabb”. A civakodóktól jobbra egymásba tekeredő nyakú sárkányokat ismerhetünk föl (64. kép). Az északi pillérköteg fejezetén növényi minták vonulnak végig.

Szembetűnő, hogy a hosszázás templom építése menet közben többszöri tervváltoztatáson ment át, kivétel nélkül az egyszerűsödés irányába. Molnár

szerint az eredeti terv egy, a vértesszentkeresztihez hasonló, háromhajós, kereszt-hajós, toronypáros bazilika volt, amelynek ambiciózusságából fokozatosan, de ésszerűen faragtak le (Gervers 1968, 40).

A templom első említése 1187-ből való, védőszentjeként (Antiochiai) Szent Margitot nevezi meg. Az okirat kiállítója III. Orbán pápa (1185-1187) volt, aki a stefanita ispotályos lovagrend (Cruciferi Sancti Stephani Regis) tulajdonaként említi, megerősítve már korábban is létező immunitását (adófizetés alóli mentességét) és *exemptio*ját (püspöki, illetve királyi joghatóság alóli mentességét) (CD VII/5, 127; Szentpétery 1930, 100. reg., Falus 2016, 151). A tatárjárás idején súlyos vérvesztéséget elszenvedő lovagrend 1282-ben hat ezüst márkáért eladta az épületet a Baksa nembeli Tamás ispánnak

61. KÉP. A karcsai templom hajója délről.

Bárdossy László felvétele.

(CD V/3, 132; Kissné 1971, 204). A templom immunitása még a tulajdonosváltás után is megmaradt, amiről említésének hiánya tanúskodik az 1330-as évekbeli pápai tizedjegyzékekben. Falus Orsolya szerint viszont a tatárjárást sikeresen vésszelte át az ispotályos rend, „hiszen, amikor IV. Béla Budára tette át a székhelyét, a stefaniták az alapításuk óta meglévő felhévizi templomuk mellé rendházat is építettek, valószínűleg politikai okból, hogy a királyi udvar szomszédságában legyen képviselőjük. A rendházat először 1248-ban említi pápai bulla” (Falus 2016, 161).

A karcsai régészeti tények, az okleveles adatok és a jogtörténész véleménye harmóniába hozhatók. Az 1150 körül alapított lovagrend fénykorát a XII. század utolsó negyedében és a XIII. század első negyven évében élte. Az előbbiről III. Béla király adománya – tizenkét hajó és öt falu (CD VII/5, 127; Szentpétery 1930, 100. reg., Falus 2016, 151) –, valamint III. Orbán pápa említett bullája, az utóbbiról számos oklevél mellett az tanúskodik, hogy II. András király az Aranybulla második példányát náluk helyezte letétbe, az 1233-as Beregi egyezményt pedig az ő konventjükben hirdették ki (Falus 2016, 161). A karcsai nagyszabású építési terv és annak igényes kivitelezése – ahogy a lengyeltóti is – az 1170–1240 közötti időszakra tehető, annak is inkább az első felére. A tatárjárást követően a stefanita ispotályosok megcsappant erőforrásaikat a királyi udvar Budára költözése nyomán a felhévizi (Aqua Calida) rendház felépítésére összpontosították, és feladták Karcsával kapcsolatos eredeti, nagyszabású terveiket, sőt, mint korábban említettem, 1282-ben „fillérekért” eladták egy kevésbé tehető nemesi családnak. Döntésükben az is közrejátszhatott, hogy a bodrogi települést további tatár támadásoktól féltették, ezért templomára nem kívántak hatalmas összeget költeni.

Bár egyértelmű, hogy a harmadik építési fázis, vagy legalábbis annak nagyobb része az 1150 körül, II. Géza által alapított ispotályos rend nevéhez fűző-

62. KÉP. Összegörnyedő emberalakon ülő oroszlán a főkapu déli oldalán. *Bárdossy László felvétele.*

63. KÉP. Civakodó öregek a déli karzattartó oszlop fejezetén. *Bárdossy László felvétele.*

64. KÉP. Két sárkány és növényi motívumok a déli karzattartó oszlop fejezetén. *Bárdossy László felvétele.*

65. KÉP. A karcsai templom hajója keletről.

Bárdossy László felvétele.

külső sugarára is tört érték állt elő, rendre 1,2 és 0,9 (uő. 50). A magyar királytól eltérő mérték használata, ami bizonyosan nem köthető a magyar (!) alapítású stefanita ispotályos rendhez, irányt adhat a rotunda építőinek kereséséhez.

A templom keletkezéséről több mondát is fenntartanak a karcsaiak. Az egyik változat szerint tündérek építették, akik a Karcsa-tóban lévő palotájukat egy éjszaka felhordták a dombtetőre, de csak kakasszóig dolgozhattak, s így a munka befejezetlen maradt. Egy másik monda szerint a casertai származású Rátold lovag emeltette volna a leánya kedvéért, ám ő meghalt, s így az építkezés okafogyottá vált (Csányi–Lux 1938, 380). Közös elem a két mondában – sőt, a többi változatban is –, hogy a templom befejezetlen, amit a régészeti tények alátámasztanak. A „befejezetlenség” azonban a hosszázas templom sajátossága, nem a rotundáé! A népi emlékezet mintha nem látna túl az előbbi építésén.

Érdeemes tekintetbe vennünk a település nevének legkorábbi formáit. Orbán pápa 1187-es bullájában *Charcak*ént szerepel, ami Harkaként fonetizálható. A IV. Béla által jegyzett 1238-as okiratban (CD IV/1, 108) *Harcha* szerepel, ami szintén Harka- vagy Harhaként hangzósítható. A szókezdő *H* hang csak az 1282-es adásvételi szerződésben (CD V/3, 132) változik *K*-ra (*Caracha*). Bár a magyar nevek átírása latinra esetenként problémás lehe-

dik, a körtemplom emelése aligha az ő érdemük. Már az is kérdéses, hogy a rövid életű második fázis hozzájuk köthető-e. Ha nem, az szükségszerűen korábbra tolja a rotunda készülési idejét, ami semmiképpen sem lehet a XII. század közepénél későbbi.

Busics György és munkatársai több Árpád-kori templom esetében is megvizsgálták, hogy fő méreteik kifejezhetőek-e a királyi öl – szerintük 3,186 m (Busics 2019, 135) – egész és félegész számú többszöröseivel. A legtöbb esetben igenlő választ tudtak adni, ám a karcsai épület esetében különös eredmény állt elő. Míg a hajó (65. kép) meghatározó méreteire (külső hosszúság, belső szélesség, a karzattartó oszlopok távolsága) rendre 4, 3 és 1 öl adódott, addig a körtemplom belső és

tett egy idegen ajkú kancellár vagy írnok számára, egy szókezdő *k* hang lejegyzése *C* betűvel nem kellett, hogy nehézséget okozzon, így az eredeti településnév *H* kezdőbetűje a két legkorábbi okirat egybehangzó tanúsága szerint bizonyosnak látszik. Tóth Attila és H. Tóth Tibor nyelvtörténészek szerint viszont a *h* → *k* hang-

zóváltás meglehetősen valószínűtlen, az 1282-es Caracha változatot vélik az Árpád-kori névhez legközelebb állónak.

Bár az eredeti, majd lépésenként egyszerűsödő tervek egyikét sem sikerült – vélhetően anyagi okok miatt – véghezvinni, a karcsai templom „befejezetlen” állapotában is hazánk egyik legfontosabb, igen mutatós Árpád-kori emléke (66. kép). Az 1572 óta református kezelésben lévő épület (Kissné 1971, 204) rendezett környezetben, szép tájban várja az érdeklődőket.

66. KÉP. A karcsai Árpád-kori templom északkeletről. A rotunda északi oldalán lévő ajtó a barokk korban készült, később lebontott sekrestyébe nyílt.

Bárdossy László felvétele.

KISZOMBOR HATKARÉJOS KÖRTEPLOMA

Szegedtől 25 km-re keletre, a Maros-parti Kiszomborban a karcsaihoz hasonló, hatkaréjos rotunda áll (67. kép). Nemcsak az alakjuk, hanem a sorsuk is számos hasonlóságot mutat. A nyugati részét szintén lerombolták – igaz, nem olyan mértékben, mint bodrogi társát –, hogy hosszázát illesszenek hozzá. Erre azonban nem az Árpád-korban, hanem 1744-ben került sor. Szintén közös elem, hogy az átalakítások után mindkét épületben térnyerés céljából megcsonkították a karéjokat. A régészeti és művészettörténeti értékelések egyikében sem olvasható, hogy erre a rombolókat nyilvánvalóan az készítette, hogy az eredeti kerek templomtérben más szertartások zajlottak, mint a későbbi hosszázás épületekben.

Az Árpád-korban a Csanád-nemzetség birtokán fekvő falut, melynek első okleveles említése 1256-ból való (Wenzel 1869, 7:429; Ortway 1892, 2:407), Zsigmond király 1418-ban mezővárosi rangra emelte, ami szintén jelentőségét és gazdagságát jelzi. Lázár deák térképén is feltűnik a település Zombar néven. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a falut Csanád Ajtony legyőzése után kapta jutalmul István királytól vagy eredetileg is ő birtokolta. Sem a hely, sem a család sorsáról nincs adat közel két évszázadig, sőt az „ispán családját és utódait a XII. század végéig nem ismerjük” (Dávid 1974a, 25).

A rotundáról először az 1334-es pápai tizedjegyzékből van ismeretünk (Ortway 1892, 2:426; Marosvári 2000, 9). Ebből megtudjuk, hogy több tizedet fizetett, mint környékbeli társai, tehát módosabb plébánia volt náluk. A jegyzék a marosontúli főesperesség plébániái között sorolja föl, ami Ortway Tivadar, és nyomán Marosvári Attila szerint tévedés (uo.). Bár Kiszombor ma a Marostól délre terül el, azaz a hajdani egyházmegye középpontjából, Csanádról szemlélve a Maroson innen, ez nem mindig volt így. Az Első

24. ÁBRA. Kiszombor az Első Katonai Felmérés 19/30-as térképszelvényén (EKF).

67. KÉP. A kiszombori körtemplom
keletről. Bárdossy László felvétele.

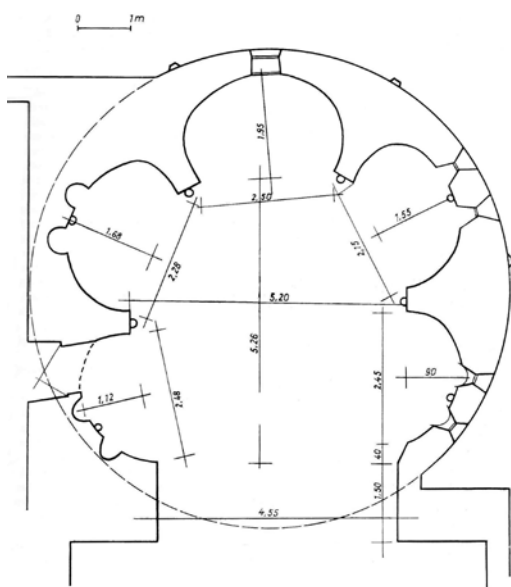
Katonai Felmérés 19/30-as térképszelvényén az utólag benyilazott körtemplom a folyó északi partján állt (24. ábra), azaz a Maroson túl, tehát az 1334-es egyházkormányzati besorolása helyt álló.

Meglepőnek kell tartanunk, hogy a körtemplom mennyire jó állapotban átveszelte a török időköt, holott a legtovább megszállás alatt állt területen magasodik. Történetírója szerint ennek okát különleges, keleties alakjában kell keresnünk. Marosvári Attilának ebben minden bizonnyal igaza van: a törökök saját, vagy a sajátjaikra legalábbis erősen emlékeztető épületet láthattak benne, és ezért megkímélték (Marosvári 2000, 10). A rotundában a komoly károkat a török uralom alóli felszabadulást követő évszázad hozta.

A téglapépület külső átmérője 9,5 m. Alaprajzán (25. ábra) jól látható, hogy mennyire eltérő a karéjok mérete. A keleti a legnagyobb, majd nyugat felé haladva szélességük és mélységük

fokozatosan csökken, ám a két oldalon nem azonos mértékben. A karéjokat negyedgömb kupola fedi, a központi teret hatosztatú bordás boltozat. Ahogy Karcsán, eredetileg itt is két ablak volt minden karéjban, amelyek a járószintig leérő fülkékben kaptak helyet. (A keleti karéj ablakrendszerének átalakítása miatt ezek hiányoznak.) Kiszomboron az ablakpárok közötti falsávon idomtégglákból kialakított féloszlop áll, amely a járószinttől az ablakok felső záródásáig tart. Az oszlopok fönt három ágra bomolva végződnek, életfa-szerű megjelenést kölcsönözve neki (2-3. kép). A karéjok ívének találkozásánál fejezettel ellátott oszlopok magasodnak.

A templom Historia Domusából tudjuk, hogy a nyugati karéjt 1744-ben bontották le, és illesztettek hozzá egy hosszházat fatoronnyal. Harminckett évvel később ezt is lebontották, és téglából készült, síkmennyezetes barokk hajót emeltek a helyére, amely 1777-ben készült el (Dávid 1974a, 111. l.áb., Marosvári 2000, 12). Ekkor készülhetett a kupola kifestése. A körtemplom északi oldalára kétszintes sekrestye került. Új környezete szinte teljesen eltakarta a térség talán legrégebbi álló szakrális épületét. 1797-ben Oexel Mátyás, a falu akkori birtokosa kriptát készíttetett családjának a rotundában, s egyidejűleg átalakításokat végeztetett a karéjokon és az ablakokon. 1834-ben átalakították az ablakokat,

25. ÁBRA. A kiszombori hatkaréjos körtemplom alaprajza. Dávid 1970, 209. o. nyomán.

68. KÉP. A kiszombori körtemplom délről.

Bárdossy László felvétele.

lósi főszolgabíró hatósági úton kötelezte a kegyúri jogokat gyakorló Rónay-családot a templom felújításának megkezdésére (Marosvári 2000, 17). A Műemlékek Országos Bizottsága Sztehlo Ottót küldte ki az épület szemrevételezésre. Ő jó érzékkel állapította meg, hogy az átfestett felületek alatt középkori freskók lehetnek. Jelentése nyomán a bizottság arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a kiszombori rom. Kath. Templomot, melynek újjáépítési terve bemutatott, a bizottság megvizsgálta és kimondta, hogy a templom szentélye [értsd a rotunda] a templom értéktelen hajójának lebontása után fönntartandó”.

A határozat azonban nem valósulhatott meg, vélhetően azért, mert a település megfelelő méretű plébánia nélkül maradt volna. Az a kompromisszumos megoldás született, hogy a rotunda csonkított formában maradjon és szentélyként működjön, ám egy román vonásokat mutató, a barokk korinál jóval nagyobb hajó csatlakozzon hozzá, és a sekrestyét kisebbre veszik. A terveket Csányi Károly műegytemi tanár készítette. A felújítás és átalakítás 1909-ben kezdődött meg állami forrásból, és 1910-re be is fejeződött.

1939-ben ismét helyreállítási munkák zajlottak. Ezek során került elő a keleti karéj középkori kifestése (lásd alább), valamint a belső féloszlopok alsó indításának keresése során derült ki, hogy az

így csak az északi karéjban lévő eredetiek, amelyeket a sekrestye kialakításakor befalaztak, s az 1980-83-as helyreállítás során szabadítottak ki.

Bár az érdemi régészeti kutatások csak 1975-ben kezdődtek, műemlékvédelmi beavatkozásokra már a XX. század elején sor került. Az épület fala 1903-ban megrepedezett, felújítása elodázhatalanná vált. A barokk templomhajó pedig rossz műszaki állapota miatt megérett a lebontásra. 1904-ben a nagyszentmik-

akkori járószint 150 cm-rel magasabban volt, mint az Árpád-kori (Dávid 1974a, 40). Az északkeleti fülkében eredeti ablakokat találtak befalazva: azok a sekrestye kialakítása miatt kerültek el az átalakítást.

Az 1960-as évek végén Dávid Katalin végzett művészettörténeti kutatásokat. Építésmérnök testvére közreműködésével igen pontosan felmérte a templomot, amely kimutatta a karéjok egyenetlenségét. Több szokatlan építészeti megoldásból egyrészt arra következtetett, hogy a középtér fölött eredetileg kupoladob nyugodott, ahogyan Karcsán és Gerényben is, amelyet a tatárjárás idején szerzett sérülése után nem építettek vissza, hanem hatosztatú boltozattal fedték le a tereket (Dávid 1974a, 45; Szilágyi 2009, 222). Ez a megoldás egyrészt a gótika ízlésének

megfelelő, másrészt könnyebben „kezele” a boltozat abból fakadó aszimmetriáját, hogy a karéjok nem egyforma méretűek.

Érdekes következtetéseket vont le a tér kiképzéséből (69. kép). Szerinte a fülkék találkozásánál lévő falpilléért „téglából készült féloszlop bontja meg. Tetején bimbós fejezet áll, egyszerű négyzetes abakusszal lezárva. [...] Minden oszlopfelület fölött a fülkéket elválasztó falpillér befelé megtörik, hogy az így keletkezett falmélyedéssel helyet adjon a [boltozatot tagoló] kőbordának” (Dávid 1974a, 44–45). Szerinte a pillérek eredetileg nem törtek meg: „ezt a későbbi boltozás tette szükségessé, mert így tudtak helyet biztosítani a bordák hajlásának. A törés itt olyan építészeti megoldás, amit csak egy átépítésből következő kényszerűséggel magyarázhatunk” (uo.). A középtér kupoláját, a bimbós oszlopfőket és a fülkék tetején húzódó konzolos ívsort késő Árpád-kori átalakítás eredményének tekinti.

A karéjok belső ívéhez illeszkedő faloszlopok fejezetei jelenleg nem tartanak semmit, csupán a boltozat bordaívei futnak hozzájuk. A művészettörténész már 1970-ben fölhívta a figyelmet arra (Dávid 1970, 220), hogy az északkeleti és a keleti karéj közötti faloszlop fejezete balra el van tolódva az oszlophoz képest (Dávid 1970, 15. kép), azért, hogy a kapcsolódó bordaív szimmetrikusan tudjon csatlakozni hozzá. Ezt is a hatosztatú boltozat másodlagosságának tulajdoní-

69. KÉP. A kiszombori körtemplom belső tere.
Bárdossy László felvétele.

70. KÉP. Farkasfogas és ívsoros mintázatok a karéjok tetején, látszólag rendszer nélkül. *Bárdossy László felvétele.*

totta, miként azt is, hogy a karéjok belső falának tetején, látszólag rendezetlenül hol farkasfogas, hol konzolokon nyugvó ívsor húzódik (70. kép).

Másrészt arra a következtetésre jutott, hogy az épület köpenyfalazása másodlagos, eredetileg szabadon álltak a karéjok. Felfigyelt arra, hogy „az alaprajz feltűnő kettősséget mutat az aránylag szabályos külső körfal és az önmagukban, de egymáshoz viszonyítva is teljesen szabálytalan belső fülkék között” (Dávid 1974a, 42). Észrevételezte azt is, hogy a külső lizénák (faloszlopok) elrendezése nem követi a fülkékét, ahogy azt is, hogy a falban lévő páros ablakok és a lizénák viszonya milyen: „nincsenek kapcsolatban egymással. Egykorúság esetén kizártnak tartom, hogy a falat tagoló sávok legalább megközelítően ne alkalmazkodtak volna

a falat úgyis megbontó és annak tagolását adó ablakokhoz” (Dávid 1974b, 340).

A régészeti kutatások 1975-ben kezdődtek, majd 1976-ban és 1981-ben folytatódtak Kozák Károly vezetésével, aki a kor egyik futtatott régésze volt. Egyrészt megtalálta a megsemmisült nyugati karéjt (fényképe: Kozák 1998, 3), az ott nyílt kapuépítményre utaló falvastagítást, valamint egy „előcsarnok szerű építményhez tartozó alapozást” (Kozák 1977a, 1; 1977b, 7), melynek belmérete 355×320 cm, külső mérete 530×410 cm, falvastagsága keleten 84 cm, nyugaton 94 cm volt (uó. 26).¹⁶ Ásatási naplójában a régész ezt mondja: „a kapuépítmény és az előcsarnok *talán* együtt épült a

¹⁶ Ennek meglétét már Dávid Katalin megsejtette (Dávid 1970, 215; 1974a, 41).

71. KÉP. A kiszombori körtemplom északkeleti karéja. Egyedül ennek az ablakai eredetiek. A két ablak között faloszlop húzódik, a tetején szétrnyíló fejezettel.

Bárdossy László felvétele.

körtemplommal” (Kozák 1977b, 25; kiemelés tőlem). Úgy gondolom, hogy a vizsgálatoknak éppen az lett volna a célja, hogy a *talán* szót – ami lenullázza az egész mondatot – ne kelljen használni... Négy oldallal később így ír: „Az előkerült falrészlet és az ahhoz csatlakozó É-i »előcsarnokfal« kötésnyomai alapján úgy tűnik, hogy az *nem épült együtt a körtemplommal, későbbi annál*. Erre mutat az alapozásban mutatkozó különbség is” (Kozák 1977b, 29; kiemelés tőlem). Az ásatási jelentésében nem fogalmaz világosan, és homályban hagyja az alapozásnak a körtemplommal való egykorúságának kérdését (Kozák 1977a, 1). Később arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nem sokkal a rotunda felépítése után építették a karzat, illetve a védelmi célokat is szolgáló tetőtérbe való feljutás miatt” (idézi Erdei 1987, 211).

Az előcsarnok későbbi voltára utal az ásatási napló egy bekezdése is, aminek a régész nem tulajdonított jelentőséget. „Az »előcsarnok« ÉK-i szögletében [azaz a körtemplom falán kívül] is lesüllyesztettük a szintet [...] A barnás-fekete törmelékrétegben több emberi csont töredéket, három kisméretű edénytöredéket és egy 11,5 cm hosszú bronz tűt találtunk, amelynek egyik vége S-alakban visszahajlott” (Kozák 1977b, 28). Ebből arra következtethetünk, hogy

az előcsarnok helyén temetkeztek, a mellékletek alapján még az Árpád-korban. A sírokat az előcsarnok kialakítása majd a barokk átépítések dűlhették szét. A régész azt sem észlelte, hogy az előcsarnok tengelye eltér a templométól, ami önmagában különböző időben való készülést valószínűsít.

Az 1981-es kutatások legérdekeesebb fejezete a nyugati és a délnyugati karéj közti falban futó lépcső feltárása volt (Kozák 1983, 2). A régész ez alapján tételezte föl, hogy nyugati karzata volt a templomnak, illetve, hogy onnan átjárás lehetett az ismeretlen magasságú „előtérbe”, amelyet idővel már toronyként

említett (Kozák 1998, 6). A restaurálás során fa karzatot alakítottak ki az újjáépített nyugati karéjban, és helyreállították az onnan a kupola és a tetőzet közötti térbe vezető lépcsőt (Erdei 1987, 211). A helyreállítást tervező építész nem nyilatkozott – fogódzók híján megalapozottan nem is nyilatkozhatott – arról, hogy az honnan indult a karzatszintre, egyáltalán a rotundából vagy az „előtérből”, illetve, hogy eredeti elemét képezte-e a körtemplomnak. Kozák vakmerőbb volt: szerinte a „torony” felső szintjéről nyílt átjárás a karzatra (Kozák 1998, 6). A magyarázata hemzseg a feltevésektől, hiszen mindennek régészetileg megragadható nyoma nincs. Ha valamikor létezett ez az építészeti helyzet, az – a fentiek nyomán – nem a körtemplom eredeti állapotában volt.

Kozák azonosította az eredeti járószintet, amely az 1975-ös alatt 110 cm-rel került elő (Kozák 1977b, 20. és 38), és azonos volt az egész templomtérben, azaz a keleti karéjban nem volt magasabb. A szint megtalálásában segítségére voltak a karéjok belsejében, az ablakfülkék között húzódó életfa-szerű faloszlopok indításai (Kozák 1977b, 20). A külső falkutatás során megtalálta az eredeti lábázat maradványait, amelyen felismerhetőek voltak az akkorra már elbontott faloszlopok csatlakozásai (uo.), amelyek kijelölték az eredeti külső járószintet. Megállapította, hogy azok eredetileg félkör alakúak voltak 15 cm-es átmérővel, és csak később alakították át trapéz profilúra. Úgy a belső, mint a külső faloszlopok a templom építésénél használt

téglából készültek, és a falazással együtt alakították ki őket (Kozák 1977b, 1), azaz eredeti elemei a rotundának. Ez nem érvényteleníti Dávid Katalin megállapítását a belső faloszlopok átalakítás miatti megtöréséről, csupán azt a feltételezését, hogy a rotunda másodlagosan köpenyfalazott. Az oszlopfők elsődlegessége vagy másodlagossága döntő tényező, hiszen a szakirodalom egy része ez alapján keltezte a körtemplomot a XIII. századra, ami irreleváns az épületre nézve, ha nem eredeti eleme. Mind Dávid (1974a, 42), mind Kozák (1977b, 1) közli a külső fal téglaméreteit, ám ezek meglepő módon lényegesen különbözőek. Az oszlopfők az újkori falmagassítás szintjén voltak 1975-ben.

Az ásatás őskori vakarókat és edénytöredékeket is felszínre hozott (Kozák 1977b, 25). Ez aligha kelthet meglepetést, hiszen Móra Ferenc már 1928-ban feltárt a település területén őskori temetkezéseket. Tanulságos tény, hogy Árpád-kori templomaink többségének közvetlen környezetéből régebbi korok emlékei kerültek elő, azaz olyan helyen emelték őket, amelyeket már korábban is használtak. Aligha gondolhatjuk, hogy e mögött kizárólag természetföldrajzi megfontolások húzódtak. A régi idők nálunk tisztábban látó és érzékelő embere még csalhatatlan biztonsággal találta meg a szent helyeket és települt a közelükbe. Korunk embere számára a szent hely, ha egyáltalán még értelmezhető a fogalom, legfeljebb épített teret jelent, s nem olyat, ami magában hordozza a szentséget.

Kozák falkutatásai tisztázták, hogy a körtemplom ablakai közül kizárólag az északi karéjban lévő pár eredeti (Kozák 1977b, 39), az összes többi kései (71. kép). Bár kiképzésük módosult, a helyzetük nem. Különböző felmérési rajzok egybevetésével megállapítottam, hogy a délkeleti karéj keleti ablakának fénye a téli napfordulós napkeltekor az északi és az északnyugati karéj közötti faloszlopra vetült. Ugyanoda esett a napéjegyenlőségi kelő Nap fénye is a keleti karéj ablakán keresztül, vagy a mára ismeretlen eredeti ablakkiképzéstől függően, az északnyugati karéj két ablaka közötti életfa-oszlopra. Az utóbbi fejezetére csak a látóhatáron lévő Nap fénye lehetett képes közvetlenül vetülni. A déli karéj keleti ablakán biztosan besütött a delelő Nap. Egy ebben az irányban – az észak-délben – az eredeti járószintre festett vagy vésett és beszkálázott vonal kitűnő naptárként szolgálhatott, hiszen az ablak felső záródása a Nap éves járásától függően álló délben máshová vetült az épület terében. A régészeti kutatás azt is tisztázta, hogy az itt lévő ablakpár külső kávéi eredetiek (Kozák 1977b, 9), tehát ezek is az eredeti fényvetülést tudják produkálni. Csak sajnálhatjuk, hogy az épületben zajló napjárást „kezelő” ablakok közül egyik sem az eredeti, sőt a nyugati karéj megsemmisült, így az épületben működő fényjárás már nem lehet azonos az építéskorival. Ugyanakkor közelítőleg ma is megfigyelhető lenne, ha tereptárgyak: közeli épületek és fák ezt nem akadályoznák.

Bár az 1970-es években végzett vizsgálatok fontos részletekre rávilágítottak,

számos lényeges kérdés megválaszolása nem sikerült, beleértve az épület megnyugtató keltezését és eredeti szerepének értelmezését. Az utóbbira érdemi kísérlet sem történt. Tisztázatlan maradt a rotunda eredeti lefedése. Dávid Katalin ugyanolyan kupoladobot tételezett föl a középtér fölött, mint amilyen a karcsai épületet fedte, és fedi ma is a gerényit (lásd köv. fejezet). Marosvári Attila szerint Kozák kutatásai megcáfolták, hogy a jelenlegi boltozatos lefedés másodlagos lenne (Marosvári 2000, 41), ám Kozák semelyik publikációjában vagy ásatási naplójában nem találtam erre vonatkozó egyértelmű kijelentést, ahogy a helyreállító építésznél sem, a művészettörténész ezzel ellentétes megfontolásai viszont nem veszítettek érvényükből. Szilágyi András is úgy tudja, hogy az eredeti lefedés kupoladobon nyugodott (Szilágyi 2009, 222). Megjegyzést érdemel az is, hogy a kupolaboltozat bordáit és fejezeteit kőből faragták (Kozák 1977b, 18), ami önmagában felveti másodlagosságuk lehetőségét, hiszen az épületben minden más téglából készült. Megnyugtató lenne egy hitelesítő falkutatás az érintett részen... A régész kutatásai nyomán kísérlet sem történt arra, hogy a művészettörténész által feltárt építészeti anomáliákat abból a nézőpontból értelmezzék, hogy a körtemplom egy fázisban készült és középterének lefedése is eredeti. Nyitva maradt a kérdés, hogy kivitelezési ügyetlenségek sorát látjuk, vagy olyan, aszimmetriákban bővelkedő, kifinomult tértagolást, amelyet nem tudunk értelmezni.

A közelmúltban Busics György és munkatársai kísérelték meg a királyi öl,

illetve a belőle származtatott láb egész számú többszöröseiben kifejezni az épület méreteit. Külső kerülete 3 egységnek adódott, ám továbbit – egy, az itt közölttől különböző alaprajz ismeretében – nem találtak (Busics 2009, 51). Számításaim szerint a Dávid-testvérek által felvett alaprajzról vett méretek alapján a délnyugati, északnyugati, délkeleti és keleti karéjok mélységére rendre 3, 4, 5 és 6 láb adódott, egyik esetében sem pontosan, hanem 2-4%-os hibával. Ennek mértéke nem elfogadhatatlan, de az egyezés sem meggyőző. A külső falosz-

lopok íven mért távolsága a körtemplom sugarához van közel, de sem egymással, sem a fél sugárral nem egyeznek pontosan, ha a rajzon pontosan van feltüntetve az elhelyezkedésük. E megfigyelések értékelését alább végzem el.

Az 1980-as évek elején lezajlott műemlékvédelmi helyreállítás végre levalasztotta a körtemplomot a később hozzáépített hajótól, visszaépítette az 1744-ben lebontott nyugati karéjt, a járószintet pedig közelítette az Árpád-korhoz (Erdei 1987, 208). Az eredeti főpárkány nem volt visszaállítható, mert az 1910-es átalakítás során azt eltávolították, és falmagasítás után (Kozák 1977b, 14) román korit utánzót építettek a helyére. A helyreállítás során ezt leszedték, és egyszerű, lépcsős kiülésű három téglasorral zárták a faltetőt (uő. 210). Helyreállították a külső és a belső faloszlopokat is, az előbbieket a visszaépített falszakaszokon csak jelezték (72. kép).

Meg kell még emlékeznünk a rotunda kifestésének valódi értékét jelentő középkori falképekről is. Ezek 1939-ben kerültek elő 15 m²-nyi felületen egy kisebb átalakítás alkalmából, igazolva Sztéhlo Ottó sejtését. Megtalálójuk Barth Ferenc építész volt, aki a restaurálásukkal is megpróbálkozott, de többet ártott, mint használt. A Műemlékek Országos Bizottságának szakértői XIV. századnak határozták meg e falképeket, és Nikássy Lajost bízták meg a helyreállítással.

72. KÉP. A kiszombori körtemplom északkeletről.
Bárdossy László felvétele.

73. KÉP. Középkori falfestmények a keleti karéjban. *Bárdossy László felvétele.*

A festőművész elődjénél nagyobb szakértelemmel látott e kényes munkához. Megállapította, hogy a baloldali, Veronika kendőjét ábrázoló freskó (73. kép) későbbi ráfestés: rosszabb vakolaton van, mint a többi, festékének anyaga és felvitelének technikája eltér a többi négy képtől (Nikássy 1941, 14). Észlelte azt is, hogy az ablaktól balra lévő első mezőben lévő női alak „szembeszökően elüt a többi szent ábrázolásától” (uo.), ám ennél tovább nem jutott az értelmezésben.

Ezt Kisterenyei Ervin tette meg, aki 1982-83-ban vizsgálta és restaurálta újból a freskókat. Megállapította, hogy a szóban forgó kép korábbi a fennmaradó háromnál, és secco technikával készült (Kisterenyei 1982, 315). Véleményének egyenes következménye, hogy ez a fal-

festmény a XIV. századnál korábbi is lehet. A festőművész hangsúlyozta, hogy „a leggondosabb vizsgálattal sem lehet ma már eldönteni”, hogy a nőszent milyen attribútumot tart a kezében (uó. 317), így Antiochiai Szent Margitként való azonosítása (Dávid 1974a, 50) nem áll biztos lábon. Nehezen érthető, hogy az első kifestési fázisban miért csupán ez a kép került volna föl a keleti karéj falára, hacsak nem azért, mert a védőszentet ábrázolja. A fennmaradó három, XIV. századból származó freskó azonosítása sem megoldott. Veronika kendője és „Szent Margit” között egy nőszent képmása látható, szintén glóriás két gyermekével. Kisterenyei hangsúlyozza, hogy ez az „egység” csak egy oszloppal, és nem a többi képnél látható tagoló szalagmintá-

zattal különül el „Szent Margittól”, sőt a második kifestés alkotója az utóbbi fölötti „lóhere ívű fülkét is tovább folytatta” a három alak fölött, azaz bevonta egy új kompozícióba (Kisterenyei 1982, 316).

Az ablaktól közvetlenül jobbra lévő falfestmény (74. kép) meglehetősen sérült, különösen nehézé téve az azonosítást, bár többen is Mettercia (Szent Anna harmadmagával) ábrázolást vélnek itt látni. A jobb szélső falkép jó állapotban megmaradt: ülő férfiszentet ábrázol, bal kezében íróvesszővel, előtte nyitott könyv. Az attribútumok Máté evangélistát valószínűsítik, bár más is szóba jöhet. A képen Nikássy még „gót minuszkulákkal írt, fentről lefelé haladó szöveget” látott (Kisterenyei 1982, 310; Nikássy 1941, 14), ami bizonyára azonosította az alakot, ám az sajnos elenyészett: már Dávid Katalin sem találta meg 1974-ben. A keleti

karéjon kívül a körtemplomban máshol nem volt középkori kifestés (uő. 320).

Kisterenyei Ervin a restaurálás során tett, a fentebb részben említett eredményeket is figyelembe vevő új értelmezésre hívta föl a szakma figyelmét, ám mindhiába. A falképek azonosításának ellentmondó, fantáziadús szakirodalmát Marosvári Attila tekintette át (Marosvári 2000, 49–56).

A kiszombori és a többi hatkaréjos rotunda építési idejével két fejezettel később foglalkozom. A kitűnő akusztikájú épület a helyi honismereti kör odaadó tagjainak védőszárnyai alatt, rendezett környezetben várja e különleges elrendezésű szakrális tér iránt érdeklődőket, az elcsendesedni és feltöltődni vágyókat.

74. KÉP. Középkori falfestmények a keleti karéjban.
Bárdossy László felvétele.

HÁROM MÁSIK HATKARÉJOS ROTUNDA

GERÉNY

A karcsai és a kiszombori hatkaréjos rotundákon kívül még egy áll a Kárpát-medencében: a kárpátaljai Gerényben (Горяни), Ungvár közelében (75. kép). Régészeti kutatására mind a mai napig nem került sor: az I. világháború előtt elmaradt, pedig Ung megyei alispánjai többször is sürgették, Trianon után pedig a szovjet, majd az Unió felbomlása után az ukrán műemlékvédelmi hatóságoknak nézőpontjukból félreeső volta miatt nem keltette föl az érdeklődését. Mindössze kifestésének akvarellmásolatokon történő megörökítésére került sor Huszka József keze által 1900-ban (76. és 77. kép), illetve kisebb helyreállítási munkálatokra 1894-ben, 1912-ben és 1990-ben. Két társához hasonlóan a gerényi épület is átalakításon ment keresztül: nyugati karéját a XIV. században lebontották és hosszházat illesztettek hozzá. Ugyanakkor kupoladobja az eredetit formázó állapotban lehet, ami a karcsai hasonló lezárás elvi rekonstrukcióját segíti.

A 8,5 méter külső átmérőjű épület belsejét alul vastag, a meglévő kifestést hordozó vakolatréteg borítja, ami elfedi a finomabb építészeti elemeket. A karéjok ablaka közül csak a keleti tűnik eredetinek, a déliek bizonyosan átalakítottak. A

75. KÉP. A gerényi hatkaréjos
körtemplom keletről.
Thaler Tamás felvétele,
commons.wikimedia.org

kupoladobon lévő nyílások viszont szintén lehetnek eredetiek. A középteret szabálytalan kolostorboltozat fedi (Marosi 1973, 296; Szakács 2013, 57). A szintén vastagon bevakolt külső egyetlen dísz a kupoladob párkányát képező téglafρίζ.

Ez jelenleg új téglából áll, és nyilvánvalóan az 1912-es restauráláskor készült. Újonnan elkészítendő beavatkozásként jelölik az akkori tervek is. Kérdés, mennyire lehet hitelesnek tekinteni magát a formát. Wladimir Zaloziecky is észre-

76. KÉP. Huszka József 1900-ban készült akvarellmásolata a gerényi körtemplom kifestéséről, alap- és metszetrajz, a főpárkány mintázata. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, FM217.

77. KÉP. Huszka József 1900-ban készült akvarellmásolata a gerényi körtemplom kifestéséről: az Angyali Üdvözlés. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, FM219.

vételezte, hogy a motívum új keletű, de lehetségesnek tartotta, hogy az eredeti állapotot adja vissza (Szakács 2013, 55). Egyet kell értenünk Szakács Béla Zsolttal: „a mindmáig hiányzó műemléki kutatások nélkül a legelemibb kérdések sem dönthetők el” a rotundával kapcsolatban (uő). Gerény egyháza a 1334-35-ös évek pápai tizedjegyzékben szerepel (Ortvay 1891, 1:186), tehát akkor már plébánia-ként működött.

A körtemplom festménydíszének domináns része XIV. századi munka, Marosi Ernő szerint az 1360-70-es évekből (Marosi 302). Az északkeleti karéjban fennmaradt egy ennél korábbi kifestés töredéke, amelyet restaurátora, Lángi

József a lónyai református templomban lévő alakokkal való nagy hasonlóság alapján a XIV. század elejére keltez (Lángi 2013, 63). A hajó keleti falának freskói a XV. század második feléből származnak (Marosi 1973, 303). A művészettörténész szerint a körtemplom keleti és nyugati részét a kifestés markánsan elkülöníti. Az előbbi részben „ciklikus és a félkupolákban hieratikus ábrázolásokat találunk, a nyugati félben egyes kultuszképek sorakoznak. [...] A körtemplom tere [...] centralitása tehát megbomlott:

78. KÉP. A gerényi hatkaréjos körtemplom belső tere. Jól látszik a karéjok pillérfalainak levésése.

Thaler Tamás felvétele, commons.wikimedia.org

hosszában »szentélyre« és »hajóra« osztották, legalábbis virtuálisan, ikonográfiai tekintetben» (Marosi 1973, 300).¹⁷ Marosi azt mondja ki, hogy a megosztást a kifestéssel hozták létre, mert korábban az nem létezett, a belteret „a szó szoros értelmében vett centrális téralkotás jellemezte” (uo.). Ennek meglátásom szerint egyenes következménye, hogy korábban a hosszázás templomokban végzettekől eltérő szertartásokat (is) végeztek benne, miként a többi hatkaréjos rotundában. Ahogy Karcsán és Kiszomborban, Gerényben szintén visszavésték a karéjok pillérfalait (78. kép), mert a meglévő tér már szűk és „értelmezhetetlen” volt az újabb használói számára.

Így – folytatja Marosi –, a templomtér konvencionálisabb felosztása jött létre: megkülönböztetődött a szentély és a gyülekezeti tér. „Hogy ez a folyamat törvényszerű (volt), azt Karcsa és Kiszombor átalakítása is jelzi” (uo. 301). Az akadémikus utóbbi megállapítása vitán felül áll: a XIII-XIV. század nagy erővel számolja föl a centrális szakrális tereket és, ha nem a megsemmisítés mellett dönt, alakítja át különböző módszerekkel hosszázassá.

17 Marosi szavait érthetőbbé téve: a keleti részben Krisztus életéből vett jelenetek vannak megfestve (ezek a „ciklikus” ábrázolások), illetve egy Madonna és egy Maiestas Domini-kép (ezek a „hieratikusok”). A legalább három különböző korú kifestést Lángi József restaurátorművész tárgyalja részletesen (Lángi 2013, 61).

KOLOZSMONOSTOR

A hatkaréjos rotundák keletkezési idejéről és funkcionalitásáról szóló régészeti és művészettörténeti polémiák vizébe erdélyi régészek dobtak követ, amikor az 1970-es évek elején hatkaréjos körtemplom alapjait ásták ki a ma Kolozsvár közigazgatási területéhez tartozó hajdani Kolozsmonostoron (Iambor-Matei 1979). Ezzel az Európában egyedülálló épülettípus olyan példánya került elő, amelyik nem a Tisza közelében, hanem attól 300 km-re keletre állt, ráadásul kőből készült, szemben téglából emelt alföldi rokonaival. Bár a legkeletebbre álló tagja ennek a körnek, a kaukázusi, illetve bizánci – kapcsolatok irányába tapogatózó kutatásra csapást látszott mérni, hogy egy hajdani bencés monostor területéről került elő.

A feltárásról szóló román nyelvű publikációt először Dékány Tibor dolgozta föl, és tájékoztatta az eredményekről a magyar érdeklődőket. Teljes joggal kritikus hangot ütött meg úgy a feltárások ellentmondásos értékelésével kapcsolatban, mint az épületsoport korábbi, fölöttébb spekulatív keltezési kísérleteivel szemben (Dékány 1983, 194). Azt már én teszem hozzá, hogy a vélelmezett építési idők tekintetében fennálló több mint 200 éves szórás nyilvánvalóvá teszi, hogy a datálások egy része megalapozatlan, elemi dolgokat figyelmen kívül hagyó vagy tendenciózus.

Az ásatással kapcsolatos kritikus hangok azután sem szűntek meg (Lupescu 2005; Gáll 2013), hogy az ásatók több

velét, valamint pápai kiváltságlevelét: az egyházfő nemes egyszerűséggel erővel elvette és elégette az utóbbit, illetve eláztatta az előbbieket (Sörös 1912, 69), bizonyára Isten nagyobb dicsőségére, s egyúttal a birtokvitákban a monostor pozíciójának gyengítése érdekében. A szerzetesi közösség pótolta a veszteséget: Ottó apát (1360-1383) hamisított adománylevelet készíttetett (CD IV/3, 106-108), amelyből azonban már nem állapítható meg, hogy mely birtoktestek voltak eredeti adományok és melyek később szerettek, mert az utóbbiakat is korábbi adománynak igyekezett feltüntetni. Így az alapítás dátuma is bizonytalan, miként az alapító személye is. A hamisított adománylevel I. Bélát nevezi meg alapítóként (bár László király neve is kétszer előbukkan benne), Károly Róbert egy 1341-es oklevele viszont Szent Lászlót (CD VIII/4, 508; Sörös 1912, 72). Természetesen lehetséges, hogy az alapítás kezdeményezője Béla király volt, míg az épületek elkészülte után, a szerzetesi közösség működéséhez szükséges adományok tevője vagy kiegészítője viszont fia, László.

A királyi birtokban lévő sánctváron belül nem királyi alapítás kevéssé valószínű. Mivel királyaink Könyves Kálmántól kezdve már nemigen alapítottak Benedek-rendi monostort, így a XI. század második felére tehetjük az alapítás idejét. Első említése 1214-ből való (Lupescu 2005, 27). A monostor kiemelkedő hiteleshelyi tevékenységet folytatott a XIII. századtól.

Az apátság első, Szűz Máriának szentelt egyháza a jelenlegi, XIX. század-

„Miután a Kálmán kori első esztergomi zsinat (Závodszy 1904, 203) 1100 táján igyekezett jelentősen megnyirbálni a bencés apátok önállóságát és fölöttük megerősíteni a megyepüspöki joghatóságot, a püspök és az apátok között az idők során számos pereskedés támadt, ami nem egyszer okot szolgáltatott a nem létező alapítólevel megszerkesztésére vagy a már meglévő módosítására” (Szovák 2001, 44).

ban emelt templom alatt rejtőzik, a *quadruma* sem lokalizálható (Lupescu 2005, 33). A rotunda alapozásából másodlagos helyről színvonalas kőfaragvány került elő. Nem csak a rotunda építési ideje ismeretlen, hanem az is, hogy meddig állt fenn: az ásatók nem nyilatkoztak a vízszabontott falán feltárt M39-es számú sír koráról. Azt viszont tisztázták a kutatók, hogy valamikor a karéjok szűkítésével megerősítették a falait (uo.).

Petre Iambor, s nyomában Benkő Elek és Lupescu is feltette a kérdést, hogy „miként élhetett együtt a 11. század végétől számított másfél évszázadig az ispáni (=vármegyei közigazgatási) központtal sánctvár belsejét épületeivel és egyre kiterjedtebb temetőjével csaknem teljesen kitöltő egyházi intézmény?”, bár a kutatók többségének ez az ellentmondás fel sem tűnt. Azt viszont Dékány Tiboron kívül senki sem kérdezte meg, hogy milyen szerep betöltésére épült a hatkaréjos körtemplom, amely nem eleme a bencés építészetnek. Az alapozásából előkerült kőfaragvány Lupescu szerint a XIII. szá-

zad elejére helyezi az épület keletkezési idejét (Lupescu 2005, 33), ám nem tér ki rá, hogy milyen célra emelték volna egy bencés monostorban az alapítás után másfél évszázaddal, hogy aztán nem sokkal később átalakítsák, megerősítsék.

A művészettörténész-történész kor-meghatározása a fentebb említett, másodlagosan befalazott, két kígyó közt emberfejet ábrázoló faragványon (fényképe: Dékány 1983, 198) és egy bimbós oszlopfő töredékén alapul, melyek korántsem biztos, hogy XIII. századi alkotások. Dékány Tibor és Kabay Béla szerint az emberfő román kor előtti, azaz „pogány” alkotás (uó. 194; Kabay 1981, 95). A lelet-körülmények támogatják a véleményüket, hiszen a jelek szerint leselejtezték, aminek „pogány” mivolta lehetett az oka. Emlékeztetnék a jó állapotban megtalált, aranyozott (!) ludasi keresztre (Balanyi 1975, 125; Németh 2013, 20), amit szintén leselejtezték, és otthagytak egy lebontott templomban. „Az ok magában a tárgyban, ill. a tárgyon felsorolt motívumokban keresendő, ezek jelképrendszere lehetett az egyetlen indok, ami miatt ezt a tárgyat hagyták veszni a templombontás értelmi szerzői, míg minden elhordhatót elhordtak az utolsó szögig” (Kátay 1973, 3), nevezetesen „A keresztben a főalak Krisztus [...] nem töviskoronát, hanem öt tollból kialakított koronát visel. [...] A Corpus nem a szenvedő Krisztust, hanem Krisztust, mint királyt ábrázolja. [...] A mellkason a lándzsával való átdöfés helye nincs jelölve. A lábfejen sem látható a keresztfához szegelés, szegfejek, vagy azok nyomai” (Balanyi 1975, 128).

Az alkotás keresztény volta kétségtelen, de annak egy ősbibb vonulata némi pogány [értsd nem római keresztény] „beütéssel” is egyértelmű (Kátay 1973, 46; Németh 2013, 21). Dékány és Kabay kor-meghatározása a faragványról jóval korábbi készülési időt enged a körtemplomnak, ami lehetővé teszi, hogy abba a korba kerüljön, amikor centrális templomokat a hosszházásokkal összemérhető számban emeltek a Kárpát-medencében (Gyurkó 2006, 27; Németh 2013, 16). Megállapíthatjuk, hogy a több éven át folyó kolozsmonostori ásatások nem tisztázták a rotunda korát, és több kérdést vetettek föl, mint amit megválasztak.

CSANÁD

Csanád váráról Luigi Ferdinando Marsigli készített rajzot 1697-ben, amit a bolognai Bibliotheca Universitariában őriznek. Ezen egy hatkaréjos körtemplom alaprajza ismerhető fel az erődítmény északkeleti sarkában (Dávid 1974, 17. kép.). Ezt Buzás Gergely helyezte el a település jelenlegi térképén (Buzás-Kovács). A várban, illetve a településen zajlott drasztikus átalakítások következtében a körtemplom kutathatatlan helyre került, így hajdani létezésén kívül vajmi keveset tudunk róla.

79. KÉP. Az almádi hatkaréjos körtemplom romjai délről. A szerző felvétele.

AZ ALMÁDI MONOSTOR TEMPLOMAI

A hatkaréjos körtemplomok száma néhány évvel ezelőtt ismét gyarapodott. Monostorapáti határában, a hajdani almádi monostor területén folytatott ásások során kváderkövekből épült hatkaréjos rotunda maradványaira bukkantak 2014-ben (79. kép), amelyet további ásási szezónok során két hosszházas temp-

lom feltárása követett (Buzás 2018, 10). A kutatás még befejezetlen, az ásató régész eddig népszerű kiadványokban jelentett meg közleményeket annak állásáról (27. ábra).

Buzás Gergely szerint először egy háromhajós, háromapszisos bazilika készült el, melynek még csak a déli ol-

dalhajója ismert, s melynek apszisához kisméretű, egyhajós kápolna épült. Az utóbbiban két előkelőt temettek el gondosan kivitelezett sírokban (uő. 11). A kápolnához észak felől csatlakozik a körtemplom, a falaik érintkeznek. „Ugyan a két épület [ti. a kápolna és a rotunda] szerkezetiileg összeépült (80. kép), ám a templom szentélyéből nem volt közvetlen bejárás a körtemplomba” (Buzás 2014). Természetesen értelmetlen lenne a kápolna szentélye és a körtemplom között átjárást várni, hiszen az utóbbi nem az előbbi sekrestyéjének készült.

„A kívül-belül kváderborítású, belül hatkaréjos körkápolna felmenő falai több mint egy méter magasságban állnak, a kis területeken fennmaradt belső vakolaton kifestésnyomok is láthatók, s fennmaradt

a padlót borító kő járólapok egy része is.” (Buzás 2015). Az ásató régész eddigi közleményeiben elmulasztotta megemlíteni, hogy építészetiileg mennyire gondosan és igényesen kivitelezett a rotunda. Szögrevágott vörös tufa kváderkövek borítják kívül is, belül is a falakat, tehát követik a karéjok görbületét, nagyon gondosan faragottak (81. kép). A feltűnően vastag járósínt is vörös tufából készült. A karéjokban egy kőszorral magasabb szint is található, azaz nem ülőfülkékként funkcionáltak, mert ahhoz túl kicsi a szintkülönbség (82. kép). A délkeleti és az északnyugati fülke hátfala egy ívszakaszon közép felé beugrik (83. kép). Ez is igen gondos munka. Jól látható, hogy a keleti és a nyugati karéj két ív végén hajdan oszlopok álltak, bár már csak a helyük van

27. ÁBRA. Az almádi monasterium épületeinek periodizált alaprajza. Buzás 2018, 11. o. nyomán.

80. KÉP. A körtemplom és a kápolna falcsatlakozása. *Váry István felvétele.*

meg. A bejárat a nyugati oldalon nyílt, a feltételezett bazilika felől. A körtemplom építészeti lényegesen színvonalasabb munka, mint a „bazilika” és a kápolna, az utóbbiak másfajta kőből készültek.

Kutatótársammal, Mészáros József építésmérnökkel fölvevük a körtemplom legfontosabb méreteit. A külső sugarat 3,75 m-nek, a belsőt 2,8 m-nek, a falvastagságot 92-95 cm-nek mértük (28. ábra). Átszámítottam ezeket a metrikus értékeket királyi ölre, ám tört számok jöttek ki: 1,2, 0,9, 0,3. Áttérve viszont az öl tizedére, a lábra egész számok adód-

tak: 12, 9 és 3,¹⁸ ezek aránya 4:3:1. Ezek az értékek felkínálják azt a lehetőséget, hogy a belmagasság 15 láb volt, tehát az épület legfontosabb méretei pythagorasi számhármast (5:4:3) képeznek, ám ez nem igazolható, legfeljebb az alaprajz tervezőjének gondolkodásmódjából következtethető ki. A 15 láb 4,7 m-nek felel meg, ami ésszerű érték a rotunda magasságának.

A karcsai körtemplom átmérője 7,8 m, azaz 30 cm-rel, egy lábbal nagyobb

¹⁸ Az egyezés pontosabb, ha a szakirodalomban elfogadott lábértékkel (31,3 cm) számolunk, nem a Busics és munkatársai által korrigálttal.

az almádinál, amennyiben szintén királyi lábban méretezeten készült. Busics György egy 1965-ös felmérési rajzról leolvasott értékei alapján a külső és a belső átmérő aránya itt is 4:3 (Busics 2019, 50). Viszont Karcsán „a kiserkesztés nem lehet teljesen pontos, mert az elbontott résznek még az alapozását is elhordták, [...] és a karéjok sem teljesen egyformák” (Erdei 1987, 207), tehát nagyobb bizonytalansággal kell számolnunk.

Az almádi körtemplom ideális alaprajzán további érdekességeket is megfigyelhetünk. Ha bármelyik két átellenes karéjhoz az ábrán látható módon közös érintőt húzunk, akkor az érintője lesz annak a két körnek is, amelyek a két azonos

oldali karéj ívének kiegészítése nyomán állnak elő. Ehhez nagyon pontosan meghatározott karéjméretekre, illetve -elhelyezésre van szükség. A karéjok átmérője 170 cm. Ha az alaprajzon kiegészítjük az általuk adott köríveket, akkor rajzolni tudunk egy kört az épület középpontja körül, amely érinti a hat kisebbet (29. ábra). Ennek átmérője 223 cm. A nagy, illetve a kisebb körök átmérőjének aránya másfél százalék pontossággal 4:3, tehát ez az arány már másodszer jelenik meg a körtemplom tervében. Az Árpád-korban szándékosan nem készült teljesen sza-

81. KÉP. Az almádi hatkaréjos körtemplom romjai északról. A szerző felvétele.

82. KÉP. A körtemplom eredeti járósíntjének és az egy fokkal magasabb szint maradványai a délkeleti karéjban.
A szerző felvétele.

bályos templomépület, sem kerek, sem hosszázás, így a különböző méretekben néhány centiméter ingadozás van, függően attól, hogy azt hol veszik föl.

Minden szabályos kiosztású hatkaréjos körtemplom esetében igaz, hogy ha összekötjük az egyik karéj középpontját a szomszédjával és a szemben levőével, akkor olyan 30-60 fokos derékszögű háromszöget kapunk, ahol az oldalak hosszának aránya $1:\sqrt{3}:2$. Ám az, a fentebb említett érintőhöz hasonlóan, már az almádi alaprajz különlegessége, hogy a hosszabb befogó az ábráról leolvashatóan a karéjok átmérőjének kétszerese. Megte-

hetjük azt is, hogy a karéjok átmérőjét és a karéjokat belülről érintő kör átmérőjét egy derékszögű háromszög befogóinak tekintjük. Ekkor Pythagoras-tétele alapján az átfogóra 281 cm adódik, amely a körtemplom belső sugarával egyenlő, s ami az almádi kiserkesztés egy újabb egyedi tulajdonsága. Ezt az összefüggést úgy láttathatjuk az alaprajzon, hogy az egyik karéj kiegészített körét a belső érintő körrel vett érintkezési pontjánál mérőlegesre forgatjuk az alapsíkra. Ekkor mindkét körnek az érintkezésihez képest átellenes pontjait összekötve megkapjuk az átfogót. Ha ezt az „építményt” eltoljuk

az alapsíkon a belső érintő kör sugarának megfelelő távolsággal a karéj eredeti középpontja felé, és az átfogót leforgatjuk az alapsíkba, akkor az éppen a karéjnak a középponttól legtávolabbi falára fog esni. Komoly geometriai tudást igényel, hogy a fent felsorolt összes arány és érték harmonikusan tudjon kapcsolódni a többihez: a rendkívül alapos tervezettség lenyűgöző. A körök játékára épülő ideális alaprajz tökéletes, szemet gyönyörködtető, teljes rendezettséget sugárzó. Minden tiszteletünk a tervezőé, a *sapiens architectusé!* A rotunda kifinomult tervezése és a mind építőanyagában, mind kivitelezésben nagyon színvonalas megvalósítása igényes és tehetős megrendelőre utal, akinek telt egy kétségtelenül európai rangú építész és annak építőműhelyének foglalkoztatására.

A monostor korai történetéről több forrás is szól. Az alapításról egy 1121-es oklevél 1420-as átírata maradt fenn. Ebből megtudjuk, hogy atyja, Bánd megbízásából Atyusz nembeli Ogiuz (Atyusz) *monasteriumot* alapított 1117-ben, részben abból a vagyomból, amit apja erre a célra rá hagyott megőrzésre, részben a sajátjából. A dokumentum kitér arra, hogy Atyusz mostohaanyja, Bánd második felesége, Genuru (Gyönyörű) asszony is tett adományt. A felszentelésre 1121-ben került sor, Nána veszprémi püspök végezte, és II. István király megbízásából ő készítette az okiratot (latin eredeti: Szentpétery 1927, 362–365; fordítása: PPlant 559–561).

Az átírt alapítólevélben a megadományozott, Szűz Mária és Mindenszen-

tek tiszteletére szentelt egyház következetesen *monasterium*ként szerepel, viszont nincs benne szó sem apátról, sem szerzetesekről, sem rendi hovatartozásról. A dokumentumot közlő Szentpétery Imre szerint abból, hogy egy későbbi, „1164-i oklevélben tett adomány a Szűz Mária egyházának szolt”, az alapítólevél ismeretének hiányában „arra lehetett

„Ha az alapító gyermektelen volt, királyi engedélyt kellett szereznie ahhoz, hogy a nemzeti szolidaritás és öröklés elveit megkerülhesse. Az »utódok vigaszától« megfosztott alapítók esetében ez az alapítólevelek lényeges része [...] A királyi engedély legfontosabb feladata ezek szerint az volt, hogy megvédje az alapítót és alapítványát a rokonsággal szemben” (Fügedi 1991, 43). Az almádi alapítólevél is részben azért keletkezett, hogy Atyusz megkerülhesse a nemzeti öröklés elveit. Másként megfogalmazva: azok megkerülése eltérés a megszokott rendtől, ezért kellett okiratba foglalni, s ezért tudunk róla. Ha az utód nélkül elhunyt Atyusz után a testvérei örökölnék, akkor nem maradt volna fent erről okirat, mert minden a szokásos rendet követte volna. Iratok ebben az időben akkor keletkeztek, ha valami nem a megszokott mederben zajlott.

Almádon három templom állt, egyikük 1121-es felszenteléséről szól a főntebb idézett okirat. A másik kettőt is nyilvánvalóan az illetékes megyéspüspök, a veszprémi szentelte föl a maga idejében, ám e két esemény a „szokásos ügymenet” keretében történt, és nem maradt róluk feljegyzés.

83. KÉP. A körtemplom délkeleti karéja. Jól látszik a hátfal beugrása egy ívszakaszon. A szerző felvétele.

következtetni, hogy az Atyusz nemzetség tagjai ezt az egyházat csak 1164 után emelték bencés apátsággá s nemzetségi és kegyúri monostorrá” (Szentpétery 1927, 361; vö. Jakubovich 159). Bár a diplomatikaprofesszor megbízhatónak tartja az iratot, kifogásként felveti, hogy emleget egy korábbi oklevelet (*in privilegio primo*), amely az egyház felszentelése előtt készült volna. Meglátása szerint „a XII. század közepe előtti időkből való okleveleink csekély száma mutatja, hogy az okleveleket akkoriban nem igen sűrűn

osztogatták, és a jogbiztosítás szempontjából akkor még nem nagy jelentőségű oklevelek kiállítása szinte kivételes volt. Magában véve különösen hangzik, hogy az almádi egyház egymásután, aránylag rövid időn belül két oklevelet is kapott alapítójától. [...] Feltűnő, hogy sem maga a veszprémi egyháznál letett eredeti, sem annak egyéb említése vagy átírata az 1420-in kívül nem maradt, míg az 1164-i oklevél eredetije ma is ott van a veszprémi káptalan levéltárában” (Szentpétery 1927, 368–369).

A nagy tekintélyű diplomatikus tökéletesen érzékelt a neuralgikus pontokat, ám mintha egy kényelmesebb értelmezés mellett döntött volna, amikor elfogadta, hogy 1121-ben monostorszentelés történt. Meglátásom szerint a kutatás helyesen vélelmezte az alapítólevél előkerülése előtt, hogy a Szűz Mária-egyház körül tömörülő egyházi személyek nem bencés monasztikus közösségként működtek, hanem később váltak azzá (Jakubovich 159). Az almádi „monostort” 1164-ben *ecclesiaként* említi megadományozójuk, Atyusz nembeli Miske fia István (uó. 156), az 1121-es alapító unokaöccse. Mindezek fényében fölmerül, hogy az 1420-as átiratban szereplő *monasterium* szó már értelmezés, az átíró pontosítási kísérlete, hogy egyértelműsítse: rendházzról szolt az alapítás. Ha ez így volt, akkor utólagosan érdekeket szolgált ki. A feltűnően bőkezű megadományozás inkább arra mutat, hogy nemzetségi és kegyúri templomot alapítottak. Az adományok köre kiterjedt különféle papi öltözetekre és misézéshez szükséges eszközökre is. Mindkét körhöz több aranyozott vagy ezüstözött darab is tartozik (Szentpétery 1927, 364; PPlant 561), ami ismét csak inkább papi (kanonoki), semmint a világtól elvonuló szerzetesi kör számára tűnik megfelelőnek. Az Árpád-kor első felében a *monasterium* megnevezést székeskáptalanokra is használták (Koszta 2007, 10; Thoroczky 2012, 411). E kitértített értelmében helytálló lehet Almád esetében: kanonokok működhetek az alapítvány javára. Éppen az almádi *monasterium* alapítását közvetlenül megelőző időszak az, amikor ki-

rályaink tudatosan támogatták a székeskáptalanokat (Koszta 2007, 19), s ez Bánd és Atyusz figyelmét sem kerülhette el.

Az átírt alapítólevél eddigi értékelői nem észrevételezték, hogy Atyusz a *monasterium* alárendeltségébe helyezte Weresthow (Vöröstó) Kozma és Damján védőszentsége alatt álló templomát (Szentpétery 1927, 362; PPlant 560), ami egyházkormányzati kérdéseket vet föl. Vöröstó plébániaként szerepel az 1330-as évek pápai tizedjegyzékében (Ortvay 1891, 1:292). Meglátásom szerint kánonjogi képtelenség a XII. században, hogy egy apátság legyen az előjárója egy világi közösséget szolgáló templomnak, hiszen akkor a szerzetesek dolga a világtól való elvonulás, szemlélődő életvitel volt, monostorok (ritka kivétellel) nem rendelkeztek plébániai jogokkal. Világi közösséget szolgáló templom viszont filiaként (leányegyházként) minden további nélkül alárendelhető volt egy nemzetségi templomnak. Ugyanakkor következetesnek kell maradnom: az 1330-as évekbeli plébániai rangból nem következik, hogy a vöröstói egyház 1121-ben is az volt. Ám Atyusz milyen jogon rendelte az almádi *monasterium* alá? Vagy mindkettő monostor volt, amit Vöröstóról eddig nem tudtunk, vagy – s számomra ez tűnik valószínűbbnek – mindkettő világi közösség temploma volt: Atyusz mint mindkettő kegyura rendelte Vöröstót az új alapítványa alá, ami nem monostor volt, hanem „csak” nemzetségi templom. „Vegyes” változatként az jöhet számításba, hogy Almád székeskáptalan volt, Vöröstó pedig világi közösség temp-

Kételyekkel élt Hervay Ferenc Levente is. „Szembe kell néznünk egy fontos kérdéssel. Lehetőség, hogy a tatárjárás előestéjén fennálló mintegy 60 bencés, 30 apátos, de rendi hovartartozás nélkül említett és 50 csupán csak monostornak nevezett helyen mindenütt szerzetesek laktak? 140 monostoros hely a 13. század közepén, a ciszterci, premontrai, ágostonos és lovagrendi monostorokat nem is számítva, mindenképpen sajátos magyarországi jelenség, amihez hasonlót a latin Európa országaiban sehol sem találunk. Biztosnak kell vennünk, hogy Magyarországon gyakran monostornak nevezték a jelentősebb, kőből, téglából épült, háromhajós és többnyire toronypáros templomokat is. Találunk is több példát, hogy székesegyházat, prépostságot monostornak írnak.

Azt a kérdést is meg kell kockáztatnunk, hogy vajon minden „apátos” monostor feltétlenül valamelyik rendhez tartozott-e. Mi tett egy szerzetesházat bencéssé? Az, hogy legalább fő vonásaiban követték Szent Benedek reguláját. [...] Volt-e minden monostorban Regula? Sajnos napjainkra egy sem maradt belőlük. Nem lehettek olyan kisebb közösségek, amelyek egy-két szerzetesi szokást megtartottak, és ezzel szerzetesnek gondolták magukat? Vagy egy monostornak nevezett templom papja, nem nevezhette magát önkényesen apátnak?” (Hervay 2001a, 466).

Meglepő módon azonban a tudós ciszterci szerzetes nem következetes saját álláspontjához. Ugyanabban a kötetben, ahonnan a fenti idézet származik, számba veszi a középkori bencés monostorokat, sorukat Almáddal kezdve. „Több oklevél igazolja, hogy a bencések voltak. Apátja 1342-ben részt vett a visegrádi, 1366-ban a mogyoródi káptalanon” (Hervay 2001b, 477). Abból, hogy a XIV. század közepén, Almádon Szent Benedek-i regulát követő monostor működött, nem következik, hogy az Atyuszok annak alapították több mint kétszáz évvel korábban. Tény, hogy gazdagon ellátták templomi felszereléssel, de ebből rendi hovartartozásra, sőt eredeti rendi működtetésre nem lehet következtetni.

loma. Arról, hogy Almád apátságként működött, 1227-ből van először biztos adatunk, amikor az Atyusz nembeli Sol ispán végrendeletének tanúi között szerepel Benedek almádi apát és Chabas dékán (CD III/1, 326; Sörös 1912, 314). A dékáni rang megléte viszont arra utal, hogy több, mint tíz szerzetes működött a rendházban (Hangodi 2012, 10). Az egész kérdéskört tovább színezi, hogy a Kozma és Damján-patrocínium a bizánci kereszténység területén volt kedvelt: az

orvosszentek tisztelete keletről indult el, és jelentkezése ott általános, ahol a keleti egyház már gyökeret vert (Dávid 1976, 163; Mesterházy 1968, 157).

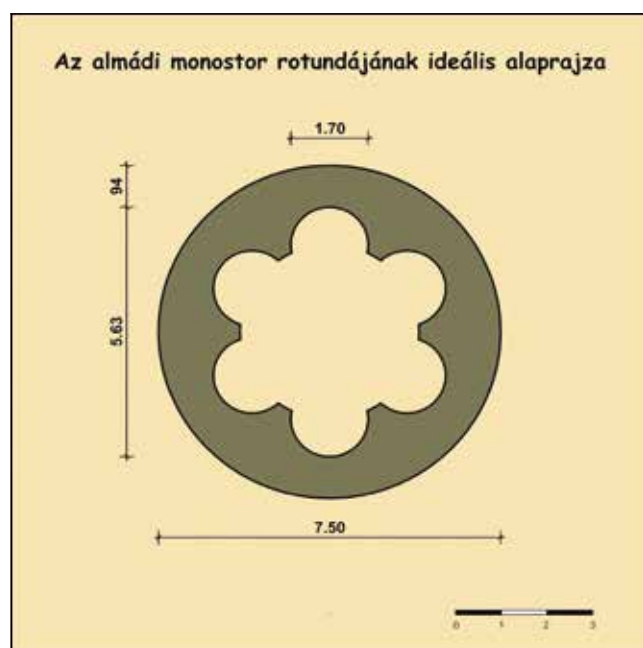
Almád éppen a veszprémi egyházmegye azon szűkebb térségében áll, ahol száznegyven évvel az 1121-es templomszentelés után még mindig rendszövetségbe nem tömörült remeteközösségek (Badacsony, Révfülöp, Salföld, Sáska) működtek (Gyöngyössy 1998, 37; azonosításuk: Solymosi 2005, 13; Németh

2015, 276), amelyekben a majdani pálos rend legkorábbi remeteségeit ismerhetjük föl (Solymosi 2005, 22; Németh 2015, 276). Egyiküknek, a salföldinek éppen a fent említett Sol (Sal) ispán adományozott szőlőbirtokot 1221-ben (CD III/1, 325; Solymosi 2005, 20), tehát a nemzetség még száz évvel a nemzetségi és kegyúri templom létrehozása és a körülötte tevékenykedő szerzetesi/papi közösség bőkezű ellátása után is adományt tett egy másik, szintén nem rendszövetséghez tartozó monasztikus csoportnak. Ebben a szellemi közegben és földrajzi környezetben megalapozatlan annak a feltételezése, hogy 1121-ben *bencés* nemzetségi monostor megalapítására került volna sor Almádon. Buzás Gergely az almádi hosszházas templomok legközelebbi

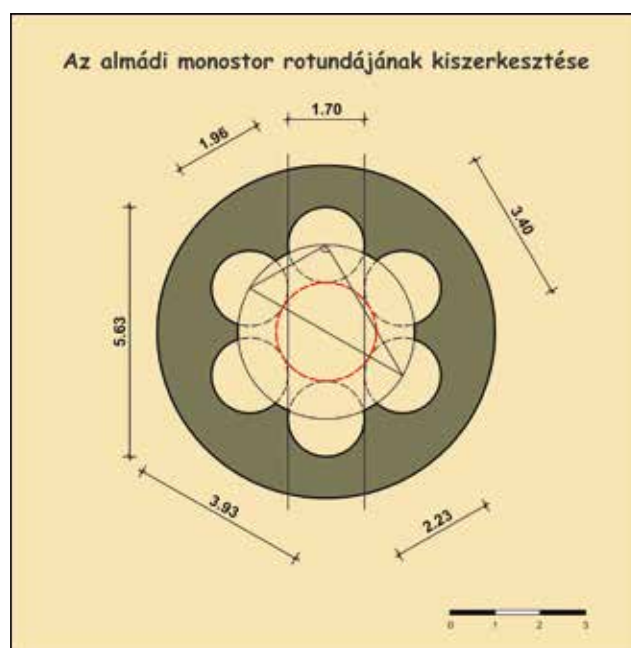
ismert analógiáit Ellésmonostoron véli megtalálni (Buzás 2018, 11). Tóth Sándor régész szerint „Olyan helyek esetében, mint [...] Ellésmonostor, legfeljebb jámbor feltételezés gyanánt lehet bencés jelenlétre gondolni” (Tóth S. 2001, 230), tovább erősítve, hogy az alapítás idején ezt Almád esetében sem vélelmezhetjük.

Lényeges kérdés, hogy Nána püspök melyik templomot szentelte föl 1121-ben az ásatás során feltárt három közül. Nem tudjuk, hogy Atyusz alapítása „zöldmezős” volt-e, azaz szűz terepen létesült az első templom, avagy már állt a területen szakrális épület. Több *nem* zöldmezős monostoralapítást ismerünk: a legismertebbek a zselicszentjakabi (Németh 2013, 21; Molnár I. 2014, 5), a bényi (Bíňa) (Németh 2017, 116), a jáki, a korábban

28. ÁBRA. Mészáros József munkája saját méretfelvétel alapján. A méretek méterben adottak.

29. ÁBRA. Mészáros József munkája. A méretek méterben adottak.

84. KÉP. A körtemplom keleti és délkeleti karéja. *A szerző felvétele.*

már említett miskolctapolcai, a zalavári, illetve a külön fejezetben tárgyalt Vésztő, mágor-halmi. Az „elvi” alapítástól, 1117-től négy év állt rendelkezésre valamelyik megépítéséhez, ha „zöldmezős” volt. Ennyi idő csak a kegyúri sírkápolna felhúzásához tűnik elegendőnek. Apszásának vastagsága mérésem szerint 60 cm, tehát Árpád-kori fogalmak szerint kifejezetten vékony falú volt az épület, bizonyára könnyű tetőzettel. A rotunda falvastagsága ennek másfélszerese. Ha nem zöldmezős volt az alapítás, azaz valamelyik épület már állt, annak helyreállítására vagy bővítésére elegendő lehetett négy év. Feltűnő, hogy a három almádi templom tájolása különböző: méréseim

szerint a rotundáé 55°, a bazilikáé a déli falnál mérve 66°, a kápolnáé pedig 72°, 3° hibával.

A nem 1121-ben fölszentelt két templom védőszentje közül csak az egyiket ismerjük későbbi vizitációs jegyzőkönyvekből: Szent Domonkos. Buzás Gergely őt nem a rendalapítóval azonosítja, hanem a bencés Silosi Szent Domonkossal (Buzás 2018, 11). A feltételezésre azért van szüksége, hogy a XII. században tarthassa a „kegyúri sírkápolna” épülési idejét, amihez tartozónak véli a titulust, hiszen a rendalapító Guzman Domokost csak 1234-ben avatták szentté. A feltételezés mögött jól látható az a másik feltételezés is, hogy Almádot ben-

cés monostornak alapították. Silosi Szent Domonkos (kb. 1000-1073) tiszteletéről az Árpád-kori Magyarországon nem tudunk. Természetesen lehetséges, hogy a területen még egy, eddig feltáratlan templom is állt, ami legkorábban XIII. századi, de ennek egyelőre nincs nyoma és kevésbé is lenne valószínű.

A fentiek fényében vessünk ismét pillantást a periodizált alaprajzra. A XII. századra keltezett épületek mindegyike templom, egyik sem „hétköznapi” használati épület, holott Atyusz 1121-ben befejezett tényként közli a *monasterium* megépítését (Szentpétery 1927, 361; PPlant 559). Vajon hol tárolták az értékes miseruhákat és szertartási kellékeket? Hol laktak a feltételezett szerzetesek? Honnan intézték az alapítvány hatalmas vagyonának ügyeit? Szemet szúr még a XIII-XIV. századi építkezések teljes hiánya, azaz a monostor működésének virágkorában nem készült volna semmilyen épületrész. 1249-től az alapítvány igazolhatóan hiteleshelyi tevékenységet végzett (Sörös 1912, 314): milyen épületben? Lakó- és szükségleti épületszárnyak csak a XV. századtól jelennek meg, a kerengő (quadrum), a bencés építészet emblematisztikus eleme pedig csak a XVI. században, az „oda nem illő” körtemplom viszont már ott van a XII-ben. Mindez nyilvánvaló képtelenség. Ha feltételezzük, hogy az Árpád-kori monostor épületei a háromhajós bazilikától északra álltak és még feltáratlanok, akkor azzal kérdéssel kell szembesülnünk, hogy a XVI. század elején a szerzetesi és ellátó épületek miért költöztek át a bazilika déli oldalára.

A kerengő keleti fala ráfed a Buzás által kegyúri sírkápolnának minősített kis hosszházas templomra (Buzás 2018, 11). Az ott talált egyik sírban nyugvó férfit Atyusszal, a másikban nyugvó nőt mostohaanyjával, a szintén adományt tevő Gyönyörű asszonnyal azonosítja. Ha ez így van, akkor az utókor gondatlanul

„István király idejében a bencés Regula követeése a szerzetesi életmódnak, ha nem is éppen kizárólagos, de kétségkívül legelterjedtebb formája volt, mely sikeresen szorította háttérbe a kontinens területén az ír-inzuláris és keleti szerzetesség számos formájának jelentőségét. Eme siker egyik legfontosabb tényezője a Szent Benedek alkotta szabályok rugalmassága [értsd puhasága] volt” (Szovák 2001, 35). Szovák Kornél kijelentése híven tükrözi a magyar történetírás hitét, aminek következtében fel sem merül, hogy a XI-XII. században „ír-inzuláris”, azaz a Szent Kolumbán-féle regula szerint működtek volna nálunk szerzetesi közösségek. Ez annál is inkább meglepő, mert a X. század végén nálunk tevékenykedő Prun, akit a Sankt Galleni Krónika Géza fejedelem megkeresztelőjének mond, a Szent Gál alapította monostorból érkezett, ő pedig az ír Szent Kolumbán tanítványa volt. A Benedek-féle regula kétségtelen térnyerése a kontinensen a kolumbánival szemben a VII-től a XII. századig rendkívül gyengén dokumentált, üteme csupán feltételezéseken alapul. Az pedig csak hab a tortán, hogy egy Kolumbán nevű szerzetes is élt a XIII. század közepén az akkor már kétségtelenül bencés monostorban Almádon (Sörös 1912, 315).

járt el alapítók örök nyughelyével, hiszen romlásnak engedték indulni a sírkápolnájukat, amelyről az 1503-as és az 1508-as vizitációk meg is emlékeznek, és később a kerengő falával át is vágták (Buzás 2018, 13). Az eltemetettek Buzás-féle azonosítását az sem támogatja, hogy nekik, mint alapító kegyuraknak, joguk lett volna a bazilikában temetkezni. Ha nem ezt tették, az felveti, hogy a halálukkor még nem állt a bazilika, ami megkérdőjelezi az ásató régész által adott relatív kormeghatározásokat.

Feltűnő, hogy milyen nehézkesen lehetett eljutni a bazilikából a körtemplomba: meg kellett hozzá kerülni a sírkápolnát és a rotundát is. Nehezen értelmezhető a XV. századnak mondott, legkorábbi használati épületek elhelyezése is: miért nem fogják körbe a három templomot? Ugyancsak furcsa lenne, hogy a mohácsi vész előtt mindössze pár évvel kezdődtek volna azok az építkezések, amelyek megadták a monostor bencés fazonját.

Az épületegyüttes erőközpontja a körtemplom (84. kép), ezt minden, a legcsekélyebb ilyen érzékenységgel rendelkező odalátogató megtapasztalhatja. Egy szakrális felhasználású területen a legfontosabb erőközpontra emelik a(z első) templomot. Almádon nem ez történt, legalábbis a Buzás által megadott kormeghatározások szerint. Ennek fényében különösen élesen vetődik föl a kérdés, hogy milyen célra emelték a hatkaréjos körtemplomot és mikor: az alapítvány első időszakában vagy már bencés monostorrá alakulása után? Így is föltehetjük: két álló templom után mi-

ért építették a szerzetesek vagy a kegyúr egy harmadikat, ráadásul rotundát?!? Az épület négyszáz évig fennállt, tehát joggal feltételezhetjük, hogy használták. Vajon milyen célra, tekintettel a két hossz-házás templomra is?

Elgondolkodhatunk azon is, hogy a rotunda kolozsmonostori párja miért volt kevésbé szerencsés, hiszen azt átalakították és, vélhetően korábban, mint az almádit, lebontották. Az eltérő történetek okát abban látom, hogy a kolozsi körtemplom ispáni várban állt, az almádi pedig magánterületen. Az utóbbin zavartalanul folyhattak benne azok a szertartások, amelyek miatt építették, míg az előbbin a cserélődő ispánok és a világi és egyházi igények változása miatt okafogyottá válhatott a megléte.

Az ásató régész eddigi közleményeiben még nem mutatott be döntő bizonyítékot arra, hogy a rotunda később készült volna, mint a hosszházás templomok. Ha téved, az sok mindent megmagyarázna, hiszen akkor nem zöldmezős alapítás történt, és több nyitott kérdésre kézenfekvő válasz adódna. Ha igaza van, akkor az épületegyüttes XII. századi szerepe értelmezésének igencsak a kezdetén tartunk. Abban bizonyosak lehetünk, hogy akármelyik változat áll is fenn, a XII. század szellemi emberei azt és oda építettek, amit és ahová akartak, meghatározott céllal. Számukra spirituális evidencia lehetett az, amit ma már nem értünk beszűkült érzékelőképességünk és világlátásunk következtében.

Romhányi Beatrix vette észre, hogy a Balaton-felvidéken a legkorábbi, ké-

sőbb pálossá váló, fentebb felsorolt remeteközösségek közül négy Almád 15 km-es körzetében található, de még a XIII. század második felében alapított Henye és Pula is ide sorolódik (F. Romhányi 2016, 14). Ennyi korai, majdani pálos remetesség egyetlen egyházi központ közvetlen közelében sem volt található, még a Pilisben sem. Így ez a kérdés körvonalazódik: az almádi alapítvány milyen kisugárással vagy vonzóerővel rendelkezett, miféle szellemi központ volt, hogy a közvetlen közelében hat remetesség is működött, amelyek a későbbi pálos rendhez csatlakoztak? Merész feltételezés-e a hat remetesség alapítóját egy-egy korábban Almádon működött beavatottban keresni? Avagy volt-e Almádnak is egy vagy több „Özsébje”, aki rendszeres kapcsolatot tartott a remetékkel és támogatta őket? Bár a kérdésekre még nincs válasz, a tények alapján egyértelmű, hogy igen erős kisugárzású spirituális centrum volt, amely köré „alternatív” lelkiséget folytató, a krisztusi szegénységhez visszatérő kis közösségek csoportosultak. Bár Almád különlegessége, ami építészetiileg is megnyilvánul, értelemszerűen szellemi természetű, ha az anyag szintjén történő manifesztálódását keressük, akkor a hatkaréjos körtemplomban találhatjuk meg.

Az alapító Atyusz-nemzetség felemelkedése, meggazdagodása és XI-XII. századi tevékenysége kevésbé ismert. Ők terveztették és emeltették a Kárpát-medence legtökéletesebb hatkaréjos körtemplomát, melynek kivitelezőjéről semmit sem tudunk, és a működésrendjét sem ismerjük. A rendkívül gazdag almá-

di alapítvány tevékenységéről nincs adatunk a XIII. század közepe előtt, amikor megkezdte hiteleshelyi működését. Okiratok hiányában nem tudunk róla vagy nem akart látszani a külvilág számára? Párhuzam fedezhető föl az Atyuszok és a Záchok között. Mindkét nemzetiség emeltetett egy, a szakrális geometria mély ismeretéről tanúskodó körtemplomot, támogatta a majdani pálosokat, a „semmiből” bukkantak föl, majd váratlanul leáldozott a csillaguk.

Bár az almádi alapítvány bő négy-száz évének Buzás Gergely és Hangodi László által felvázolt történetét jelenleg nehéz megcáfolni, de a megrajzolt képen tátongó fizikai (pl. a hiányzó XIII-XIV. századi építkezések) és spirituális lyukakra (pl. a rotunda nehezen értelmezhető szerepköre a monostori környezetben) igyekeztem rámutatni. Noha az ásatások folytatása még hozhat új eredményeket, a legfontosabb épületek, úgy tűnik, már előkerültek, tehát érdemi előrelépés nem az anyag szintjén várható.

Az almádi monostort az oszmán veszély miatt 1529 és 1552 között erődtímnnyé alakították át, majd 1552-ben lebontották, hogy a törökök ne használhassák föl saját céljaikra (Buzás 2015). A bontásból nyert köveket átszállították Nagyvázsönyba, az ottani vár megerősítésére. A rotunda vörös kövei ma is megfigyelhetők a falában. *Sic transit gloria mundi...* Hatalmas veszteség, hogy a „tökéletes” körtemplom már csak romjaiban létezik, és nem végezhető el benne azok a szertartások, amelyekért megépítették bölcs eleink.

A HATKARÉJOS KÖRTEPLOMOK ÉPÍTÉSI IDEJE

A hatkaréjos vagy ahogy a szakirodalomban még említik, hat fülkekoszorús rotundák építési ideje nem teljesen tisztázott. A hat Kárpát-medencei épületre adott kelezések a X. századtól (Györffy 1974, 333) a XIII. század elejéig (Lupescu 2005, 32; Marosi 1973, 297) szórnak. Ezek nagy része szükségszerűen megalapozatlan és felelőtlen, mert a datáló csak a megalapozott kelezéshez szükséges tények egy részét vette figyelembe. Kévéssé tartható valószínűnek, hogy ezek a nálunk ritka, Európában pedig máshol elő sem forduló alaprajzú körtemplomok egymástól időben távol készültek.

Meglátásom szerint az eddigi kutatás nem vett figyelembe alapvető fontosságú tényeket, és emiatt akadt el a kelezéssel. Elsődlegesen tisztázandó feladat, hogy miféle kereszténység milyen célból emelt épületei a Kárpát-medencei hatkaréjos rotundák. (Utalni kívánok a *Bevezetőben* már említett általános megállapításra, hogy minden szakrális helyen az Ég és

Föld közötti kapcsolat megnyitása volt a cél.) A válasz akkor sem magától értetődő, ha, miként a szakirodalom egy része véli, az Árpád-kor második felében, a latin rítus dominanciája idején emelték őket. A II. Béla király idejére datált esztergomi „várkapolnában” olyan építészeti „dekorációs” elemeket és főleg kifestést találunk, amelyek egyértelműen közép-ázsiai gyökerűek, „pogányok”, és koruknál jóval korábbi előképekre mennek vissza.¹⁹ Itt királyi építkezéstről van szó Magyarország vezető vallási központjában, a rangidős érseki székhelyen. A képi üzeneteket erre tekintettel kell értelmezni. A jelek szerint a Magyar Királyságot ebben az időben erőteljes „kulturális impulzus” érthette, amelynek következménye az esztergomi várkapolna egyszerre archaizáló és újszerű kiképzése és falfestményei. Lehet, hogy ugyanez az impulzus ösztönözte a szintén egyértelműen keleti építészeti kapcsolatokkal rendelkező hatkaréjos rotundák megépülését is.

19 Entz Géza bizánci közvetítéssel érkezettnek véli az esztergomi motívumokat (Entz 1960, 6). A ma már genetikailag is igazoltan részben közép-ázsiai eredetű magyarságnak (Neparáczi et al. 2016, 6) azonban aligha volt szüksége „bizánci közvetítésre”, ha közép-ázsiai formavilágot akart alkalmazni.

A korábban figyelembe nem vett tények egyike, hogy a Szent Benedek-i regulát követő (a továbbiakban bencés) monostorok területén a középkorban nem emeltek körtemplomokat, hatkaréjosokat különösen nem.²⁰ Éppen ellenkezőleg: a hosszházas templomépítészeti zászlóvivői voltak. Az ok nyilvánvaló: az utóbbi templomforma szolgálta az általa használt liturgiát, nem pedig a kerek.

Vizsgálatot igényel, hogy a fenti állítás alól vannak-e kivételek. Egyetlen olyan bencés monostort ismerek, ahol a hosszházas templom és a mellette lévő rotunda biztosan egy időben készült: a Vigolo Marchese-i Itáliában. Látszólag a Kárpát-medencében is akad ilyen. Hernádszéplakon (Krásna nad Hornádom) egyapszisos rotunda került elő, amely az ottani monostor falában helyezkedett el igen különös módon (alaprész: Polla 1986, 410; PPlant 244). Ásató régésze, Belo Polla falkötésben lévőnek és így egykorúnak határozta meg a monostorépülettel (uo.). Építésmérnök szakemberek abszurdnak mondták, hogy első szándékkal ilyen „lehetetlen”, kitüremkedő pozícióban emelték volna a körtemplomot, és Tóth Sándor régész szerint is a „helyzete éppen nem engedne következtetni” (Tóth S. 2001, 263). Polla állítását így fenntartással kell kezelni.

Ahol egy rotunda és a közelében lévő monostortemplom relatív kora biztosan meghatározható volt, ott mindig az előbbi bizonyult régebbinek (Bény, Ják, Miskolctapolca, Vésztő-Mágorhalom). A két utóbbi példájából látható, hogy egy-egy benedeki regulát használó szerzetesi közösség néha „befogadott” egy készülő monostorába annak területén már létező vagy létezett körtemplomot, és hasznosította, de maga nem épített ilyet. Jákon a monostortemplom építésével egy időben átalakították a legalább 200 évvel korábbi, közelben álló rotundát, tehát megváltoztatott formában, de megőrizték.

A magyar régészet és történetírás rejtett axiómaként használja, hogy a XI-XII. századi monostoralapítások „zöldmezősek” voltak, holott pontosan tudja: számos példája adható annak, hogy egy új monostor olyan helyre került, ahol az alapítása idején vagy korábban állt egyházi vagy világi épület (lásd előző fejezet).

Mindezek fényében kell értékelnünk az almádi és a kolozsi rotundára adott, a monostortemploménál későbbi kelteztést. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a kolozsi ásatások súlyos bírálatot kaptak, az almádié pedig szakpublikációban még nem jelent meg, a megtalált épületeknek pedig az ásató régészük által közölt tér- és időbeli összefüggései (Buzás 2018, 10) meglehetősen életszerűtlenek. Igen

20 A körülményesnek tűnő megfogalmazás oka az, hogy a benedeki regula szerint működő monostorok nem tömörültek rendszövetségbe: önállóak voltak. Ennek következtében az Árpád-korban sem volt és ma sincs generálisuk vagy nagymesterük. Nem beszélhetünk Benedek-rendről úgy, ahogy például ciszterci, pálos vagy jezsuita rendről viszont igen: az utóbbiak rendszövetségbe tömörült szerzetesi közösségeket foglalnak magukba.

alapos alátámasztást igénylő feltételezés, hogy éppen a Kárpát-medencében emelt volna bencés szerzetesi közösség két helyen hatkaréjos rotundát, azokat viszont 700 kilométerre egymástól. Az ilyen állításokat tevők természetesen adósak annak magyarázatával, hogy milyen célra építették volna az almádi és kolozsi bencések ezeket. Almádon csak szaporítja a kérdőjeleket, hogy ott a legszínvonalasabban megépített és anyagában is legerősebb, tehát legmagasabb presztízsű épület a körtemplom, nem pedig a bazilika vagy a sírkápolna.

A stefanita ispotályos rend sem emelt körtemplomokat, s itt kivételek sincsenek. A karcsai rotunda ennek alapján sem tartható az ő művüknek. Amúgy is fölöttebb valószínűtlen lenne, hogy felhúznak egy körtemplomot kevéssel 1150 után, majd legfeljebb két-három évtizeddel később a felét lerombolják és hosszázassá építik át egy gyökeresen más liturgia számára. Az impozáns hajó kialakítása viszont joggal tartható – egyezésben a stíluskritikai megállapításokkal – az ő XII. század végén kezdődő és a XIII. század első felében folytatódó munkálkodásuknak. A hatkaréjos körtemplomok keletkezésének origója valóban a karcsai épület, mint olyan, amelyhez keltezett dokumentum társítható, ám éppen fordítva, mint az eddigi szakirodalom tekintette. A XII. század közepe előtt emelték, de nem a stefaniták, akik csak megkapták, majd siettek azt gyökeresen átalakítani.

Ez a kormeghatározás teljes összhangban állna az almádi rotundáéval és az utóbbit a XII. század elejére vagy

az elé keltezné, ha az ásató régésze nem későbbinek határozná meg, mint az első hosszázassal templomot. Itt kell emlékeztetnem arra, hogy az almádi és a karcsai körtemplomok hasonló arány-, de eltérő mértékrendszer szerint épültek.

Van azonban olyan lovagrend, amelyik épített centrális templomokat: a templomosok. Ennek máig fennálló emlékei a Vera Cruz templom Segoviában vagy a Temple Londonban. Magyarországon is jelen voltak, ám itteni rotunda-építésükről nem tudunk.

Figyelemre méltó, hogy Árpád-kori körtemplomaink közül kizárólag a hatkaréjosok azok, amelyek nem a Kárpát-medence északnyugati negyedében összpontosulnak (Németh 2019, 96), hanem, egy kivétellel, a Tisza vonala közelében vagy attól keletre. Ez is a bizánci vagy kaukázusi kapcsolatokra utal, noha a forma egyedisége kizárja az egyszerű átvételt.

Bár a Kárpát-medencei hatkaréjos rotundák kivitelezésében kétségtelenül nyugati elemek is felfedezhetők, ez a forma vitán felül a keleti kereszténység területéről eredeztethető: Kis-Ázsiából, Bizánctól és a Kaukázusból (Csemegi 1960, 333; Dávid 1970, 211; Szilágyi 2009, 228). Dávid Katalin számos példáját hozza annak, hogy a kaukázusi építészet befolyásolta az európaiakat, nemcsak Magyarországon (uo.). Régészetünk nem keresi megfelelő intenzitással az ortodox egyházak a X. és a XII. század közepe között a Kárpát-medencében emelt templomait és monostorait, amelyek pedig szembevetően hiányoznak az Árpád-kor

első felének egyházi építészeti palettájáról, a kaukázusi építészeti kapcsolatokat pedig egyenesen tagadja, holott azoknak számos egyértelmű példája van: a feldebrői altemplom, a fentebb tárgyalt tarnaszentmáriai és székesfehérvári épületek, I. Béla királynak a Szent Megváltó tiszteletére építtetett monostortemploma Szekszárdon (Németh 2013, 37), a négyszögletes épületbe foglalt körtemplomok Dejtén, Hidegségen (Németh 2017, 62. és 68) és Bián (Tettamanti 2000, 180). Az archaeogenetika igazolta, hogy kaukázusi népelemek részét képezték a honfoglalóknak (Neparáczi et al. 2016, 5), a Kaukázus előteréből, a Kubán-vidékről pedig a honfoglaláskoriakkal egyező tarsolylemezek kerültek elő (M. Lezsák 2017, 64; Novicsihin–M. Lezsák–Gáll 2017, 68). A magyarság kaukázusi kapcsolatait a Kézai Krónika I/5. fejezete is megerősíti: „Szkítiával kelet felől a jorianusok országa határos”. A „Joria” megnevezést a kutatás többnyire „Jugriával” azonosítja, pedig Gombocz Zoltán már 1918-ban kimutatta, hogy a középkori Európában Georgiát (Grúziát) nevezték Joriának, Jorianiának (Gombocz 1918, 157–159; M. Lezsák 2017, 65).

Jól ismert, hogy több Árpád-házi uralkodónak és trónesélyes hercegünknek is bizánci keresztény felesége volt: pl. I. Andrásnak, I. Gézának, Könyves Kálmánnak, II. Gézának, illetve Szár Lászlónak és Álmosnak (Voloshchuk 2018, 11–19). Mindezek fényében az ed-

dig bizánci rítusúnak elismert egyházi építmények száma túlságosan kevés.

Trogmayer Ottó már 1977-ben figyelmeztetett arra, hogy a Tiszántúl a Bolgár Cárság kolóniája volt a IX. században, aminek következtében szerinte az ortodox vallás ottani megjelenésével már ekkortól számolni kell legalább a későbbi Bánság területén (Trogmayer 1977, 62; 1980, 153), nem csupán Gyula 950 körüli bizánci megkeresztelése nyomán, amikor Hierotheosz személyében bizánci szerzetespap érkezett a Kárpát-medencébe térítő szerepkörben és hatáskörrel templomok és monostorok fölszentelésére: létrejött Turkia püspöksége. Györffy György szerint „az első bizánci misszió színtere süllyal nem Erdélybe lokalizálható, mint ezt a Gyulák X. század végi erdélyi szereplése alapján tették. Településtörténeti és numizmatikai érvek amellet szólnak, hogy a [...] Magyarországra hozott püspök működésének fő színtere a Nagyalföld volt (Györffy 1974, 337). Dávid Katalin Szegeden véli ennek központját megtalálni, hivatkozva arra, hogy „a Dóm helyén egykor állt Szent Demeter-templomnak²¹ X-XI. századi előzménye is volt” (Dávid 1974b, 336). A védőszent egyértelműen görög rítusú templomra utal.

A szőregi Szent Fülöp-monostor alapításáról semmit sem tudunk, ám a XI. században már biztosan létezett. Rendi hovatarozása látszólag ismeretlen: a bencések nem tekintik a sajátjuk-

21 Ennek maradványa a megyeszékhely legrégebb keresztény épülete, a nemrég felújított Dömötörtorony.

nak (Sörös 1912, 7). Egyetértve az egykori szegedi múzeumigazgatóval és Dávid Katalinnal (Dávid 1974a, 38), magam is úgy látom, hogy valószínűnek kell tekinteni bazilita szerzetesi közösség ottani működését. XIII. század végi elenyészése összhangban van vélelmezett bizánci rítusával, hiszen akkorra azok lényegében teljesen megszűntek Magyarországon, bár kétségtelen, hogy római rítusú szerzetesi közösségek is bomlottak föl ebben az időszakban.

Dávid Katalin mutatta ki az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti emlékeivel foglalkozó munkájában, hogy a térségben nemcsak a szőregi, hanem tizenkét további monostor rendi hovatartozása szintén ismeretlen, melyek kivétel nélkül elenyésztek a XIV. századra (Dávid 1974a, 17). Egyetértve vele magam is arra következtetek, hogy ezeknek legalább egy része bizánci rítusú volt, ezért nem volt motiváció az újjáépítésükre a tatárjárás és a kun lázadások (1280, 1282) okozta pusztítások után. Közülük a XIII. századi oklevelekben felbukkanó, a Csanád nemzetség különböző ágainak birtokában lévő monostorok jelentős része „pogány” személynevet visel (Izsó-, Pordány-, Szagyu-, Tömpös-, Kemece-monostora), azaz ezeket akkor alapították a nemzetség tagjai, „amikor a pogány neveket még nem váltotta fel a későbbi keresztény névadás” (Dávid 1974a, 25). Ugyanebbe a körbe tartozik Ajtony-monostora is.

Mindezek fényében érthetővé válik az is, hogy Turkia Erdélyben és Délkelet-Magyarországon működő püspök-

sége 1000 körül miként erősödhetett meg annyira, hogy *metropolia* rangjára emelkedett: három metropolita neve és pecsétje is ismert (Révész É. 2014, 10–11; Baán 1995, 1167). Ha megengedjük, hogy az „ismeretlen” rendi hovatartozású, később elenyészett monostoroknak egy része bizánci rítusú volt, akkor bőségesen előáll a rangemelkedéshez szükséges mennyiségű egyházi intézmény. Egyetérték Baán István történésszel, aki szerint „alapvetően módosítanunk kell a magyar kereszténység megszilárdításáról és Magyarországnak a korabeli Európába való beilleszkedéséről vallott nézeteinket. Szent István nem egyoldalúan a Nyugat és a nyugati kereszténység mellett kötelezte el magát és országát, hanem a keresztény Európa királyságainak sorában” (Baán 1995, 1170).

A Kárpát-medence hatkaréjos rotundáinak párhuzamait keresve nem fedezhetünk meg a dalmáciai „óhorvát” templomokról. Ezekből tízet ismerünk (Vežić 2012, 64), melyek között méretben és a karéjok egyenetlen méretezésében több is szoros analógiája a hazai épületeknek. Található közöttük eredetileg is előteres épület, a stomoricai (uő. 44), tehát a kiszombori rotundának van ebben a körben párja, akár volt előtere, akár nem. Ugyancsak hasonlóság a lizénák alkalmazása (uő. 60). Számottevő különbség viszont, hogy ezek az épületek kívülről is hatkaréjosnak látszottak, a külső fal – szemben a hazaiakéval – követte az alapformát. A horvát régészet és művészettörténet a IX. század első felére keltezi döntő többségüket. A belső tér

alakjának elfedése a külső szemlélő elől a kaukázusi kora középkori építészet sajátja, így ez utóbbi hatása a hazai rotundaépítésre kétségtelen, még akkor is, ha az „óhorvát” körtemplomok szintén befolyással voltak rá.

Ezt azonban Csemegi József határozottan tagadja: „Míg a kaukázusvidéki hexagonális rotundák lényegileg fülkekoszorús megoldást mutatnak, addig a dalmáciai alkotások kifejezetten karéjosak, tömegformálásuk sem Keletre mutató, megjelenésükben inkább nyugat-római emlékeket idéznek. Azonban ez az alapvető sajátosságuk mégsem látszik elegendőnek ahhoz, hogy létrejöttüket valamiféle önálló, a keletiektől teljesen független nyugati fejlődésnek tulajdoníthassuk” (Csemegi 1960, 338). Éppen ellenkezőleg, a hazai emléanyag egységét hangsúlyozza: „A hexagramra szerkesztett Tisza-menti fülkekoszorús körtemplomok egyedülállóak az európai emléanyagban. Sem déli, sem nyugat-európai emlékekkel nem rokonulnak, de még közép-európaiakhoz is aligha. Sajátos térszerkezetük távolabbi előzményekre, közvetlen vagy közvetett kaukázusvidéki mintaképekre utalnak. Megszületésük dalmáciai kapcsolatokkal nem magyarázható. Ugyanis Dalmácia idevonatkozó emlékei [...] többé-kevésbé provinciálisan elszíneződött alkotások, s a Tiszavidék fülkekoszorús rotundái formailag határozottan elütnek azoktól: sokkal közelebb állnak a kaukázusi formákhoz” (Csemegi 1960, 344).

Az építésmérnök véleményét Dávid Katalin is osztja. „E templomok sze-

rintem nem foglalhatók össze a bizánci központi építészeti kultúra fogalmába, hanem fel kell vetnünk az összetettséget, amelyben – a mi konkrét esetünkben – az örmény, a grúz, a balkáni területek sajátos formavilága alakítja az építészetet, és minél inkább közeledünk északnyugatra, tehát hazánk felé, annál inkább nemcsak a bizánci építészet összetettségével, hanem már két [ti. a bizánci és a római ókeresztény] alapkultúra szintézisével kell számolnunk. Ez már a horvát emlékekre is vonatkozik” (Dávid 1974b, 337). A művészettörténész Rudolf Kiszling nyomán örmény (és horvát) betelepítésekéről is tud az Északnyugat-Balkánra (Dávid 1970, 211; Kiszling 1956), tehát a kaukázusi hatásnak nem is feltétlenül kellett ezer km távolságról ideérkeznie.

Vizsgáljuk meg az „óhorvát” hatkarejós rotundák ismert védőszentjeit. Kettőé (Pridraga, Brnaze) Mihály arkangyal, illetve Szűz Mária (Trogir, Stomorica), egy-egy áll Szent György (Škabrnja), a Szent Kereszt (Zára), illetve a Szentháromság (Split) patrocíniuma alatt. Ezek kivétel nélkül Bizáncban kedvelt titulusok, viszont kifejezetten a nyugati egyházra jellemző templomcím nem fordul elő közöttük.

Ismét fel kell idéznünk Olof Brandt szavait: az épületforma a benne zajló nagy mozgásokhoz igazodik. Bár az ortodox liturgia által használt legtipikusabb templomforma *nem* a rotunda, túlságosan sok állt belőlük a bizánci kereszténység, s azon belül is főleg Örményország területén (Tompos 1996; Szilágyi 2009, 56) ahhoz, hogy ne tekint-

sük egyik szakrális épülettípusának. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy Örményország és Georgia kereszténysége nem teljesen azonos a bizáncival, ám a különbségek elenyészők, ha a római típusúval vetjük össze.

A hatkaréjos rotundák kutatástörténetében több próbálkozás is történt a három fennálló épület relatív időrendjének meghatározására, ellentmondó eredményekkel. Művészettörténészeink észlelték, hogy a kiszombori körtemplom belső tere a leggazdagabban díszített, s ebből többen annak elsőségére következtettek, ám ez korántsem magától értetődő. Számomra nehezen hihető, hogy éppen a legnagyobb alapterületű és legbonyolultabb alaprajzú épületet – gondoljunk a karéjai markáns különbözőségére, amely a többi hatkaréjos körtemplomnál korántsem ennyire jellemző – emelték volna legelőször, különösen, mert nálunk új formaként jelent meg.

Többen feltételezték, hogy a Tisza közelében álló három rotunda egyetlen építőműhely alkotása. A mértékrendszerek vizsgálata nyomán elvethetjük, hogy a karcsai és a kiszombori épületet ugyanaz a műhely emelte volna.

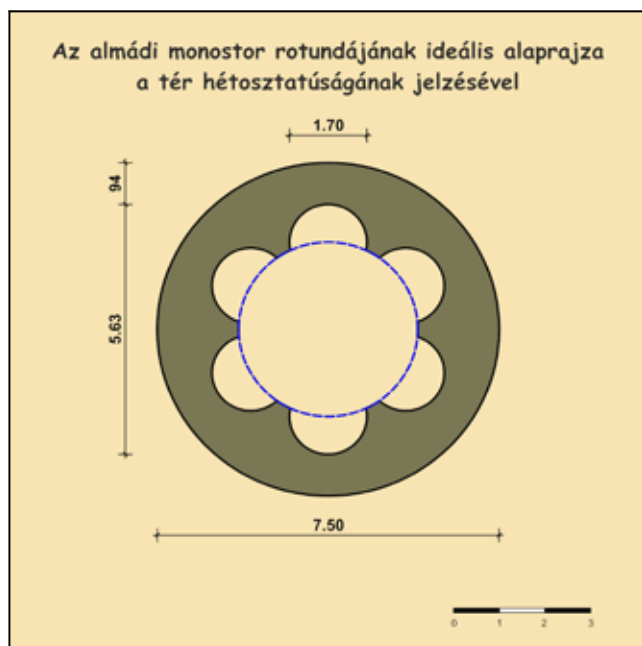
Bár a csak alaprajzról ismert csanádi körtemplom kívül maradt a korhatározó vizsgálatok eddigi körén, mint püspöki székhelyen álló, „oda nem illő formájú” épület az ottani legkorábbi szakrális épületnek vélelmezhető. Minél közelebb vagyunk az Árpád-kor végéhez, annál nehezebben lenne értelmezhető a létrehozása egy latin rítusú püspökség székhelyén. Felépülése így inkább a csanádi

latin püspökség életre hívása elé keltezendő, ahogyan a Maros völgyében állott, fentebb felsorolt „ismeretlen” szertartásrendű, „pogány” nemzetségnevet viselő monostorok zöme is. Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Kalocsa 1008-as érsekséggé emeltetéséhez Szent Istvánnak három alárendelt püspökséget kellett tudnia felmutatnia, nem három alárendelt latin rítusú püspökséget (Püspöki Nagy 2002, 65), hiszen a nagy egyházszakadás csak 1054-ben következett be.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy új szempontjaink felvetésével sem sikerült végérvényes kormeghatározást adni a hat fülkekoszorús körtemplom építési idejére. Az azonban egyértelműnek tűnik, hogy a közös építőműhely feltételezése megalapozatlan, még a három fennálló Tisza-menti épület esetében is. Az építési időket a régészeti és történetileg elfogadható legkorábbi dátumok között kell keresni, és keletkezésüket a keleti kereszténység legkésőbb a X. század második felétől érvényesülő Kárpát-medencei jelenléte kontextusában kell értelmezni.

*

A hatkaréjos rotundák szimbolikája és működésrendje értelmezésének lehetőségeire is ki kívánok térni. A művészettörténeti szakirodalom e téren mutatkozó tanácstalansága jelzi, hogy azt az anyagi síkon túl kell keresni, ami szakrális építmények esetében magától értetődőnek tekinthető. Ez nem szokványos eszközökkel vizsgálható, mint

30. ÁBRA. Mészáros József munkája. A méretek méterben adottak.

például a számok minőségének a középkorban nagyra becsült tudománya, amit a kor művelt embere előszeretettel alkalmazott.

Ha ilyen megközelítésben vizsgáljuk meg az almádi körtemplomnak az előző fejezetben bemutatott ideális alaprajzát (30. ábra), felfedezhetjük, hogy a tér hétosztatú: a hat karéj középteret ölel körül, amit a kék szaggatott vonal jelöl. Azt is észrevehetjük, hogy a tér egy másik hetes felosztása is megjelenik, ám ezt már az építészeti formák közvetlenül nem jelzik. A karéjok kiegészített köre egy szűkebb középteret fog közre, ezt jelöli a vörös pontokból álló kör a 29. ábrán. Ugyanez a térkiosztás jelenik meg a többi hatkaréjos körtemplomunkban, legfeljebb a térarányok mértéke és szabályossága vál-

tozó. A jól látszó hatosság mellett tehát megjelenik a Hét is, ami már csak a „beavatott” szemének tűnik föl: nem azért, mert el van rejtve, hanem, mert más nem veszi észre, hogy mit kellene meglátnia. A Hét pedig a beavatás száma a magyar műveltségben: gondoljunk a *mindig hét-ágú Égigérő fát* megmászó mesehősökre, akik azzal nyerik el beavatásukat, hogy megmásszák mind a hét ágat.

A Kárpát-medencei hatkaréjos rotundákat kívülről kerek fal övezi, a kör pedig Isten határtalan egységének a jelképe. Ha az alaprajzot képírásnak tekintjük, s mi másnak tekinthetnénk, hiszen „Minden szakrális épület kozmikus, ami azt jelenti, hogy a világ leképezésére készült” (Hani 2016, 193), akkor azt ekként olvashatjuk: ez beavató hely Isten határtalan egységébe. Mint ilyen szakrális tér, a szervezett vallások fölött áll, akkor is, ha valamilyen felekezet beavatottjai (papjai) működtetik az épületet. Itt kell visszautalnom a *Bevezető* ama mondatára, hogy szent egyházatyák nyilatkoztak arról, hogy a kereszténységben bárki számára nem elérhető beavatási rendek is léteztek.

A Hét a (minőségi) növekedés és a harmónia száma is (West 1993, 60). Egy beavatás minőségi ugrást jelent a beavatott számára, és növeli az ő, s vele a világ harmóniáját.

Ez eddig az alaprajz „statikus” olvasata volt, ám adható „dinamikus” változat is. A Hat az anyag, a tér és az idő száma. A hatkaréjos körtemplomok építészeti kialakított, azaz megnyilvánuló hat karéja ebben létezik, ám az alaprajz-

zon építészetileg közvetlenül meg nem nyilvánuló hetedik már túl van rajta. Az ebbe való (nem fizikai szintű) „beleállítás” jelenti a beavatást. Ez tökéletes analógiában van azzal, hogy a beavatás, minőségi növekedés, harmónia nem racionálisan megragadható minőségek: túl vannak az öt érzékszerv birodalmán, s legfeljebb közelítőleg írhatók le az utóbbiak világában. Ennek a felismerése vihet el e minőségek birtoklásához.

A fentiek még annyi pontosítást igényelnek, hogy a középtérnek van építészeti jelzése, ám nem a kétdimenziós alaprajzon. Ez pedig a kupoladob. Magasabb dimenzióba kell emelkedni, ki kell lépni a síkból a térbe – minőségleg kell növekedni –, ahol már megmutatkozik az alacsonyabb dimenzióban „láthatatlan” téregység. A kiszombori rotunda középtérének jelenlegi lefedése „buta”: azzal, hogy hatosztatú boltzattal záródik, megreked a *Hatnál*, nem tud a *Hétről*. Ez a lefedés a karéjok erőit vezeti be a középtérbe, ahelyett, hogy annak a sajátját engedné működni, fölfelé, a kupoladobon keresztül. A két fejezettel korábban a levegőben maradt kérdés az épület középtere lefedéséről így újabb árnyalatokkal bővül: vajon az eredeti épületet létrehozók sem tudtak a *Hétről*, vagy csupán a tetőzetének (feltételezett) XIII. század közepi felújítói butították le akarva-akaratlanul? A karcsai rotunda esetében a butítás kétségtelen, hiszen ott eredetileg kupoladob emelkedett a középtér fölé.

Az almádi monostor templomainak tárgyalása során kételyeimnek adtam

hangot az ásató régész által megadott relatív kronológiával szemben. Ám a korrektség megköveteli annak végiggondolását, hogy mi következik abból, ha az mégis helytálló. Ekkor ezzel a kérdéssel szembesülünk: két álló templom után miért építettek a szerzetesek vagy a kegyúr egy harmadikat, ráadásul rotundát?!? A válasz az e fejezetben leírtak nyomán körvonalazódhat. A körtemplom működésrendjét tekintve nem úgy volt templom, mint a két hosszházas. Ha jól olvastam az alaprajzot mint képírást, akkor nem miséző, hanem beavató hely volt. A felkészülten belépő ott fel tudott mászni az Égigérő fára.

A Kárpát-medencei hatkaréjos körtemplomokat kerek fal övezi. A belépve a térbe, a belső falaknak a középponttól legtávolabbi pontjai jeleznek egy másik kört, a legközelebbi pontjai pedig egy még kisebbet. Az előbbi a karéjoktól mentes templom belső falát rajzolja ki, az utóbbi pedig a középtérét. Három koncentrikus kör határozza meg, tehát, az ilyen épületek legfontosabb méreteit. Jelképként is értelmezhető: a keresztény szimbolikában a Szentháromságra utal. Az ábrázolás a veleméri Szentháromság-templom diadalívének belső falán is megjelenik (85. kép). Előállt tehát a középkor másik legfontosabb szent száma, a Három. Ennek egyik „olvasata” mindig a test-lélek-szellem hármassága, ami természetesen körtemplomaink esetében is alkalmazható.

Szilágyi András találóan, bár kissé eufemisztikusan állapítja meg, hogy a hatkaréjos körtemplomok emelése

kapcsán „a készítői szándék tűnik egy-
ségesnek, ám erre megbízható adat lé-
nyegében nincs” (Szilágyi 2009, 229).
A „lényegében” szó bizvást kihagyható
lett volna, sőt, nem hogy a szándékról
– a formaválasztás miéjtjéről –, hanem
a megrendelőkről sincs adat, legfeljebb
Almád esetében szűkíthetjük a kört az
Atyusz-nemzetség valamelyik tagjára. A

Kárpát-medence körtemplomait elkö-
telezetten kutató orvosprofesszor szavai
finoman rávilágítanak arra, hogy mi már
nem fogjuk fel azt, ami 900-1000 éve
valakik számára még magától értetődő
volt: miért éppen ilyen alaprajzú és erő-
rendszerű szakrális építményeket kellett
emelni valamilyen szellemi „feladat” el-
végzésére.

85. KÉP. A Szentháromság jelképes ábrázolása a veleméri Árpád-kori templom diadalívén.
Simon Attila felvétele.

KÖRTEMPLOM A MÁGOR- HALMI KOLOSTORKERTBEN

A Békés megyei Vésztőtől 4 km-re nyugatra, a Sebes-Körös egyik holtága öleli körbe a Mágor-halmot, ahonnan az 1968 és 1978 között folytatott ásatások során Magyarország egyik legizgalmasabb szakrális épületegyüttese került elő (86. kép).

Az ásató régész, Juhász Irén egy körtemplom, körülötte egy monostorépület, valamint három egymásra épült hosszházas templom romjait hozta felszínre.

A mai Békés megye területét Árpád népének érkezésekor, de legkésőbb

a X. században a Csolt-nemzetség vette birtokába. Legismertebb tagja az a Vata volt, aki 1046-ban „pogánylázadást” robbantott ki Szent István utóda, a magyarellenes, minden fontos hivatalt idegeneknek adó, a római rítusú papság önkényeskedését támogató Orseolo Péter király ellen (Képes Krónika 71. és 82. fejezet). Mindez még delikátábbá teszi a leletgyűttes értelmezését, mely a történettudomány-régészet-művészettörténet jelenlegi dogmarendszerében nem vé-

gezhető el. Juhász Irén ezt nem is erőltette: az ásatásról szóló összegző publikációjában mindössze négy mondatot szentelt a párját ritkító alakú körtemplomnak (Juhász 1992, 98–99).

A Csolt-monostorról szóló legnyíltabban fogalmazó közlemény nem is az ő műve, hanem a helyreállító építésze, Istvánfi Gyuláé, aki több lényeges dologra világít rá, ami a régészről publikációiból nem derül ki. Tőle tudjuk meg, hogy a Mágor-halom „nem természetes képződmény, hanem őskori, egy helyen élő és több ezer éven keresztül rendre megújuló földművesfalvak hulladékai- ból és omladékaiból magasra rétegződő településhalom, [...] mely Közép-Európa legnagyobb ismert településhalma- za. [...] Az első földművelő telepések az újkőkor korai szakaszában jelentek meg a helyszínen, i. e. 3500 körül. Településük csaknem ezer éven keresztül folyamatosan fennállott, [...] amely az alföldi vonaldíszes kerámia kultúráiba sorolható. [...] A település két ízben vált lakhatatlanná, majd mindkét esetben újraéledt, a legfelső, legutolsó réteg kora i. e. 1000 körüli, s a fejlett bronzkor település- és tárgymaradványait tartalmazta” (Istvánfi 1985, 70–72). Ha a kedves Olvasó nem hallott ezekről a szenzációs leletekről, ne magának tegyen szemrehányást: a „szakma” nem nagyon törekedett az egyébként szépen helyreállított romterület ismertté tételére.

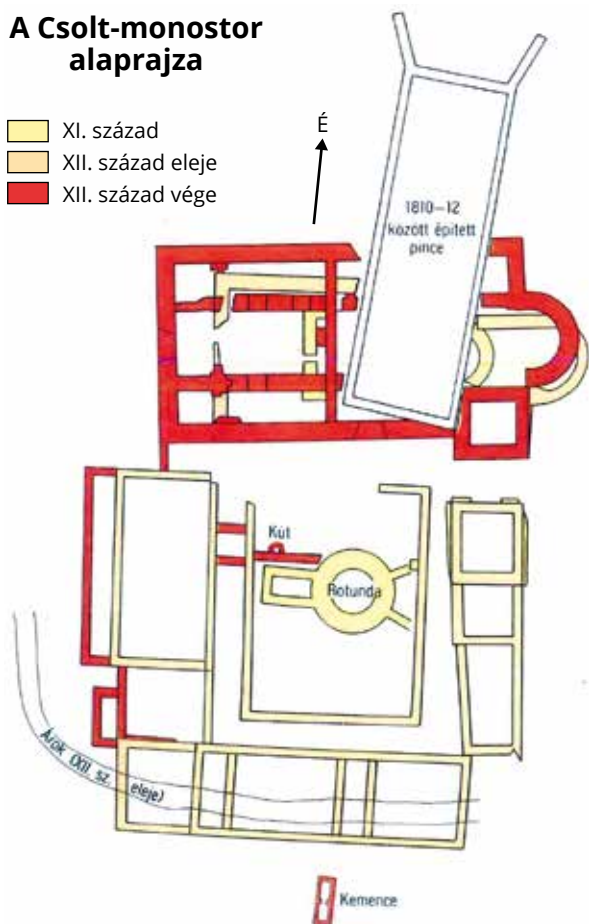
Alaprajza a 31. ábrán látható, melyen a hosszázás templomokba (87. kép) benyúló téglalap alaprajzú épület Wenckheim Ferenc gróf 1810-12-ben építtetett

86. KÉP. A Vésztő, mágor-halmi monostor és templomainak helyreállított romjai.
A Civertan Kft. felvétele.

A Csolt-monostor alaprajza

- XI. század
- XII. század eleje
- XII. század vége

31. ÁBRA. A Vésztő, Mágor-halmon föltárt épületek periodizált alaprajza. Juhász 2006, 2. o. nyomán.

borospincéje, mely jócskán rendet vágott a romok között. A rajz három építési korszakot sugall, Istvánfi Gyula azonban egyértelműen kimondja: „A középkori Csolt-monostor négy fő periódusa különíthető el” (uő. 72).

Legkorábban a 6,6 m külső átmérőjű, 1,4 m falvastagságú, nyugaton előcsarnokkal, keleten két sugárirányú támfallal ellátott körtemplom épült (88. kép): „A XI. század elejére helyezett – publikált – dátuma egyelőre óvatosság eredménye. Az alapfalak ugyanis bronzkori rétegekben vannak, kormeghatározó lelet nem került elő” (uő. 73). Az építésztechnológus később még határozottabban fogalmaz:

a rotunda felépülése „már a X. század második felében elképzelhető”, vélekedése szerint bizánci hatásra (uő. 75). Rámutat, hogy Magyarország délkeleti részén a bizánci egyházi hatás jól dokumentálható – 953-ban a gyula méltóság viselője, a XI. század elején pedig Délkelet-Magyarország ura, Ajtony vette fel a bizánci rítusú kereszténységet –, s ha a római kereszténység hazánkban történő megjelenése előtt templom épült, akkor az vélemezése szerint csak bizánci lehetett. További érvként sorakoztatja föl a rotunda bizánci templom volta mellett, hogy a Mágor-halmon épült következő – immár hosszházas – templom szentélyfalában „másodlagosan befalazott köveket találtak bizánci stílusú falfestménytöredékekkel” (uő. 73), amelyek szerinte a körtemplom alkotórészei lehettek. Egy mindössze 3,8 m belső átmérőjű (Juhász 1992, 99), azaz alig 12 m² alapterületű körtemplom azonban teljesen alkalmatlan a nagyméretű ikonosztázzal szentélyt rekesztő, háromosztatú teret használó bizánci liturgiájú szertartások számára, melyek „gondolkodásmódjuk” szerint sem centrális templomépületbe valók! Az sem képzelhető el, hogy a rotunda csak a szentélye lett volna egy bizánci templomnak, hiszen a keskeny előtér nem tölthette be a másik két téregység: a prothesis és a diakonion szerepét (89. kép).

Juhász Irén azonban utal rá, hogy a XI. század elején a dombon állhatott egy hosszházas templom, melynek „nem ismerjük hiteles falmaradványait, csak a falait díszítő freskók töredékeit”, amelyek „az anyag- és stílusvizsgálat szerint

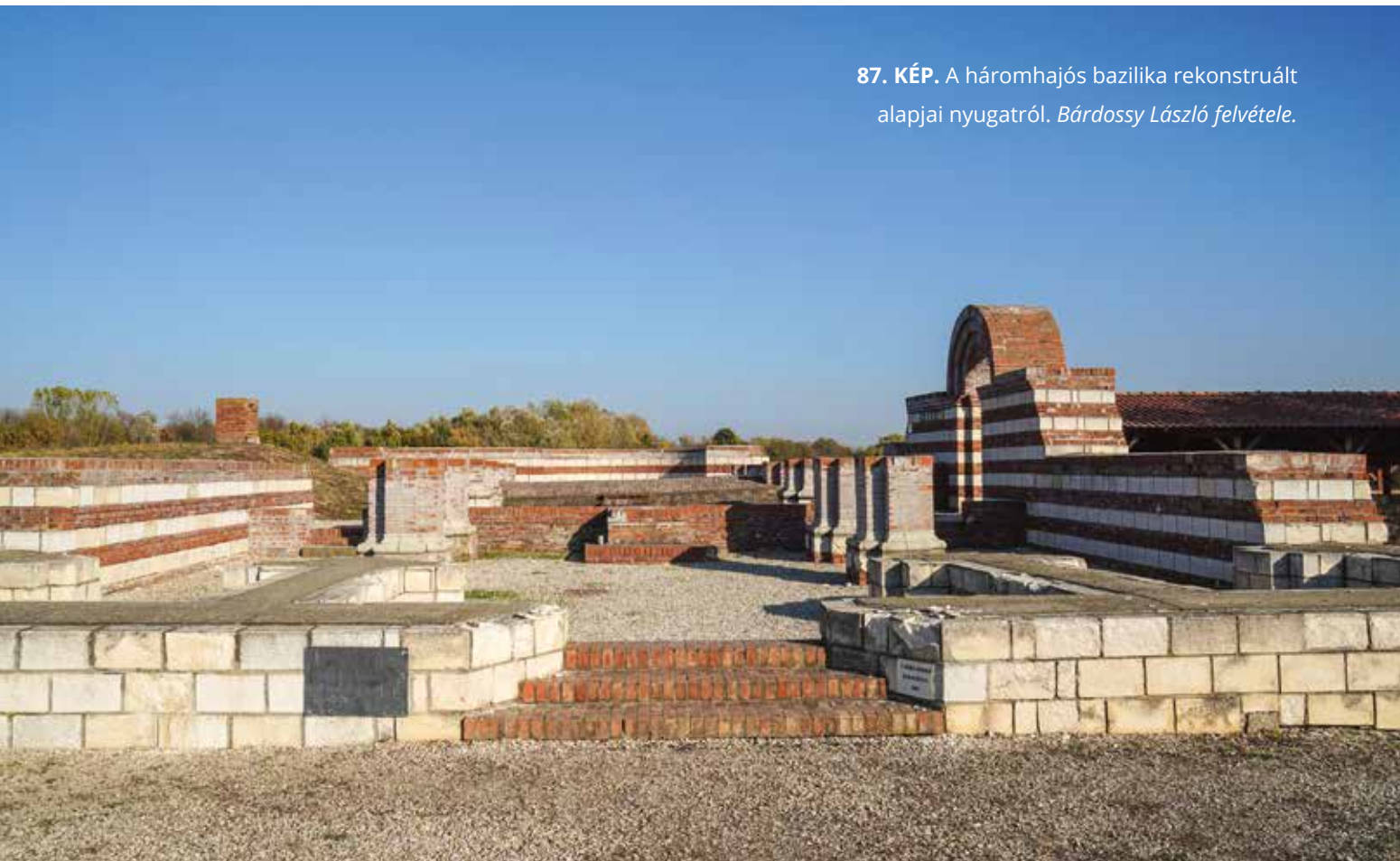
a XI. század elején készültek bizánci stílusban” (uó. 98). Logikus feltételezés, hogy miután Ajtony a XI. század elején felvette a bizánci kereszténységet, fő embereinek egy része is követte ebben, és a Szent Gellért-legendában említett, jól dokumentált marosvárin kívül más bizánci templomok is épültek a Tiszántúl keleti-délkeleti részén – erre példákat láttunk az előző fejezetekben –, köztük a Csolt-nemzetség szakrális központjában, Mágor-halmon is. Ennek, a 31. ábrán meg sem jelenő, minden bizonnyal a Wenckheim-pince építéskor még alapjaiban is „eltakarított” épületnek a faldarabjai kerülhettek a már a kereszténység római irányzatát követő első templom szentélyfalába.

A körtemplom szerepét illetően nagyon is elképzelhető, hogy a kereszténység egy harmadik, a bizánci és a római

rítusúétól különböző ágának szent helye volt. Ez a szakirodalomban még nem merült föl. A Vata-féle „pogánylázadás” krónikáink feljegyzései szerint (pl. Képes Krónika 82. fejezet) nem a bizánci liturgia gyakorlójának megmozdulása volt az egymást követő királyaink döntései nyomán egyre erőteljesebben terjedő római rítusú kereszténység követői, elsősorban papsága ellen, hanem egy másfajta, nem feltétlenül a kereszténységen kívül lévő vallásalakulat híveinek hitvédelmi harca.

Istvánfi Gyulától megtudjuk, hogy a körtemplom „tégla alapozáson kő vagy zömmel kőanyagú falakkal épült, és sokkal inkább a mívesség jellemezte, mint a hevenyészettség” (Istvánfi 1985, 75). A távoli Bihar-hegységből ideszállított kő építőanyag (Juhász 1992, 105) és a mívesség egyértelművé teszi, hogy legalább törzsfői rangú volt az építető, és a rotun-

87. KÉP. A háromhajós bazilika rekonstruált alapjai nyugatról. *Bárdossy László felvétele.*

88. KÉP. A körtemplom alapjai keletről. Jól látszanak a keleti oldalon a „támpillérek”, nyugaton pedig az előcsarnok alapjai.

da a vallási irányzat jelentős presztízsű szent helye lehetett.

Juhász és Istvánfi elmennek amellet a szembeötlő tény mellett, hogy a XII. század első harmadában emelt monostor (uő. 99) nem feltétlenül álló épületként, de „befogadta” a körtemplomot, sőt, az pontosan az udvar közepére került, ahol más rendházakban a kút található. (A vizet szolgáltató kút is a kerengőn belül, közvetlenül a rotunda mellől került elő.) Ha hajlandók vagyunk arra, hogy az épületegyüttes értelmezését ne csupán az öt érzékszerv engedte észlelések keretei között kíséreljük meg, ami egy szent helyen amúgy sem lenne kielégítő próbálkozás, akkor le kell vonnunk azt a következ-

tetést, hogy a rotunda szellemi kútként szolgált a monostor szerzetesei számára!

Kilétüket titokzatosság lengi körül: nem igazítanak el források abban, hogy melyik rendhez tartoztak, és azt sem, hogy mikor hagyták el a területet. Mivel a Magyarországon az Árpád-korban megtelepedett, hajdan számos templomot és monostort birtokló, s ma is működő szerzetesrendek (pl. bencés, ciszterci, premontrei) közül egyik sem vallja a magáénak a Csolt-monostort, minden valószínűség szerint olyan rendé volt, amelyik működése legkésőbb a középkor vége felé megszűnt hazánkban. Juhász Irén templomosokra vagy johannitákra gondolt egy korai publikációja tanúsá-

ga szerint (Juhász 1973, 78), azonban az 1992-es összefoglaló cikkéből ez a felvétel már hiányzik. Meglepő, hogy számára a baziliták föl sem merültek.

Árpád-házi királyaink korába érkezve Juhász már biztos talajt érez a lába alatt és pontos megfigyelések soráról tudósít. Szakszerűen elkülöníti a három, még azonosítható maradványokkal rendelkező hosszházas templom építési sorrendjét. A legrégebbinek a legkisebb, egyhajós templomot találta, mellyel egyidejűleg, szerinte a XI. század második felében, két helyiséget is kialakítottak a templomtól délre. A következő építési fázisban, a XII. század első harmadában, lebontották az egyhajós templomot, amelynek helyére annál nagyobb, nyújtott szentélyű, tehát egyértelműen szerzetesi használatra készült

háromhajós épületet emeltek. Ebben a fázisban készült a monostor épületegyüttese is. Az utolsó építkezés szerinte a XII. század végén kezdődött, melynek eredménye, a szerzetesi templom lebontása után, egy nagyméretű, váltott falazásos technikával készült háromhajós, kéttornyú bazilika lett (90. kép; Juhász 1992, 98–101).

Juhász több köemlék fényképét is közli publikációiban. A díszítmények, még a legkésőbbi építési fázishoz tartozni véltek is, honfoglalás kori mintákkal tartanak rokonságot, és nem illeszthetők bele a római rítusú keresztény egyház jelképrendszerébe. A régészről által is legjelentősebbnek ítélt faragványon inda-

89. KÉP. A körtemplom alapjai nyugatról. Tőle balra a monostor kútja áll. *Bárdossy László felvétele.*

motívumok mellett egy „keleties jellegű” tökéletesen kidolgozott férfiarca látható (91. kép), „a szemek ábrázolása teljesen eltér a román kori arcábrázolásokon látható kerek szemkiképzéstől” (T. Juhász 1973, 120). Egy márvány oszlopfőn két szembenéző kutya jelenik meg, amely motívum „az eddigi magyarországi román kori faragott kövek között ismeretlen” (uő. 123). A figurális ábrázolások is, tehát, egyediek, és nem kötődnek a római kereszténység képi világához.

Az alig háromszáz esztendő alatt épült legalább négy, de – Juhász Irénnel egyetértve inkább öt – szakrális épület, amely legalább két különböző vallási irányzatot szolgált, a Sárrét urainak gazdagságáról tanúskodik. Ilyen rövid idő

alatt ennyi templomot, s különösen ilyen műveseket, emeltetni csak hatalmas jövedelmek birtokában lehetett. Az első két római rítusú templomot a régészről szerint lebontották – tehát nem elpusztultak – és újat építettek a helyükre, még ez a luxus is belefért. A gazdagságnak azonban az Árpád-kor után leáldozott. A XIV. század végén a bazilika már csak Mágórfalu plébániatemploma, ami a XVI. század közepén, a török idők következtében pusztává lett. A tornyok 1786-ban dőltek le.

A helyreállító építész a két bazilika hosszúság-szélesség arányát 2,5 körüli értéknél látja (Istvánfi 1985, 77). Ez azonban csak első közelítésként fogadható el, hiszen a régészről által közölt méretadatok – a nyújtott szentélyes monostortemplom esetében 30 m és 12,8 m (Juhász 1992, 100), a háromhajós bazilika

90. KÉP. A bazilika szentélye. Bárdossy László felvétele.

91. KÉP. Párkányrészlet turbános emberfővel és indamintázattal, amely hajdan a bazilikát díszítette. *Bárdossy László felvétele.*

esetében pedig 36,2 m és 16 m (uő. 101) – felismerhetővé teszik, hogy 7:3 aránnyal van dolgunk, ami egyértelműen jelzi, hogy e két épület a szakrális geometria szerkesztési elvei szerint készült. Az egyhajós templom 14,8 m-es hosszúsága és 7,6 m-es szélessége (uő. 99) mérési hibán belül 2:1-es arányt mutat.

A körtemplom 6,6 m-es külső és 3,8 m-es belső átmérőjének aránya $\sqrt{3}$. Ez azt jelenti, hogy ha a belső átmérőt egy kocka élhosszúságának tekintjük, akkor a külső átmérő a kocka testátlója. Másképpen megfogalmazva, s egyúttal közelebb kerülve a kerek formákhoz: a belső, illetve a külső átmérő egy 3,8 m-es élhosszúságú kocka beírt, illetve körülírt gömbjének az átmérője. Az épület kis alapterülete és 140 cm-es falvastagsága okán egyértelműen rokonságot tart a máshol tárgyalt

szentmártonföldi rotundával (Németh 2013, 26), bár előtér ott nem ismert.

Sem az ásató régész, sem a helyreállító építész nem tér ki közleményében arra, hogy a templomok tájolása különböző. A bizánci ismeretlen, az alaprajzon szereplő első – legkisebb – hosszházasé sem állapítható meg, mert a Wenckheim-pince nem hagyott meg belőle értékelhető hosszúságú faldarabot. Az azonban jól látható, hogy a körtemplom, a nyújtott szentélyű, második hosszházas templom, illetve a háromhajós bazilika egyre kisebb azimutra van tájolva, azaz a keleti iránytól egyre inkább észak felé térnek el. Keszthelyi Sándor és Keszthelyiné Sragner Márta csillagászok iránytű-együttes segítségével kimérték a rotunda és a bazilika tájolását, és azokat a földrajzi irányokra korrigálva 82, illetve

78 fokos azimutokat kaptak (Keszthelyi–Keszthelyiné 2012, 12). Ezeket az értékeket a Juhász-féle alaprajzzal összevetve, a nyújtott szentélyű hosszházas templom tájolására 80 fok körüli azimut következtethető, továbbá megállapítható, hogy az ott megadott északi irány meglehetősen pontatlan, ahogy az Istvánfi által közölt rajzon is (Istvánfi 1985, 70).

Olyan szakrális helyek, melyek tájolása az egymást követő, többszöri átépítések vagy bővítések során fokozatosan változik, a világ számos helyén léteznek. Közülük a legismertebbek az ókori egyiptomi templomok, a sorukban is a luxori. A fővonalbeli egyiptológiai uralkodó irányzat szerint templomokat többnyire valamelyik fényes csillag kelési vagy nyugvási irányára tájolták, s mivel a csillagkelések és -nyugvások iránya a földtengely precessziója miatt fokozatosan módosul, a változó tájolások a precesszió miatti új kelési-nyugvási irányokat követik.

A tájolási irányok változása mögött, miként az már a rakacaszendi templomok esetében is fölmerült, elvileg az is állhat, hogy ha egy templomot át- vagy újraépítettek, de megmaradt a védőszentje, s az épület annak névünnepére volt tájolva, akkor a Julián-naptár pontatlansága miatt a tájolások szükségszerűen változtak. A mágor-halmi épületek esetében azonban ez kizárható, mivel az azimut 4 fokos váltásához legalább ötszáz év lenne szükséges, ezt pedig a régészeti eredmények nem engedik meg.

Amennyiben feltételezzük, hogy a mágor-halmi szent helyeket azonos elvek

szerint tájolták, a három jól azonosítható tájolású és (a rotunda kivételével) régészeti eszközökkel fél évszázadnál pontosabban becsülhető építési idejű templom kitűnő lehetőséget nyújt a különböző hipotézisek ellenőrzésére. Nap- vagy holdkelte irányára nem lehettek tájolva az épületek, hiszen e két égitest kelési irányai egy feltételezett hozzájuk kötődő nevezetes nap esetében nem változhattak ilyen mértékben a szóba jöhető időperiódusban. Amennyiben egy fényes csillag kelésére történő tájолást tételezünk föl, akkor a csillag deklinációjának (a földrajzi szélességnek megfelelő szerepet betöltő égi koordinátájának) a Kr. u. 800-1200 közötti időszakban számítása-

im szerint 6-8 fok között kellett lennie és korukhoz közeledve növekednie. Ilyen fényes csillag azonban nincs, így a négy épület azonos égitestre történő tájolásának lehetősége kizárható.

Annak alapján, hogy a mágor-halmi körtemplom alapozása szokatlanul széles, Kozák Károly majd Buzás Gergely is fölvetette (Buzás 2018, 12), hogy az szintén hatkaréjos volt. Ez elvileg lehetséges, ám akkor a legkorábbi közülük, hiszen a régészeti periodizálás nyomán X. századi, legfeljebb a teljesen elenyészett csanádi lehet közel egykorú vele. Földrajzilag a hat ismert hatkaréjos körtemplom „tömegközéppontjában” van, és az előző fejezetben leírtak szellemében

számomra elképzelhető, hogy hét hatkaréjos rotunda állt a Kárpát-medencében. A feltételezés már csak nem szokványos eszközökkel vizsgálható. A hipotézisből ugyanakkor az következne, hogy az első és az utolsó hatkaréjos körtemplomunk építése között legalább száz év telt el, ami az alaprajzi forma különlegességét tekintve véve meglepő lenne.

Az elmúlt öt és félezer év során hol életteli, hol elnéptelenedő, majd újra virágzásnak induló dombocskák a Holt-Körös mellett arra figyelmeztet minket, hogy a régebbi korok embere még pontosan tudta, melyik hely szent, hol emelje szakrális építményeit. Modern, a technikai fejlődéstől megitta-sodott korunkban már nem rendelkezünk ezzel a képességgel, ahogy a szent helyek, tárgyak és emberek tisztelete is elhalványult. Valódi történelmünk megismerése, tárgyi és szellemi örökségünk birtokba vétele vezethet vissza minket arra az útra, amelyen járva eleink nálunk sokkal jobban értették a világ működésének lényegét, amivel harmóniában éltek az életüket.

Zárásul tiszteletemet fejezem ki Juhász Irén régésznek és Istvánfi Gyula építésmérnöknek a Csolt-monostor kutatásával kapcsolatban végzett hatalmas munkájukért és eredményeik részletes dokumentálásáért, ami lehetővé tesz az utókor számára általuk nem vizsgált szempontok szerinti elemzéseket (92. kép).

92. KÉP. A körtemplom és a bazilika déli bejárata.
Bárdossy László felvétele.

ÖSSZEGZÉS

Tizennégy templommal foglalkoztam e kötetben, köztük tíz rotundával és három olyan hosszházas épülettel, amelyeknek a hajója centrális tér. Közös bennük, hogy korántsem magától értetődő: kik és milyen szertartások végzésére használták ezeket. Valamivel konkrétan fogalmazva: bizonyosra vehető, hogy egyik sem kizárólag római vagy bizánci rítusú, a köz számára bemutatott miséknek adott otthont. Éppen ellenkezőleg: a legtöbbjük esetében egyértelmű nyomát találtam annak, hogy a maitól eltérő szemléletű és szertartásrendű kereszténység hívta létre és működtette ezeket, amely sokkal közvetlenebbül használhatta szakrális épületeit gyógyításra, mint a mai egyházak. Rámutattam arra, hogy milyen, egymástól meglehetősen távol álló eszközök használatával lehet fokozatosan egyre közelebb kerülni a hajdani működésrend felismeréséhez. Amint azt Olof Brandt és Caroline Goodson hangsúlyozta, engednünk kell, hogy a formák mutassák meg az e templomokban hajdan zajlott szertartások milyenségét, és azt ne korlátozzák előfeltevések. Kétségtelen, hogy ezek a szakrális épületek az erő helyei, amelyek létrehozóik működtetni tudtak bennük. Idéztem szent egyházatyákat,

akik erőkről, a kereszténységben nem mindenki számára elérhető beavatási rendekről, szóbeli tanítádsról nyilatkoztak. Szavaik világossá teszik, hogy ma már nem látunk rá az első évezred, sőt a kora Árpád-kor kereszténységére sem: a szertartásaikról, beavatásaikról való tudást nem birtokoljuk: nagy része elveszett, csak különleges alaprajzú épületeik őrzik mindezek emlékét. A veszteség azért különösen fájdalmas, mert az a kor időben (is) sokkal közelebb volt nálunk a forráshoz: Jézushoz.

E templomok vizsgálata termékeny bizonytalanságot hozott. A legfontosabb eredménynek azt tekintem, hogy széles spektrumon sikerült megingatnom az Árpád-kori templomaink szerepével kapcsolatos köz- és tudományos hiedelmeket – szembetűnő, hogy John Ecclesnek a *Bevezetőben* említett mondatai mennyire érvényesek erre a tématerületre is. A szalonnai, a rakacaszendi, a tornaszentandrásai templomok esetében kételyeket fogalmaztam meg az első épületek keletkezési idejével kapcsolatban. Kimutattam, hogy nem megalapozottak azok a megfontolások, amelyek ásató régészek számára kizárták e templomok létrejöttét a XII. század vége előtt. Mind-

három esetében feltártam azt az építésze-ti kört, ahová tartoznak.

A könyv egyik súlypontját a hatka-réjos rotundák keletkezésének és szerepé-nek kérdése képezte. Bár megoldani nem tudtam ezeket, de reményeim szerint kimozdítottam a kutatást abból a kátyú-ból, amelybe az eddigi, tisztán materia-lista megközelítés miatt szükségszerűen került. Kimutattam, hogy ez az alapraj-zí forma magasrendű szakralitásról ta-núskodik. Ebben a körben kiemelkedő fontosságú a szabályos szerkesztésű és magas színvonalon kivitelezett almádi körtemplom. Aligha misék számára ké-szült: arra ott állt mellette a két hosszhá-zas templom. Kísérletileg már csak igen korlátozottan vizsgálható, de bizonyos, hogy a rotunda kiemelkedően jó akusz-tikájú épület volt, ami kiváló befogadó közeg lehetett a hangokkal végzett gyó-gyító és öngyógyító tevékenységeknek. A kevésbé szabályos szerkesztésű, ám háromnegyed részben az eredeti falai-val álló, szépen visszaépített kiszombori körtemplom remek akusztikája ma is le-nyűgözi az odalátogatókat.

Az almádi mellett a süvétei a másik, szembetűnően mély szakrális geometriai ismeretekről tanúskodó rotunda. Belső tere úgy lett kialakítva, hogy a hosszházas templomokban zajló szertartásoknak is kifogástalan otthona legyen, de az „alap-hangját” mégis körtemplom mivolta adja meg, s az egész tere fölél félgömbkupola borul. „Kisöccse”, a kisperlászai osztat-lan egyterű rotunda kompromisszumok nélkül tagadja a hosszházas templomok felosztását szentélyre és hajóra, nyilván-

valóvá téve, hogy nem hagyományos mi-seszolgálat céljára építették.

A lengyeltóti és a tarnaszentmáriai templomok hajója egyaránt centrális tér, amelyek szintén a miséktől különböző keresztény szertartások helyszínei vol-tak. Susanne Steinmann-Brodbeck nyomán méltán nevezhetjük ezeket önálló szertartásteremnek (Kultsaal). Mindket-tőt körbe kellett ülni: Lengyeltótiban a rendtagok a falfülkékben helyezkedtek el, Tarnaszentmárián pedig a körbefutó padkán, s a figyelem szükségszerűen a mértani középpont, illetve a többi részt-vevő, nem pedig a szentély felé irányult, ahogy az a misék esetében történik. Fi-gyelemre méltó, hogy míg a lengyeltóti templom biztosan igen, a szentmáriai pedig nagy valószínűséggel nem latin rítusú szertartások számára készült, mind-kettőben hangsúlyos szerepet kapott a hajó, mint önálló liturgiai tér.

A lengyeltóti templom földrajzi-lag idegen a kötetben, ám nem csak a szentmáriaihoz fűződő fenti formai és szertartásrendi hasonlósága az, ami mi-att belekerült. Valószínűleg az a stefanita ispotályos rend emeltette, amelyik lebont-tatta a karcsai körtemplom nyugati felét, és hosszházat építtetett hozzá. Mindkét helyen háromapszisos, karzattal és toronypárral ellátott templom kialakítá-sa volt a terv. Karcsán a toronypár nem épült meg, és az apszisokat is „örökölte” az épület a rotundától, de az építésze-ti hasonlóságok szembetűnők.

Visszakanyarodva a tarnaszentmá-riai Sarlós Boldogasszony-templomhoz, bár az eredetihez közeli állapotában

maradt ránk, és többször is zajlott benne régészeti kutatás, megválaszolatlan kérdések sora tornyosul vele kapcsolatban. Meghatározatlan az építési ideje: a különböző kutatók által adott kor meghatározások közötti kétszáz éves szóródás egyértelműen jelzi, hogy ezek egy része megalapozatlan és felelőtlen. Meghatározatlan a felekezeti hovatartozása, s ennek következtében a szertartásrendje, miként az is, hogy szolgált-e világi célokat, ahogy több kutatója feltételezte. Építészeti párhuzamai a IX. századi asturiai templomok felé mutatnak, kőfaragványainak mintakincse viszont a Kaukázus irányába. Tisztázatlan az építetőjének személye, aki pedig kétségtelenül főrangú személy volt, s nem érte be azzal, hogy elhunyt után kegyúri temploma szentélyébe temessék, hanem földalatti sírkamrát készíttetett magának. Az, hogy ilyen keveset tudunk egy jó állapotban ránk maradt kora középkori templomunkról, melynek emeltetőjét főrangúak szűk körében kell keresni, minősíti a korról, egyháztörténetéről és templomépítészeti elveiről szóló általános ismereteinket, ami a kutatást kellő óvatosságra és körültekintésre kell, hogy intse.

A könyvben ismertetett összes templom átalakításon ment keresztül: ezek kivétel nélkül lefokozták azokat és csonkították eredeti működésrendjüket. Elszomorító látni Gerényben és Karcsán a térnyerés céljából levéselt pillérfalakat, ahogy e kettőnél, továbbá Kiszomborban és Szalonnán az eredeti rotunda megcsonkítását. Az almádi, a kolozsmonostori és a mágor-halmi körtemplom csak

ásatás nyomán került elő, a csanádi már annak a nyomán sem fog. A hosszházas templomok sem jártak jobban: a tornaszentandrás elveszítette a nyugati falát, a lengyeltóti az északit, továbbá a karzatát és a tornyait, a rakacaszendi első templomot, a mágor-halmiakat pedig teljesen lebontották. Valamennyi lefokozó átalakítás esetében mennyiségi szempontok játszottak szerepet, az elvesző szakrális minőségre nem volt már fogékonyság, pedig az építetők még pontosan tudták, hogy mit, hol és miért hoznak létre.

Ha az almádi, a karcsai, a lengyeltóti, a mágor-halmi, a süvétei, a szalonnai vagy a tarnaszentmáriai épületekre gondolunk, akkor szembetűnő a mívség, amellyel ezek készültek, és az a gazdagság és szellemi igényesség, amely e művészi szempontból kiemelkedően színvonalas templomokat életre hívta. Ennek számos más hazai példája is sorolható lenne. Az Árpád-kori Magyarország gazdag, erős és független volt, önálló, karakteres kultúrát mondhatott a magáénak. Nem volt szüksége arra, hogy felzárkózzon Európához, amelynek földrajzi középpontjában helyezkedik el.

Több tárgyalt templom esetében is jó okkal fölmerült, hogy a keleti kereszténység valamelyik ágának szakrális épülete volt. Ezekre csak közvetetten, ám meglehetősen világosan utaló, változatos jeleket találtam. A latin és a különböző keleti egyházak egymáshoz viszonyított magyarországi súlyának sokkal gondosabb értékelésére van szükség, mint azt történetírásunk fő vonulata eddig tette. Ennek egyik elemét képezné a tisztázat-

lan rendi hovatartozású monostorok kérdéskörének az újragondolása.

A modern fizika egyik legújabb eredménye, hogy az elemi részecskék értelmezhetetlenek a környezetük, az erőterük nélkül. (A lélektan egyre inkább látja, hogy ez az emberre is igaz: a családi rendszerből hozott minták, a szűkebb és tágabb környezet hatásai mozgatnak mindenkit.) A templomok sem értelmezhetők az „erőterük” nélkül, amibe fizikai, lelki és szellemi összetevők is tartoznak, hiszen élő minőségek. A nem fizikai „erőtér” vizsgálatánál fokozott figyelmet tanúsítottam a hangok által kiváltott kapcsolódások tanulmányozására. Különböző természetű vizsgálatokat szerveztem és vezettem több kerek és hosszázás templomunkban, melyek egyértelműen igazolták az akusztikai kapcsolódást ember és templom között.

Ez a kiadvány immár a negyedik, amelyben olyan Árpád-kori templomokat tárgyalok, amelyek alaprajza és építészeti elemei arról tanúskodnak, hogy egy ősbibb, „tisztább” kereszténység szertartásainak adtak otthont, amely még jobban figyelt a szakrális épületeiben megszólaló hangokra és a bennük mozgó fényre, mint korunké. Erről nem szólnak a történelemkönyveink. Ez a munka is azért született, hogy feltárja a múlt homályába veszni látszó, Kárpát-medencei kereszténység mélyebb rétegeit. A kötetben szereplő, a szakmán kívül kevésbé ismert templomok várják azokat, akik szeretnének rajtuk keresztül jobban megismerni valódi történelmünkkel és közelebb kerülni ezer évvel előttünk élt eleink keresztény hitéhez.

RÖVIDÍTÉSEK FELOLDÁSA

CD: Fejér György (szerk.): *Codex diplomaticus I-VIII*. Buda, 1829-1842.

EKF: *Az Első Katonai Felmérés*. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest. 2004.

HO: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghelyi Dezső (szerk.): *Hazai Okmánytár VI-VII*. Budapest, 1880.

PPlant: Takács Imre (szerk.): *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 2001.

IRODALOM

- *100 éves a múzeum. Jubileumi kötet.* Somogyi Múzeum Évkönyve **19** (2010).
- *Acta legationis cardinalis Gentilis (1307–1311).* Szerk. Pór Antal. Monumenta Vaticana Ser. I. Tom. II. Budapest, 2000.
- Baán István: „*Turkia metropolitája*”. *Újabb adalékok a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon.* Századok **129** (1995) 1167-1170.
- Backes, Magnus – Dölling, Regine: *Die Geburt Europas.* Naturalis Verlag, München, é. n.
- Balanyi Béla: *A nagykörösi-ludasi kereszt.* Studia Comitatus 3 (1975) 125-136.
- Bartha Antal: *Honfoglaláskori kovácmesterségünkről.* Történelmi Szemle **1** (1958) 315-327.
- B. Benkhard Lilla – Lukács Zsuzsa: *Lengyeltóti plébániatemplom.* Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 549. Lengyeltóti, 1996.
- Besze Pál – Pláner Lajos: *A tarnaszentmáriai templom.* Ipso Facto Alapítvány, Eger, 2010.
- Bécsi János – Pintér Attila: *A szalonnai református templom falképeinek helyreállítása.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve **XX** (1981) 61-73.
- Biczó Piroska: *Szent István király sírja a székesfehérvári Szűz Mária prépostság templomában.* In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In medio Regni Hungariae.* MTA Bölcsészettudományi Központ Régészeti Intézete, Budapest, 2015.
- Binding, Günther: *Quellen, Brunnen und Reliquiengräber.* Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters **3** (1975) 37-56.
- Bogucki, Mateusz: *Coin finds in the Viking-Age emporium Janów Pomorski (Truso) and the 'Prussian phenomenon'.* In: Suchodolski, Stanisław – Bogucki, Mateusz: *Money circulation in Antiquity, the Middle Ages and modern time.* Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Warsaw-Cracow, 2007, 79-108.
- Bóna István: *Az Árpádok korai várairól.* Ethnica, Debrecen, 1995.
- Brandt, Olof: *Understanding the Structures of Early Christian Baptisteries.* In: David Hellholm, Tor Vegge, Øyvind Norderval, Christer Hellholm (szerk.): *Ablution, Initiation, and Baptism.* De Gruyter, Berlin, 2011, 1587-1609.

- Busics György: *Az egykor Székesfehérváron őrzött királyi öl rekonstrukciója*. Székesfehérvár, 2019.
- Buzás Gergely (2014): *Almád: rotunda állt az apátságban*. <http://archeologia.hu/almad-rotunda-allt-az-apatsagban>.
- Buzás Gergely (2015): *Almád: castellum is volt a kolostor*. <http://archeologia.hu/almad-castellum-is-volt-a-kolostor>.
- Buzás Gergely (2018): *Az almádi monostor feltárása*. Várak, kastélyok, templomok, 2018. december, 9-13.
- Buzás Gergely – Kovács Olivér: *IV. László: a csanádi királytemetkezés*. <http://archeologia.hu/iv-laszlo-a-csanadi-kiralytemetkezes> Utoljára megtekintve: 2019. május
- Cassianus, Johannes: *Az egyiptomi szerzetesek tanítása I-II*. Ford. Simon Árkád OSB. Magyar Bencés Kongregáció, Pannonhalma-Tihany 1998-1999.
- Csányi Károly – Lux Géza: *Építészhallgatóink középkori építészeti felvételei. Karcsa. Református templom*. Technika 1938. december, 379-384., 1939. január, 28-34.
- Csemegi József (1941): *A tarnaszentmáriai templom*. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye **LXXV** 11-12. szám, 44-46.
- Csemegi József (1949): *A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata*. Antiquitas Hungarica **III** 92-107.
- Csemegi József (1960): *Közép-Európa román kori centrális templomainak építészeti kérdései*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények **IV** 323-348.
- Csorba Csaba – László János: *Falusi templomok*. Anno Kiadó, 2008.
- Dávid Katalin (1970): *Die Kirche von Kiszombor*. Acta Historiae Artium **XVI** 201-230.
- Dávid Katalin (1974a): *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dávid Katalin (1974b): *Dávid Katalin válasza az opponensi véleményekre*. Művészettörténeti Értesítő **23** (1974) 336-340.
- Dávid Katalin (1976): *Adatok Zala megye középkori művelődéstörténetéhez*. Zalai Gyűjtemény **6** 157-165.
- D'Elia, Michele: *Alle sorgenti del Romanico: Puglia. XI. secolo*. Bari, 1975.
- Dékány Tibor: *A negyedik hatkaréjos rotunda*. Műemlékvédelem **XXVII** (1983) 192-200.
- Dénes György: *Szalonna, feudális szálláshely és kerektemploma*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve **XII** (1973) 65-86.
- Dumestre, Vincent: *Emilio de' Cavalieri: Lamentationes Hieremiae Prophetiae*. Kísérőszöveg az azonos című CD-hez. Alpha, 2000.
- Ébner Sándor: *A Bodroghköz lápi községeinek település földrajzi vázlata*. Föld és ember **V** (1925) 65-102.

- Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Fordította Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- Entz Géza (1960): *Az esztergomi királyi kápolna oroszlános festménye*. Esztergomi Évlapjai **1** 5-10.
- Entz Géza (1980): *Még egyszer a nyugati karzatokról*. Építés- és Építészettudomány **X** 133-141.
- Erdei Ferenc: *A kiszombori román kori rotunda helyreállítása*. Műemlékvédelem **XXXI** (1987) 207-219.
- Falus Orsolya: *Ispotályos kereszties lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*. Doktori értekezés. Pécs, 2016.
- Földényi F. László: *A betegségről*. Valóság 1982. 3. sz., 70-82.
- Fügedi Erik: *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor*. Századok **125** (1991) 35-66.
- Gádor Judit – Hellebrandt Magdolna: *A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve **XII** (1973) 599-606.
- Gáll Erwin: *Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the first half of the 13th centuries. On the beginning of institutionalized Christianity*. Marisia **XXIII** (2013) 135-250.
- Gervers Veronika: *The Romanesque Church of Karcsa*. Gesta **7** (1968) 36-47.
- Gervers-Molnár Veronika: *A középkori Magyarország rotundái*. (Művészettörténeti Füzetek 4.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- Ghigonetto, Silvana: *Storia dell'architettura medievale. Una tipologia ricoperta: le chiese a doppia-abside (forme e funzioni)*. Kiron, Editions du félin, 2000.
- Gleckner, Robert F.: *Blake's Religion of Imagination*. Journal of Aesthetics and Art Criticism **14** (1956) 359-369.
- Goodson, Caroline J.: *Material memory: rebuilding the basilica of S. Cecilia in Trastevere, Rome*. Early Medieval Europe **15** (2007) 2-34.
- Guénon, René: *A mennyiség uralma és az idők jelei. Második, javított kiadás*. Fordította: Bujfi Ferenc. Kvintesszencia Kiadó, Debrecen, 2006.
- Guzsik Tamás: *A középkori keresztény templomok keleteléséről*. In: Holl András – Mizser Attila – Taracsák Gábor (szerk.): *Meteor csillagászati évkönyv 1997*. Magyar Csillagászati Egyesület, Budapest, 1996, 180-191.
- Gyöngyösi Gergely: *I. Remete Szent Pál Remete Testvéreinek Élete*. Fordította Árva Vince OSP. Fráter György Alapítvány, Pilisszántó, 1998.
- Györffy György (1966): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I*. Budapest.
- Györffy György (1974): *Opponensi vélemény Dávid Katalin: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója c. kandidátusi értekezéséről*. Művészettörténeti Értesítő **23** 333-334.

- Gyurkó János: *Árpád-kori templomok a Kárpát-medencében*. Érdi Környezetvédő Egyesület, 2006.
- Hadot, Pierre: *Plótinosz avagy a tekintet egyszerűsége*. Fordította Csere Ákos. Kairosz Kiadó, Budapest, 2013.
- Hangodi László: *Almád: monostoralapítás és az első két évszázad története (1117-1301)*. Archaeologia – Altum Castrum Online 2012.
- Hani, Jean: *Templom és kozmosz*. Ars Naturae VII (2016) 193-198.
- Heckenast Gusztáv – Nováki Gyula – Vastagh Gábor – Zoltay Endre: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban*. Budapest, 1968.
- Hervay F. Levente O.Cist.: *Bencés élet a középkori Magyarországon*. PPlant. 462-475.
- Hervay Ferenc: *A bencés apátságok, az apátos monostorok és a pusztai monostorok története*. PPlant 476-547.
- Hinze, Oscar Marcel: *Tantra vidya*. Theseus Verlag, Zürich, 1976.
- Hokkyné Sallay Mariann: *A szalonnai református templom középkori falképei*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX (1981) 55-60.
- Holle, Gérald du Ry van Beest: *Kunstgeschichte*. Karl Müller Verlag, Erlangen, 1988.
- Horváth István – H. Kelemen Márta – Torma István: *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Hölbling Tamás: *A honfoglalás forráskritikája I-II*. Ad Librum, Budapest, 2010.
- Hüther, Gerald: *The significance of exposure to music for the formation and stabilisation of complex neuronal relationship matrices in the human brain: implications for the salutogenetic effects of intervention by means of music therapy*. In: Roland Haas – Vera Brandes (szerk.): *Music that works*. Springer, Wien, 2009, 119-130.
- Hüther, Gerald – Flaig, Ingrid: *The Re-Activation of Self-Healing Powers from a Neurobiological Perspective*. In: Claude-Hélène Mayer – Christina Krause (szerk.): *Exploring mental health: Theoretical and empirical discourses on salutogenetics*. Pabst, Lengerich, 2012, 75-84.
- Iambor, Petre – Matei, Ștefan: *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăștur*. Acta Musei Napocensis XVI (1979) 599-620.
- Istvánfi Gyula: *Vésztő-Mágorhalom, Csolt-monostor helyreállítása, 1978-82*. Műemlékvédelem XXIX (1985) 70-79.
- Jacobsen, Werner: *Zur Frühgeschichte der Quedlinburger Stiftskirche*. In: *Denkmalkunde und Denkmalpflege. Wissen und Wirken. Festschrift Heinrich Magirius zum 60. Geburtstag*. Dresden, 1995, 63-72.
- Jakubovich Emil: *Miske ispán fia István végrendelete 1164-ből*. Levéltári Közlemények II (1924) 155-160.

- Jakubowski, Kelly – Müllensiefen, Daniel: *The influence of music-elicited emotions and relative pitch on absolute pitch memory for familiar melodies*. Quarterly Journal of Experimental Psychology **66** (2013) 1259-1267.
- Jankovics Norbert: *Árpád-kori templom a székesfehérvári Rózsa utcában*. Archaeológiai Értesítő **132** (2007) 187-217.
- Joó Tibor – Ribári Zoltán: *Adalékok a rakacszendi ref. templom történetéhez*. Műemlékvédelem **X** (1966) 252-254.
- Juhász Irén (1973): *Vésztő, középkori templom és rendház*. Archaeológiai Értesítő **100** 78-80.
- Juhász Irén (1992): *A Csolt nemzetség monostora*. Műemlékvédelem **XXXVI** 95-106.
- Juhász Irén (2006): *A Vésztő-Mágori-domb*. Munkácsi Mihály Múzeum, Békéscsaba.
- T. Juhász Irén: *A vésztői Csolt-monostor faragott kövei*. Békés Megyei Múzeumok Közleményei **2** (1973) 117-123.
- Jósvainé Dankó Katalin: *Karcsa. Református templom*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 572. TMK Egyesület, h. n., 1998.
- Juraschek, Franz von: *Weiterleben antiker Baunormen an Bauten des 8. Jahrhunderts*. Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte **11** (1950) 129-143.
- Kabay Béla: *Kalotaszegi műemlékek kis adattára*. Korunk évkönyv, Kolozsvár, 1981, 87-102.
- Karlsson, Hasse: *How psychotherapy changes the brain*. Psychiatric Times **28** (2011) No. 8. www.psychiatristimes.com/psychotherapy/how-psychotherapy-changes-brain
- Karlsson, Hasse et. al: *Research letter: psychotherapy increases brain serotonin 5-HT1A receptors in patients with major depressive disorder*. Psychol. Medicine **40** (2010) 523-528.
- Kátay Mihály: *Napisten színeváltozásai. Kísérlet egy középkori kultikus tárgy komplex elemzésére*. Művészet **XIV** (1973) 11. szám, 3-5; 12. szám, 45-46.
- Keszthelyi Sándor – Keszthelyiné Sragner Márta: *Magyarországi középkori templomok tájolója*. Az Országépítő 2012/1 számának melléklete.
- Kiilerich, Bente: *Optical colour blending in the Rotunda mosaics at Thessaloniki*. Musiva & Sectilia **8** (2011) 163-192.
- Kissné Nagypál Judit: *A karcsai református templom helyreállítása rövid története*. Műemlékvédelem **XV** (1971) 204-210.
- Kisterenyei Ervin: *A kizombori rotunda középkori falképeinek restaurálása, 1982-1983*. Múzeumi Műtárgyvédelem **10** (1982) 307-330.
- Kizling, Rudolf: *Die Kroaten*. Böhlau, Graz – Köln, 1956.

- Kniezsa István: *Magyarország népei a XI. században*. In: Szent István Emlékkönyv II. kötet. Budapest, 1938.
- Kósa Pál: *Szigetről szigetre Dalmáciában*. Várak, kastélyok, templomok, 2018. december, 40-43.
- Koszta László: *Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig*. In: Uő: *Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből*. Szeged, 2007, 9-21.
- Kovács András: *Kolozsmonostor*. In: PPlant 396-398.
- Kovács Béla (1970): *Kabarok és palócok. (Adatok a Palócföld IX-XI. századi településtörténetéhez)*. Egri Múzeum Évkönyve VII 159-175.
- Kovács Béla (1971): *Jelentés a tarnaszentmáriai templomban végzett kutatásról. 1971. február 22 – március 10*. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 28049.
- M. Kozák Éva: *Szalonnai ref. templom. Ásatási napló 1974*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára VI.34/1975.
- M. Kozák Éva: *Régészeti kutatások a szalonnai református templomban*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX (1981) 7-38.
- Kozák Károly (1977a): *Jelentés a kiszombori rk. plébániatemplom (körtemplom) feltárásáról. 1975*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára VIII.106/1977.
- Kozák Károly (1977b): *Kiszombor. Rk. templom. Ásatási napló 1975*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára VIII.106/1977.
- Kozák Károly (1978): *A tarnaszentmáriai templom feltárása. 1978. Ásatási napló*. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 25866.
- Kozák Károly (1983): *Jelentés a kiszombori rk. templom feltárásáról. 1981*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára XIV.86/1983.
- Kozák Károly (1984): *Közép-Európa centrális templomai (IX-XI. század)*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17 107-144.
- Kozák Károly (1998): *Kiszombor, rotunda. 2., átdolgozott kiadás. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 296*. TKM Egyesület, h.n.
- Kralovánszky Alán (1970): *Székesfehérvár, Rózsa Ferenc utca 3. XI. századi templom*. Kézirat. 1970. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 25092.
- Krautheimer, Richard: *Early Christian and Byzantine Architecture*. Penguin Books, Hammondswoth, 1965.
- Kubach, Hans Erich: *Dreiausidenanlage*. In: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, Bd. IV* (1955) 397-403.
- Kubinyi András: *Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog)*. *Folia Archaeologica* 35 (1984) 139-158.

- Lángi József: *A gerényi görögkatolikus templom falképei*. In: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. Második kötet*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., Nyíregyháza, 2013, 61-73.
- Lapunzina, Alejandro: *Architecture of Spain*. Greenwood Press, Westport, 2005.
- László Gyula (1965): *Molnár Vera: Közép-európai körbe tartozó rotundák a középkori Magyarország területén*. Bp. 1964. című doktori értekezésének bírálata. Kézirat. Budapest. A dokumentum László Gyula családi hagyatékában található, a hozzáférés engedélyezését a hagyaték gondozójának, László Zoltánnak köszönöm.
- László Gyula (1988): *Árpád népe*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Lehto, S. M. et. al: *Changes in midbrain serotonin transporter availability in atypically depressed subjects after one year of psychotherapy*. *Progress in Neuropsychopharmacol. Biol. Psychiatry* **32** (2008) 229-237.
- Leopold, Gerhard: *Die ottonischen Kirchen St. Servatii, St. Wiperti und St. Marien in Quedlinburg. Zusammenfassende Darstellung der archäologischen und baugeschichtlichen Forschungen von 1936 bis 2001*. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2010, 14-74.
- Lewis, David – Crawford, Tim – Müllensiefen, Daniel: *Instrumental idiom in the 16th century: embellishment patterns in arrangements of vocal music*. *Proceedings of the 17th International Society for Music Information Retrieval Conference*, New York City, 2016, 524-530.
- M. Lezsák Gabriella: *A magyar őstörténet észak-kaukázusi vonatkozásai*. Valóság, 2017. augusztus 64-74.
- Lupescu, Radu: *Kolozsvár korai történetének buktatói*. *Erdélyi Múzeum* **67** (2005) 3-4, 25-77.
- Marosi Ernő: *A gerényi rotunda építéstörténetéhez*. *Építés-Építészettudomány* (1973) 296-304.
- Marosvári Attila: *A kiszombori rotunda*. Kiszombor község önkormányzata képviselő-testülete, Kiszombor, 2000.
- Marzolff, Peter: *Solabasilika*. In: Spindler, Konrad: (szerk.): *Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland, Band 15: Landkreis Weißenburg-Gunzenhausen – Denkmäler und Fundstätten*. Theiss, Stuttgart 1987, 152-165.
- Maurer, Emil: *Ein Anbau an der karolingischen Klosterkirche Mistail*. *Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* **7** (1945) 108-114.
- Meisegeier, Michael: *Quedlinburg, St. Servatius*. www.m-meisegeier.homepage.t-online.de/Quedlinburg.htm
- Mencl, Václav: *Két ősi emlék Magyarországon*. *Művészettörténeti Értesítő* **VIII** (1959) 217-220.

- Mesterházy Károly: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon*. Déri Múzeum Évkönyve X (1968) 145-177.
- Mező András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2003.
- Méri István: *Népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Régészeti Füzetek II. 12. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1964.
- Milojčić, Vladimir: *Ergebnisse der Grabungen von 1961-1965 in der Fuldaer Propstei Solnhofen an der Altmühl*. Bericht des Römisch-Germanisches Kommission, Berlin 46-47 (1965-66) 133-181.
- Molnár István: *Rövid beszámoló a kaposszentjakabi apátság területén végzett régészeti kutatásról*. Archaeológia – Altrum Castrum Online 2014, 1-8.
- Molnár Vera: *Beszámoló a karcsai templom 1964. évi ásatásáról*. Acta Universitatis de Attila József Nominata, Acta Antiqua et Archaeologica V (1966) 103-113.
- Moser, Maximilian – von Bonin, Dietrich – Frühwirth, Matthias – Lackner, Helmut: *»Jede Krankheit ein musikalisches Problem« Rhythmus und Hygiogenese*. die Drei 2004, 8-9. sz., 25-34.
- Nagy Árpád – Kovács Béla: *Jelentés a tarnaszentmáriai templomnál végzett előzetes megfigyelésekről és kutatásról*. Eger, 1968. július 19. Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 15771.
- Nagy Géza (1994): *A mai Bodrogköz földrajzi nevei*. Pácin.
- Nagy Géza (2002): *Az ezeréves Karcsa krónikája*. Karcsa.
- Neparáczki Endre et. al: *Genetic structure of the early Hungarian conquerors inferred from mtDNA haplotypes and Y-chromosome haplogroups in a small cemetery*. Mol. Genet. Genomics DOI 10.1007/s00438-016-1267-z (2016).
- Németh Zsolt (2013): *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I*. B. K. L. Kiadó, Szombathely.
- Németh Zsolt (2015): *A pálos rend történetének első évszázada*. Magyar Hüperiön III 274-287.
- Németh Zsolt (2017): *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai II*. B. K. L. Kiadó, Szombathely.
- Németh Zsolt (2019): *A Kárpát-medence Árpád-kori körtemplomainak földrajzi eloszlása*. Alba Regia 47 77-104.
- Nikássy Lajos: *A kis-zombori XIV. századi falfestmények helyreállításáról*. Szépművészet 1941. 2. szám, 13-15.
- Novicsihin, Andrey – M. Lezsák Gabriella – Gáll Ervin: *Tarsolylemeztöredék Andrejevskakja scselből. Gondolatok a tarsolyok kelet-európai és Kárpát-medencei elterjedésével kapcsolatban*. Alba Regia 45 (2017) 67-88.
- Orbán Imre: *„Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon*. METEM, Budapest 2001.

- Ortvyay Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I-II. kötet.* Budapest, 1891-1892.
- Pálóczi-Horváth András (1970): *Rakacaszend, ref. templom. Kutatási jelentés.* Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 15001.
- Pálóczi-Horváth András: *Rakacaszend román kori templomának régészeti kutatása.* Műemlékvédelem **XIX** (1975) 146-150.
- Polla, Belo: *Archäologische Grabung in Košice-Krásna.* Slovenska Archeológia **XXXIV** (1986) 409-422.
- Pusztai Tamás: *A tapolcai bencés apátság története.* Hermann Ottó Múzeum Évkönyve **LII** (2013) 149-170.
- Püspöki Nagy Péter: *Szent Gellért püspök vértanú élete és műve.* Belvárosi Római Katolikus Főplébánia, Budapest, 2002.
- Révész Éva: „Turkia” keleti keresztény papjai az első ezredforduló magyar történelmében. *Belvedere Meridionale* **XXVI** (2014) 1. szám 7-22.
- Révész László: *A honfoglalás és államalapítás kori temetők tanulságai.* *Rubicon* 2016. 7. szám, 58-65.
- Révhelyi Elemér: *A vértesszentkereszt templom újszerű megjelenése Árpád-kori építészetünkben.* Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tudományos ülészakának előadásai 1955. november 11-12. Különlenyomat, Budapest, 1957.
- Rodzińska-Choraży, Teresa: *Zespoły rezydencjonalnei koscioły centralnena ziemiach polskich do połowy XII wieku.* Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2009.
- F. Romhányi Beatrix: *Heremítæ – monachi – fratres. Szempontok a pálos rend történetének újragondolásához.* In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs I.* Szent István Társulat, Budapest, 2016, 9-22.
- Rudas János: *Csoportdinamika.* Oriold és Társai, h. n., 2016.
- Saint-Exupéry, Antoine de: *Citadella.* Ford. Pödör László. Szent István Társulat, Budapest, 1982.
- Sági Lajos: *A tarnaszentmáriai templom.* Műemlékvédelem **XXIV** (1980) 108-117.
- Schönerné Pusztai Ilona: *A szalonnai református templom helyreállítása.* Herman Ottó Múzeum Évkönyve **XX** (1981) 39-54.
- Solymosi László: *Pilissziget vagy Fülöpsziget? A pálos remeteélet 13. századi kezdeteihez.* In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára.* Debrecen, 2005, 11-23.
- Sörös Pongrácz: *Az elenyészett bencés apátságok. A pannonthalmi Sz. Benedek-Rend története. XII/B. kötet.* Budapest, 1912.
- Spurgeon, Caroline: *Mysticism in English Poetry.* *Quarterly Review* **CCVII** (1907) 427-459.

- Steinmann-Brodbeck, Susanne: *Herkunft und Verbreitung des Dreiapsidenchores*. Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte **1** (1939) 65-95.
- Stipančić-Klaić, Ivanka – Andrić, Davor – Kostanjšak, Anja: *Architecture of Light – Case study Holy Cross Church in Nin, Croatia*. www.academia.edu/15826682/Architecture_of_Light_-_Case_study_Holly_Cross_Church_in_Nin_Croatia.
- Szabados György: *A korai magyar államiság és időszerűsége*. Századvég, Új folyam 73. szám 2014. 3., 127-163.
- Szabó János Győző: *A gyöngyöspatai Szent Péter-templom*. Egri Múzeum Évkönyve **21** (1985) 5-86.
- Szabó Sándor: *Zenélő Őskelet*. Püski, Budapest, 2015.
- Szakács Béla Zsolt: *Gerény (Горяни) görögkatolikus temploma*. In: Kollár Tibor (szerk.): *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Középkori templomok útja Szabolcsban, Beregben és Kárpátalján. Második kötet. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., Nyíregyháza, 2013, 53-60.*
- Szarka János: *A rotunda öröksége. A középkori görög rítus nyomai Sárospatakon és a királynéi város vonzaskörzetében*. II., átdolgozott és bővített kiadás. Miskolc, 2009.
- Szatmári Imre: *Középkori templomok Békés megyében*. Archaeológiai Értesítő **129** (2004) 195-213.
- Szentpétery Imre (1927): *Az almádi monostor alapítólevele II. István korából*. Magyar Nyelv **XXIII** 360-370.
- Szentpétery Imre (1930): *Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. kötet*. Budapest.
- Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai. Második, javított kiadás*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2009.
- Szovák Kornél: *Monachorum pater ac dux. A bencés szerzetesség korai századai Magyarországon*. PPlant 35-47.
- Tettamanti Sarolta: *A középkori Bia falu temploma*. Studia Comitatus **27** (2000) 180-181.
- Thoroczkay Gábor: *A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig*. FONS **XIX** (2012) 409-433.
- Togner, Milán: *K rekonstruci dvou gemerských rotund (Šivetice a Prihradzany)*. In: *Najnovšie poznatky výskumu výtravných pamiatok v objektoch vývoja architektúry v okrese Rožnava*. Rožnava, 1978, 72-82.
- Cs. Tompos Erzsébet (1974): *A hatkaréjú hármas lánc-csillag politikai tartalma a keleti kereszténységben és az iszlám építészetben*. Építés-Építészettudomány **V** 95-125.
- Tompos Erzsébet (1996): *A Kaukázus-vidék keresztény építésze*. Ligatúra Kiadó.

- Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Művészettörténeti Füzetek 9. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Tóth Péter: *Egy bizánci szent Magyarországon, egy magyar szent Bizáncban. Szent Demeter magyarországi kultuszáról*. Magyar Könyvszemle **117** (2001) 1. szám, 3-23.
- Tóth Sándor: *A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai*. In: PPlant 229-263.
- Tököli Gábor: *Nálezová správa zisovacieho archeologického výskumu, Šivetice, rotunda. Kézirat*. 1986. Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal rozsnýoi részlegének archívuma.
- Trogmayer Ottó: *A szeged-szőregi román kori templom feltárása*. Műemlékvédelem **XXIV** (1980) 153-155.
- Trogmayer Ottó: *Szőreg őstörténete*. In: Hegyi András (szerk.): *Szőreg és népe*. Szeged Városi Tanács Művelődési Osztálya, Szeged, 1977, 51-66.
- Válsán, Michel: *Keresztény beavatás. Válasz Marco Pallisnak*. Magyar Hüperión V (2017) 438-460.
- Valter Ilona (1969): *Egyházhelyek és templomok a középkori Bodroghözben*. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve **VIII** 115-137.
- Valter Ilona (1971): *Ásatási jelentés. Tornaszentandrás. r. k. templom. 1971. nov. 30.* Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtára, ltsz. 13406.
- Valter Ilona (1974): *A Bodroghöz honfoglalás kori és középkori településtörténete*. Agrártörténeti Szemle **XVI** 1-55.
- Valter Ilona (1978): *A tornaszentandrás r. k. templom kutatása*. Műemlékvédelem **XXII**, 108-118.
- Valter Ilona (1980): *A tornaszentandrás r. k. templom kutatása*. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve **XIX** 99-130.
- Valter Ilona (2005): *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- Vályi András: *Magyar Országának leírása. Harmadik kötet*. Buda, 1799.
- Vežić, Pavuša: *Dalmatinski šesterolisti - sličnosti i razlike*. Ars Adriatica 2012/2, 41-74.
- H. Vladár Ágnes: *Rakacaszend, református templom*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 608. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 1999.
- Voloshchuk, Myroslav: *Ruthenian-Hungarian matrimonial connections in context of the Rurik inter-dynasty policy of the 10-14th centuries: selected statistical data*. Codrul Cosminului **XXIV** (2018) 7-30.
- Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori Új Okmánytár VII*. Pest, 1869.
- West, John Anthony: *Serpent in the Sky. The high wisdom of ancient Egypt*. Quest Book, Wheaton – Madras, 1993.

- Zalotay Elemér: *Gellértgyháza*. Régészeti Füzetek 7 (1957) 56-57.
- Závodszky Levente: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: Séd Nyomda, Szekszárd, sednyomda.hu

A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai

Több szempontból is különleges könyvet tart a kezében a kedves Olvasó. Egyrészt a benne tárgyalt Árpád-kori templomok önmagukban különlegesek, elsősorban alaprajzi és építészeti szempontból. Szó esik benne hazánk egyetlen ikerszentélyes templomáról, egy ikertemplomunkról és tíz körtemplomról, ismertet egy hajdan 18 falfülkével ellátott hosszázás templomot és egy olyan épületet, amelynek alaprajza és díszítő elemei egyszerre mutatnak rokonságot kaukázusi és asturiai templomokkal. Ezek az alaprajzi formák egyértelművé teszik, hogy bennük a szentmiséktől eltérő, más szertartások is zajlottak. A kötet egyebek között ezek jellegére próbál választ találni.

A kiadvány másik érdekessége, hogy fizikus szerzője mennyire széles spektrumon vizsgálja a tárgyalt épületeket. Olyan kérdéseket tesz föl, amelyeket mások számára fel sem merültek. A történeti háttér és a régészeti kutatások ismertetésén túl figyelembe vesz egyházjogi szempontokat, foglalkozik az épületek tájolásával és szakrális geometriájával, a mértékrendszerrel, amely szerint emelték őket, a bennük működő fény és hangok szerepével, és az utóbbival kapcsolatos saját kísérletekről is beszámol. A sokféle szempont összevetésével a lehető legteljesebb képet igyekeznek kialakítani arról, hogy megálmodóik miért éppen ilyenre tervezték és építették e templomokat. Szokatlanságuk bizonyítéka, hogy az utókor valamennyit átalakította vagy lebontotta, mert nem tudta úgy használni, ahogy építetői még képesek voltak.

A gazdagon illusztrált könyv különleges abban is, hogy közel tudja hozni az olvasóhoz Árpád-kori templomainknak a ma emberétől látszólag távoli világát. Ezt támogatja a szerző közérthető stílusa, illetve a gondolatmeneteinek követését segítő 93 fénykép és 31 ábra. A kötet arra bátorít, hogy vegyük birtokba saját örökségünket: bölcs eleink alapos tudásáról és korunkénál sokkal egészségesebb világlátásáról tanúskodó szakrális épületeit. Keressük fel és csodáljuk meg őket, és részesüljünk mindabból, amit még ma is adni tudnak nekünk!

4990 FT

